

Сайлауда байқау жасау жөніндегі нұсқаулық

6-басылым

Еуропадағы қауіпсіздік және
ынтымақтастық жөніндегі ұйымы
Астанадағы Орталығы

Сайлауды байқау жөніндегі нұсқаулық

6-басылым

ЕҚЫҰ-ның Астанадағы Орталығы басып шығарған
Қазақстан, 010000 Астана, Бейбітшілік 10
<http://www.osce.org/astana>

© ЕҚЫҰ-ның Астанадағы Орталығы, 2014

Бұл құжатты бастапқыда ЕҚЫҰ-ның Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюросы 2010 жылы «Election Observation Handbook: Sixth Edition» деген атаумен басып шығарған болатын. Қазақ тіліне аударманы ЕҚЫҰ-ның Астанадағы Орталығы дайындап, басып шығарды.

Қазақ тіліне аударған және редакторлық жасаған – Камал Әлпейісова

Сайлауды байқау жөніндегі нұсқаулық

6-басылым

Мазмұны

Қысқартулардың тізімі	6
Алғысөз	7
1. Кіріспе	11
2. Сайлаудағы халықаралық байқау мәселелері жөніндегі жалпы ақпарат	15
3. ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлау саласындағы міндеттемелері және басқа да халықаралық стандарттар	21
4. Сайлаумен байланысты іс-шаралар өткізудің жағдайлары мен қажеттіліктерін бағалау	33
5. ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету	39
6. ДИАҚБ-тың сайлауды байқау жөніндегі миссияларының құрылымы	49
7. Сайлау алдындағы кезеңдегі байқау	67
8. Сайлау күніндегі байқау	97
9. Дауыстарды санауды және дауыс беру қорытындыларын шығаруды байқау	111
10. Қорытындыларды шығару бойынша есептер, кеңестер және мәлімдемелер	117
11. Сайлаудан кейінгі кезеңдегі байқау	123
12. Миссия жұмысының аяқталуы	127
13. ДИАҚБ-тың әріптестері	129
14. Қорытынды есеп	133
15. Одан әрі қарай жасалатын қадамдар	135
Қосымшалар	
I қосымша. ЕҚЫҰ-ның сайлау саласындағы міндеттемелері	140
II қосымша. Дауыс беру процесіне байқау бойынша анкетаның үлгісі	154
III қосымша. Глоссарий	161
IV қосымша. ДИАҚБ-тың сайлауға қатысты жарияланымдары	167

Қысқартылған сөздердің тізімі

ҚБМ	Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия
ҚБ	Қысқа мерзімдік байқаушы
СББМ	Сайлауға баға беру жөніндегі миссия
СБМ	Сайлауды байқау жөніндегі миссия
СБШМ	Сайлауды байқау жөніндегі шектеулі миссия
ҰБ	Ұзақ мерзімдік байқаушы

АЛҒЫСӨЗ

Сайлауды байқау – Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) қызметінің Еуропаның, Орталық Азияның және Солтүстік Американың барлық аумағында адам құқықтарын, демократияны және құқық үстемдігін қолдауды мақсат ететін басты компоненттерінің бірі.

ЕҚЫҰ-ға қатысушы 56 мемлекеттің барлығы да демократиялық сайлаудың өткізілуіне ерекше мән береді. 1990 жылы қабылданған тарихи Копенгаген құжатында мемлекеттер «мерзімдік және шынайы сайлаулар барысында халықтың еркін және адал білдіретін еркі кез келген үкіметтің билігі мен заңдылығының негізі болып табылатынын» жария етті. Бұдан басқа, қатысушы мемлекеттер Копенгагенде міндеттемелердің тұтастай бір бөлігі бойынша келісімге келіп, оларда сол кез үшін теңдессіз егжей-тегжейлілікпен шынайы демократиялық сайлаудың белгілері көрсетілген болатын.

Бұл міндеттемелерде тұжырымдалған сайлаудың негізгі принциптерін қысқаша былайша баяндауға болады: сайлаулар жалпыға ортақ, тең, әділ, жасырын, еркін, айқын және есеп берілетін болуы керек.

Сайлаулардың осы принциптерге сәйкес ұйымдастырылуына жәрдемдесу ЕҚЫҰ-ның «қауіпсіздіктің адами өлшемі» ретінде белгілі саладағы қызметінің аса маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. ЕҚЫҰ-ның 1975 жылғы Хельсинки қорытынды актісінде қабылданған қауіпсіздіктің кешенді тұжырымдамасында қауіпсіздіктің адами өлшемі дегеніміз – адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын, демократиялық институттар мен заңның үстемдігін қорғау және оларға қолдау көрсету – бейбітшілік пен тұрақтылықты қолдауда маңыздылығы жағынан әскери-саяси және экономикалық өлшемдерден кем түспейтін фактор болып саналады.

Осы сенімге сәйкес, қатысушы мемлекеттер демократиялық сайлауды қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелердің сақталмауы ЕҚЫҰ өңіріндегі тұрақтылыққа қатер төндіруі мүмкін деп таниды.

Қатысушы мемлекеттер Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюроны (ДИАҚБ) ол өздеріне адами өлшем бойынша міндеттемелерді, соның ішінде, сайлауға қатысты міндеттемелерді сақтауға жәрдемдесуі үшін құрды. Осы міндеттердің аясында қатысушы мемлекеттер – Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюроға ЕҚЫҰ өңірінде сайлаудың өткізілуін – сайлау алдындағы

кезеңде, дауыс беру күні және одан кейін байқауды жүзеге асыруды, сондай-ақ сайлау процесінің сайлау саласындағы міндеттемелерге сәйкестік дәрежесін бағалауды тапсырды.

Бұдан басқа, 1994 жылы өткен жоғары деңгейдегі Будапешт кездесуінде қатысушы мемлекеттер байқауға дайындықтың және сайлауды байқау рәсімдерінің тиімділігін арттыру мақсатында ДИАҚБ-ға сайлауды байқаушыларға арналған нұсқаулық әзірлеуді тапсырды. Соның нәтижесінде 1996 жылы ДИАҚБ дайындаған «Сайлауды байқау бойынша нұсқаулықтың» бірінші басылымы жарық көрді.

Нұсқаулық бірінші кезекте сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың қатысушыларына арналған практикалық құрал ретінде жасалды. Сонымен бірге ол ДИАҚБ-ның сайлауды байқау әдістемесі бойынша қолданатын маңызды анықтамалық құжат болып шықты және осы ретте ішкі де, халықаралық та байқаушылар топтарын сайлауды байқау саласындағы өз әлеуеттерін дамытуға ынталандырды.

ДИАҚБ қолданатын сайлауды байқау әдістемесі уақыт өте, жалпы саны 230-дан астам сайлауды байқау жасаған миссиялардың жұмыс тәжірибесін көрсете отырып, дами түсті. Нәтижесінде, түрлі жағдайларда және әртүрлі қажеттіліктерді ескере отырып, сайлауды байқау және оларды бағалаудың бұрынғыдан да сезімтал амал-ұстанымдары әзірленді. Сайлауды байқауға ұзақ мерзімді, кешенді, дәйекті және жүйелі түрде келуді көздейтін әдістеме ДИАҚБ-ның осы саладағы беделінің негізін қалады.

2006 жылғы желтоқсан айында ЕҚЫҰ-ның Министрлер кеңесі ДИАҚБ-ға «байқау әдістемесін одан әрі нығайтуды», сондай-ақ «тәуелсіздік, әділдік және кәсібилік мәселелеріне барынша көп назар аударуды» тапсырды. Соған сәйкес бүгінде, соңғы нұсқаулық жарияланғаннан кейін бес жыл өткенде және Копенгаген құжатының 20 жылдығына орай ДИАҚБ өз нұсқаулығының алтыншы басылымын зор қанағаттанушылықпен ұсынып отыр. Ол Бюроның өз әдістемесін дамыту саласындағы соңғы жетістіктерін ескере отырып жасалған мұқият талдаудың қорытындысы болып шықты.

Жаңа басылым миссиялардың жер-жердегі жұмысында 2005 жылдан бері болған өзгерістерді, соның ішінде дауыс берудің жаңа технологияларын қолдану және сайлаудан кейінгі оқиғалардың дамуына неғұрлым мұқият ден қоюды байқауға байланысты өзгерістерді ескерген. Бұл басылымда, сондай-ақ, ДИАҚБ-ның анықталған қажеттіліктерді ескере отырып, қатысушы мемлекеттерге қолда бар ресурстар негізінде неғұрлым сапалы көмек көрсету мақсатында, өзінің сайлау саласындағы қызметіне енгізген өзгерістері де егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Осыған байланысты,

нұсқаулықта ДИАҚБ-ның өзі сайлауды байқау кезінде пайдалана алатын – сайлауды байқау жөніндегі миссиялар, сайлауды байқау жөніндегі шектеулі миссиялар, сайлауды бағалау жөніндегі миссиялар және сарапшылар топтары сияқты әртүрлі форматтарға шолу ұсынылады. Ақыр аяғында, нұсқаулық ДИАҚБ-ның сайлауға қатысты ұсынымдарын орындау бойынша одан әрі жасалатын қадамдарды жүзеге асыру мәселелерін, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары жұмысына талдау жасау және статистикалық деректерге талдау жасау мәселелерін қарастырады.

Менің сенімім бойынша, нұсқаулықтың жаңартылған редакциясы бұл құжаттың сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың қатысушылары және осындай байқау мәселелеріне қызығушылық танытушылардың барлығы үшін пайдалы да маңызды құрал болып қызмет ете беруге ықпал етеді. Бұл басылым ДИАҚБ-ның сайлауды байқау жөніндегі қызметінің берік негізі болады және бізге байқауды өз мандаттарымыздың шеңберінде барынша дәйектілікпен және кәсібилікпен жүзеге асыруымызға көмектеседі.

Мен өз жұмыстарымен осы нұсқаулықты дайындауға баға жетпес үлес қосқан сайлаулардағы мыңдаған байқаушылар мен сарапшыларға шынайы ризашылығымды білдіргім келеді.

Елші Янез Ленарчич
ДИАҚБ директоры

1. Кіріспе

1.1 ДИАҚБ-ның «Сайлауды байқау жөніндегі нұсқаулығы» туралы

Осы нұсқаулық ДИАҚБ-ның сайлауды байқау бойынша әдістемесін баяндайды және ДИАҚБ-ның барлық байқаушыларына арналған анықтамалық құрал болып табылады¹. Онда сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың (СБМ) қызметін жоспарлау, кеңінен тарату негіздері, сондай-ақ миссиялар жұмыстарының қорытындылары бойынша одан әрі жасалатын қадамдар туралы ақпарат қамтылған. Аталған ақпарат ЕҚЫҰ елдерінің барша қауымдастығына – қатысушы мемлекеттердің үкіметтеріне, саяси партияларға, кандидаттарға, сайлаушыларға, бұқаралық ақпарат құралдарына, азаматтық қоғам топтарына, сондай-ақ, басқа да халықаралық ұйымдарға арналған. Бұдан басқа, нұсқаулықта ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердегі сайлауларды олардың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, демократиялық сайлау саласындағы басқа да халықаралық стандарттарға², сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкестігі тұрғысынан бағалау тәртібі егжей-тегжейлі сипатталып жазылған.

Нұсқаулық алғаш шығарылған 1996 жылдан бері ДИАҚБ-ның әдістемесі түбегейлі өзгерістерге ұшырамаса да, осы алтыншы басылымда Бюро күні бүгінге дейін жұмыс істеген 230-дан астам сайлаудағы байқауларда

---

¹ Сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың қызметкерлеріне арналған неғұрлым егжей-тегжейлі және мамандандырылған ұсынымдарды, «Сайлауды ұзақ мерзімдік байқаушыларға арналған нұсқаулық», «Әйелдердің сайлауға қатысуына мониторинг жасау бойынша нұсқаулық», «Сайлаулардың заңнамалық базасына талдау жасау бойынша ұсынымдар» (бұл нұсқаулықтың қайта қаралған басылымы жариялауға дайындалып жатыр), «Аз ұлттар топтарының сайлау процесіне қатысуына жәрдемдесу бойынша ұсынымдар», «ЕҚЫҰ өңіріндегі сайлау мәселелері бойынша дауларды шешу» (Resolving Election Disputes in the OSCE Area), сондай-ақ «ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерде демократиялық сайлау өткізу бойынша қолданыстағы міндеттемелерді» қоса алғанда, ДИАҚБ-ның басқа да құжаттарынан табуға болады. Бұл жарияланымдардың барлығын басылым түрінде алу үшін ДИАҚБ-ға тапсырыс беруге болады немесе Бюроның веб-сайтынан (<http://www.osce.org/odihr>) электрондық форматта табуға болады. Бұдан басқа, байқаушылар үшін сайлау кезеңіндегі бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жасау жөніндегі нұсқаулық, аз ұлттардың сайлау процесіне қатысу мәселелері бойынша, сайлаушыларды тіркеуді байқау және электрондық дауыс беру жөніндегі нұсқаулықтар жарыққа шығару үшін дайындалуда.

² Осы нұсқаулықта «басқа халықаралық стандарттар» деген ұғым Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, Адам құқықтары туралы еуропалық конвенция, Демократиялық сайлаулардың стандарттары туралы конвенция, сондай-ақ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығындағы демократиялық сайлаулардың, сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенция сияқты шарттарда бекітілген, сайлауға байланысты жалпыға ортақ және өңірлік стандарттарды білдіреді. Бұл стандарттар шарттардың шеңберінен тыс та, мысалы, Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында және басқа да саяси декларацияларда, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы Комитетінің жалпы тәртіппен берілген ескертпелерінде де баяндалған.

жинақталған білім мен іс жүзіндегі тәжірибе кеңінен пайдаланылады. ЕҚЫҰ-ның Министрлер кеңесінің тиісті шешімдерінде ДИАҚБ-ның өз әдістемесін ұдайы қайта қарап, жетілдіріп отыруға міндетті екендігі айтылады. Жаңа басылымда таяу арада миссиялар форматында болған өзгерістер ескерілген. Бұл өзгерістер ДИАҚБ-ның сайлау саласында қызмет ету географиясын кеңейтіп, сондай-ақ нақты бағыттар бойынша байқаулар жүргізуге мүмкіндік береді. Нұсқаулықтың жаңа басылымы байқаудың бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жасау, электронды дауыс беру және статистикалық деректерге талдау жасау сияқты мамандандырылған проблемаларын да қарастырады. Ақыр аяғында, нұсқаулықта сайлаудан кейінгі күнде байқау және байқау нәтижелері бойынша одан әрі қарай жасалатын қадамдарды жүзеге асыру бойынша қосымша ұсынымдар бар.

Нұсқаулықтың алтыншы басылымының жарыққа шығуы Копенгаген құжатының қабылдануының және Жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясының 20 жылдығымен орайлас келіп отыр. Осылайша, бұл басылым қатысушы мемлекеттерде сайлаудың тиімді байқауын жүргізу саласындағы, сондай-ақ демократиялық сайлау критерийлерін әзірлеу және сайлау процестерін бағалау саласындағы ЕҚЫҰ-ның жетістіктерін атап көрсететін жарияланым болып табылады.

Біздің нұсқаулықтың бірінші басылымында сайлау процесі бір күннің – сайлау күнінің оқиғаларымен шектелмейтіні атап көрсетілген болатын. Сол сияқты онда 1994 жылы жоғары деңгейде өткен Будапешт кездесуінің декларациясына сәйкес, ДИАҚБ-ның дауыс беру күніне дейін ұзақ мерзімдік байқауды, дауыс берілетін күні және одан кейінгі күні байқау жүргізуді жүзеге асыру бойынша функцияларының кеңейтілгендігі туралы да айтылған болатын. Бүгінде, ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің Стамбулда (1999), Портуде (2002), Маастрихтте (2003) және Брюсселе (2006) қабылдаған шешімдерін ескере отырып, нұсқаулықтың алтыншы басылымында қатысушы мемлекеттер Бюроның ұсынымдарын дереу іске асыру бойынша өздерінің міндеттемелерін орындауын және демократиялық сайлау процесін жетілдіру үшін қажетті қадамдар жасауын қамтамасыз етуге бағытталған ДИАҚБ-ның үздіксіз күш-жігеріне ерекше назар аударылады.

Бірінші нұсқаулық жарияланғалы бері өткен он бес жылға жуық уақыт ішінде ДИАҚБ әрдайым сайлауды байқаудағы ұзақ мерзімді және сайлау процесіне бағдарланған ұстанымның маңызын талмай атап көрсетумен келеді. Бюро ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне сай келетін ортақ мақсатқа – демократиялық сайлаулар өткізуге қол жеткізу үшін қатысушы мемлекеттермен ынтымақтастықта жұмыс жүргізуді жалғастыруда.

1.2 Нұсқаулықты қалай пайдалану керек

Осы нұсқаулық оқырман өзіне қызықты және қажетті материалды тез әрі оңай табатындай етіп құрастырылған. 2-тарау ЕҚЫҰ-ның сайлауды байқау саласындағы қызметі туралы жалпы ақпаратты – соның ішінде, мұндай байқаудың негізгі мақсаты туралы, адам құқықтарының неғұрлым кеңірек мәнмәтініндегі сайлаудағы жұмыс туралы және ДИАҚБ-ның мандаты туралы ақпаратты ұсынады. 3-тарауда ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне қысқаша шолу жасалған, демократиялық сайлау саласындағы басқа да халықаралық стандарттар, сондай-ақ ДИАҚБ соларға сүйене отырып, ЕҚЫҰ өңірінде өткен сайлауларды бағалайтын ұлттық заңнаманың ережелері қамтылған. 4-тарауда сайлауды тиімді, дәл және кәсіби тұрғыдан байқау үшін кейбір қажетті шарттар көрсетілген. Сол сияқты онда қажеттіліктерді бағалау бойынша миссиялардың рөліне жан-жақты түсініктеме беріледі. 5-тарауда сайлауды байқау жөніндегі қызметтің кейбір форматтарының сипаттамасы беріледі – олар қатысушы мемлекеттердің қажеттіліктерін тиісінше есепке алу, сондай-ақ, оларға сайлауды ұйымдастыру және сайлау заңнамасын жетілдіру саласында көрсетілетін көмектің сапасын арттыру мақсатында әзірленген болатын.

Бұдан кейінгі тараулар сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың жедел қызметіне арналған және белгілі бір қисынды бірізділікпен беріліп отыр. 6-тарауда сайлауды байқау жөніндегі стандартты миссиялардың құрамы мен құрылымы сипатталады. 7-тарау сайлау күнінің алдындағы кезеңде жүргізілетін байқау әдістемесін егжей-тегжейлі сипаттауға арналған. 8-9-тарауларда дауыс беру және дауыстарды санау барысын, сондай-ақ сайлау қорытындысын шығаруды байқау әдістемесі баяндалады. 10-12-тарауларда дауыс беру күнінен кейінгі күнде байқау жүргізу, соның ішінде сайлау аяқталған бойда есеп жасау әдістеріне, сайлаудан кейінгі кезеңдегі оқиғаларды байқау әдістеріне, сондай-ақ жұмыстың аяқталуы және миссияның жабылуы мәселелеріне ден қойылады. 13-шіден бастап 15-ті қоса алғандағы қорытынды тараулар ДИАҚБ-ның басқа ұйымдармен әріптестік қатынастарына арналған, сайлауды қорытынды бағалау мәселелеріне, сонымен бірге сайлауды өткізу қорытындысы бойынша одан әрі жасалатын қадамдардың ықтимал нұсқаларын баяндауға арналған.

Нұсқаулықтың соңғы жағында айтылғандарға үстеме ақпараттар бар төрт қосымша беріліп отыр. I қосымшада ЕҚЫҰ-ның сайлау өткізумен байланысты және 1990 жылғы Копенгаген құжатына, сондай-ақ ЕҚЫҰ-ның басқа да құжаттарына енгізілген барлық негізгі міндеттемелерінің тізімі келтіріледі. II қосымшада қысқа мерзімдік байқаушылар (ҚБ) сайлау учаскелеріне барған кезде толтыратын анкетаның үлгісі ұсынылады. III қосымшада әдетте сайлауды байқау мүшелері (СБМ) пайдаланатын

терминдер глоссарийі берілген. IV қосымшада ДИАҚБ-ның сайлауға арналған жарияланымдарының тізімі беріліп отыр.

Тұтастай алғанда, ұсынылып отырған нұсқаулықтың құрылымы сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың құрамын, олардың қызметінің негізін қалайтын принциптерін, сондай-ақ олардың жұмысын анық сипаттауға мүмкіндік береді.

2. Сайлауды халықаралық байқау мәселелері бойынша жалпы ақпарат

2.1 Сайлауды байқау не үшін қажет?

ЕҚЫҰ адам құқықтарын, демократия мен заңның үстемдігін құрметтеуге негізделген мемлекеттер қоғамдастығы болғандықтан, ұзақ мерзімді қауіпсіздік пен тұрақтылықтың негізгі факторларының бірі ретінде демократиялық сайлауға ерекше мән береді. ЕҚЫҰ-ға қатысушы барлық мемлекеттер өздерінде өтетін сайлауларға ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерден, ДИАҚБ-дан және ЕҚЫҰ-ның Парламенттік ассамблеясынан халықаралық байқаушыларды шақыру туралы міндеттеме алған³. Осылайша, мемлекеттер байқау сайлаудың айқындығы мен есептілігін арттыруда, сондай-ақ қоғамның сайлау процесіне сенімін нығайтуда маңызды рөл атқаруы мүмкін екендігін мойындайды. Байқаушыларды жіберу демократиялық процестердің дамуын айқын қолдайды және қатысушы мемлекеттердің олар мәлімдеген мақсатқа жетуіне – ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес шынайы демократиялық сайлау өткізуіне жәрдемдесе алады. Сонымен бірге, бар болғаны халықаралық байқаушылардың болуы сайлау процесін неғұрлым заңды немесе сенім тудырарлық етеді деп санауға болмайды. Алайда, тұтастай алғанда, халықаралық байқаушылар тарапынан берілген тәуелсіз және әділ баға сайлау процестерінің көпшілігі үшін оң фактор болуы мүмкін.

Демократиялық сайлаулар – адамның негізгі құқықтарының және, неғұрлым нақтырақ айтатын болсақ, азаматтық және саяси құқықтардың салтанат құруы. Сондықтан да сайлауды байқау осы құқықтардың орнығуына және оларды қорғауға ықпал етеді. Шынайы сайлаулар – бұл сайлаушыларға саяси плюрализм, сенім, ашықтық және есептілік жағдайында бір-бірінен айырмашылығы бар саяси тұғырнамалардың қатарынан саналы таңдау жасауға мүмкіндік беретін саяси сайыс. Мұндай сайлаулар негізгі бостандықтарды – сөз бостандығын, ақпарат алу бостандығын, бірлестіктер, жиындар және еркін орын ауыстырып, жүріп-тұру бостандығын, сондай-ақ, құқықтық қорғаудың тиімді құралдарына қолжетімділікті қоса алғанда, құқық үстемдігі принципін жақтауды құрметтеуді болжайды. Сондай-ақ, саяси партиялар құру және тең

---

³ Бұл міндеттеме 1999 жылы жоғары деңгейдегі Стамбул кездесуінде Еуропалық қауіпсіздікті жақтау хартиясында қабылданған болатын (25-тармақ) және ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің «ЕҚЫҰ-ның тиімділігін арттыру» туралы № 19/06 шешімінің 10-тармағымен бекітілген (Брюссель, 2006 жылғы 6 желтоқсан).

жағдайда сайланбалы қызметтерді атқару құқығы үшін күреске қатысу бостандығы; саны аз топтардан шыққан адамдарды қоса алғанда, барлық азаматтардың кемсітілмеуі және құқықтарының теңдігі; қорқыту мен қысым жасаудан бостандық, сондай-ақ қорғау мен орнықтыру ЕҚЫҰ-ға қатысушы барлық мемлекеттердің міндеттемелері болып табылатын бірқатар басқа да құқықтар мен бостандықтар қамтамасыз етілуі керек.

ДИАҚБ-ның сайлауларда байқау бойынша өткізілетін кез келген іс-шарасының мақсаты осы сайлау мен процестің ЕҚЫҰ міндеттемелері мен демократиялық сайлаулардың басқа да халықаралық стандарттарына қаншалықты деңгейде сәйкес келетінін, мұндай міндеттемелер ұлттық заңнамада көрініс тапқан ба, жоқ па және ол заңнама қалай орындалып отырғанын бағалау болып табылады. Сонымен бірге, сайлауды байқау міндеттеріне сайлау процесін қажетті жақсартулардың бағыттарын айқындау, сондай-ақ қатысушы мемлекеттердің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне сәйкес демократиялық сайлау өткізуіне қолдау көрсету үшін нақты және ықпалды ұсынымдар тұжырымдау болып табылады.

2.2 Нақты сайлау түпмәтініндегі байқау

ДИАҚБ-ның сайлауды байқау саласындағы қызметі ЕҚЫҰ-ның қатысушы мемлекеттерге берік және өміршең демократиялық институттар құруда көмек көрсетуге ұмтылысын айғақтайды. Әдетте, дәстүрлі түрде негізгі назар демократияға өту кезеңіндегі елдердегі сайлауды байқауға аударылғанымен, ЕҚЫҰ-ға қатысушы басқа мемлекеттер де нысаналы байқаудың немесе өздеріндегі сайлау процестерін бағалаудың пайдасын көреді. Хельсинкиде 1975 жылы тұжырымдалған егемен мемлекеттердің теңдігі принципіне сәйкес, барлық 56 қатысушы мемлекет өздеріне тең дәрежеде қолданылатын міндеттемелермен өзара тең байланысқанын атап өту керек. Осы жағдайды ескере отырып, ДИАҚБ тұтас ЕҚЫҰ өңіріндегі сайлауларды байқау бойынша өз қызметінің географиясын кеңейте түсуде.

Сайлауды байқау азаматтық қызмет түрлерінің қатарына жатады. Солай болғанымен де, байқау нәтижелері сенім тудыруы үшін қажетті ең төменгі стандарттар қамтамасыз етілген жағдайда – байқау таяу арада ғана аяқталған дау-жанжал жағдайында өтуі мүмкін. Бұл сындарлы сайлау процесін ұйымдастырып, өткізуге, сондай-ақ байқаушылардың еркін, кедергісіз жүріп-тұруына мүмкіндік беретін жеткілікті деңгейдегі қауіпсіздік жағдай болу керектігін білдіреді. Қауіпсіздік туралы ойлар сайлауды байқауға қатысушыларға ақпарат алуға, ел ішінде еркін, кедергісіз жүріп-тұруға немесе сайлау нәтижесіне мүдделі күштердің барлығымен кездесуге мүмкіндік бермесе, сайлауды байқау құндылығы

түкке тұрғысыз болып қалады. Мұндай жағдайда байқаудың кез келген нәтижелерінің шынайылығы күмән келтіруі мүмкін.

2.3 ДИАҚБ-ның сайлауға байқау жүргізуге арналған мандаты

ДИАҚБ-ның сайлауға байқау жүргізуге арналған мандаты 1990 жылғы Копенгаген құжатының 8-тармағында айқындалған, сондай-ақ жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясында (1990), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің (ЕҚЫК) Римде өткен 1993 жылғы төртінші кездесуінің құжатында; 1994 жылы жоғары деңгейде өткен Будапешт кездесуінің құжатында; 1999 жылы жоғары деңгейде өткен Стамбул кездесуінің құжатында (Еуропа қауіпсіздігінің хартиясы) және ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің 2006 жылы Брюссельде өткен 14-кездесуінің шешімдерінде бекітілген.

Бастапқыда ДИАҚБ Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесіне (ЕҚЫҰ-ның алдындағы ұйым) қатысушы мемлекеттердің 1990 жылы жоғары деңгейде өткен Париж кездесуінің шешімімен Еркін сайлаулар жөніндегі бюро ретінде құрылған болатын. Ол кезде Бюроның мандатына ЕҚЫҰ-ның нақты демократиялық сайлаулар саласындағы міндеттемесін орындауға жәрдемдесу, сондай-ақ байланыстарды қамтамасыз ету және сайлаулар туралы ақпараттар алмасуға көмектесу енген еді. Құрылғаннан кейін көп ұзамай Бюро сайлауларды байқау бойынша іс-шараларды шектеулі ауқымдарда жүзеге асыруға кірісті.

1992 жылы Бюро «Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро» деп атала бастады, ал оның мандаты кеңейтіліп, оған адами өлшемнің басқа да аспектілері қосылды. 1993 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесі Римде «Сайлау процесін жан-жақты байқауда ДИАҚБ-ның рөлін нығайту туралы»⁴ шешім қабылдады. Келесі жылы жоғары деңгейдегі Будапешт кездесуіне қатысушылар, сайлау процесі бір күндік оқиға болып табылмайтынын мойындап, ДИАҚБ «сайлау процестерін байқауда ол басталғанға дейін, олардың өту барысында және олар аяқталғаннан кейін бұрынғыдан да елеулі рөл атқаратыны туралы»⁵

---

⁴ Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің төртінші кездесуінің құжаты (Рим, 1993 жыл), Шешімдер, IV тарау, 4-тармақ. Осы жарияланымда сілтеме жасалатын бұл құжаттың және ЕҚЫҰ-ның басқа құжаттарының мәтінін ДИАҚБ-ның веб-сайтынан табуға болады <http://www.osce.org/odihr>. Сондай-ақ қараңыз: ЕҚЫҰ-ның адами өлшем саласындағы міндеттемелері, I және II т. (құжаттардың жинақтары тақырыптық және хронологиялық тәртіппен берілген). Варшава, ЕҚЫҰ ДИАҚБ, 2005. URL: http://www.osce.org/publications/odihr/2005/09/16237_440_ru.pdf (т. I), http://www.osce.org/publications/odihr/2005/09/16238_441_ru.pdf (т. II).

⁵ ЕҚЫҰ-ның жоғары деңгейде өткен Будапешт кездесуінің қорытынды құжаты, Шешімдер, VIII тарау, 12-тармақ.

шешім қабылдады. Бұдан басқа, жоғары деңгейдегі Будапешт кездесуі ДИАҚБ-ға сайлау кезеңінде «бұқаралық ақпарат құралдарының еркін және тәуелсіз қызмет жасауы үшін жағдайлардың бар-жоғын бағалау», сондай-ақ сайлауды байқаушылар үшін құрал жасап, «алда болатын сайлаулардың ұдайы жаңартылып тұратын күнтізбесін жүргізу»⁶ туралы арнайы тапсырма берді.

1999 жылы жоғары деңгейде өткен Стамбул кездесуінде қабылданған Еуропа қауіпсіздігінің хартиясында қатысушы мемлекеттер өздерінің сайлауларын байқау үшін ДИАҚБ-ны шақыру туралы арнайы міндеттеме алды. Сол құжатта сайлауды байқау өзіндік мақсат емес, бірақ ол сайлауды өткізу ісін жетілдіруге үлес қосатынын мойындай отырып, қатысушы мемлекеттер тағы бір маңызды жаңа: «Біз ДИАҚБ-ның жасаған қорытындыларына, сайлауларды өткізу бағасына дереу назар аударуға және ұсынымдарын басшылыққа алуға келісеміз»⁷ деген міндеттемені қосты. ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің 2006 жылы Брюссельде өткен кездесуінде қатысушы мемлекеттер ДИАҚБ-ның сайлауларда байқау жүргізу жөніндегі мандатын тағы да растады⁸.

2.4 Байқауды қайда, неге және қашан өткізу керек

ДИАҚБ тек ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердегі сайлауларда ғана байқауды жүзеге асырады. 1990 жылғы Копенгаген құжатында жалпыұлттық сайлау барысына байқау көзделген, алайда 1999 жылы Еуропа қауіпсіздігінің хартиясы мен Министрлер кеңесінің 2006 жылғы шешімдерімен «жалпыұлттық» деген сөз алып тасталып, сайлауларды байқау саласы кеңейтілді. Бұл өз кезегінде ДИАҚБ-ға – шақырту алынған жағдайда – кез келген деңгейдегі сайлауды байқау мандатын берді. Бюро ең алдымен – президенттік және парламенттік сияқты – жалпыұлттық деңгейдегі мемлекеттік институттарға төте сайлауларға назар аударады, алайда, ол кейбір өңірлік және жергілікті сайлаулар мен референдумдарды да байқайды.

ДИАҚБ-ның сайлауды байқау жөніндегі қызметі тек қана ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер консенсус негізінде бекітетін ЕҚЫҰ-ның жиынтық бюджетінен қаржыландырылады. Жыл сайын ЕҚЫҰ өңірінде көптеген сайлаулар өтеді, ал ДИАҚБ-ның бұл сайлаулардың барлығында байқауды жүзеге асыру үшін жеткілікті адами және қаржылық ресурстары жоқ. Осыған байланысты қолда бар ресурстарды барынша тиімді пайдалану

---

⁶ Бұл күнтізбені ДИАҚБ-ның веб-сайтынан табуға болады (<http://www.osce.org/odihr>).

⁷ Еуропадағы қауіпсіздік хартиясы, аталан еңбек, 3-сілтеме.

⁸ ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің шешімі № 19/06, аталан еңбек, 3-сілтеме.

мақсатында оларды мұқият бөлу керек. Белгілі бір сайлауды байқау туралы шешім қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия (ҚБМ) жұмысының нәтижесі бойынша қабылданады, ол сайлауды байқау жөніндегі қажетті іс-шаралардың түрі, форматы, ұзақтығы және көлемі туралы ұсыным жасайды (неғұрлым толық ақпарат 4.2-бөлімде беріледі). Мерзімінен бұрын өткізілетін сайлау жағдайында, барлық мерзімдер қысқартылатын болғандықтан, ҚБМ-ді жіберу үнемі мүмкін бола бермейді.

2.5 Сайлауды халықаралық байқау принциптерінің декларациясы

ДИАҚБ-ның сайлауды байқау әдістемесін тағы бір құжат – Сайлауды халықаралық байқау принциптерінің декларациясы қолдайды. БҰҰ 2005 жылы қабылдаған бұл Декларацияны бүкіл дүние жүзіндегі сайлауды байқау жасайтын ұйымдардың кең ауқымы мақұлдаған болатын⁹. ДИАҚБ – аталған Декларацияны қолдаған алғашқы ұйымдардың бірі болды және сонысымен өзінің 2006 жылы ЕҚЫҰ-ның Министрлер кеңесінің кездесуінде жария етілген сайлауларда тәуелсіздік, адалдық және кәсібилік принциптері негізінде адалдық пен байқау нақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін әдістерді қолдануға ұмтылысын тағы бір рет көрсетті¹⁰. Декларацияда сайлаудағы байқауды адам құқықтары саласындағы халықаралық заңнамамен ұштастыру; сайлауға ұзақ мерзімді процес ретінде қарау; сайлауда адал байқауды қамтамасыз ету үшін қажетті деген ең аз жағдайларды тудыру; жергілікті байқаушылар рөлінің маңызы атап көрсетіледі. Сонымен бір мезгілде, Декларацияға қосыла берілген сайлауды халықаралық байқаушылардың мінез-құлық кодексі ДИАҚБ байқаушыларының мінез-құлық кодексінің принциптерімен келісіледі.

Аталған халықаралық күш-жігер мен құжаттарға сүйене отырып, Еуропа кеңесінің Құқық арқылы демократияны жақтаушы еуропалық комиссиясы (Венеция комиссиясы) сайлауды байқаушылардың халықаралық қоғамдастық таныған мәртебесіне сәйкес жергілікті де, халықаралық та

---

⁹ БҰҰ Нью-Йоркте 2005 жылы 27 қазанда бекіткен. Орыс тіліндегі мәтінді мына мекенжайдан табуға болады: http://www.osce.org/documents/odhr/2005/11/16968_ru.pdf. Бұл принциптер декларациясы мемлекеттер сөзсіз орындауға тиісті ресми міндеттеме болып табылмаса да, оны сайлауларда жүйелі түрде байқау жасайтын барлық халықаралық ұйымдар дерлік қолдады (ағылшын тілінде қараңыз: http://cartercenter.org/peace/democracy/des_endorsing_organizations.html). Декларация сайлауда адал және кәсіби халықаралық байқау бойынша есептеу жүйесін және басшылық жасау принциптерін ұсынады. БҰҰ-ның Бас хатшысы өзінің «Мерзімді және шынайы сайлаулар принциптерінің тиімділігін арттыруда және демократияландыруға жәрдемдесуде БҰҰ-ның рөлін күшейту» атты баяндамасында (A/64/304 (2009)) басқа тараптарға да осы принциптерге қатысты қалыптасып келе жатқан консенсусқа қосылуды ұсынды.

¹⁰ ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің № 19/06 «ЕҚЫҰ тиімділігін арттыру» шешімі 13-тармақ.

байқаушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілейтін басшылық принциптерді қабылдады¹¹.

---

¹¹ Guidelines on an Internationally Recognized Status for Election Observers [Сайлаудағы байқаушылардың халықаралық қоғамдастық таныған мәртебесі бойынша басшылық жасау принциптері], Venice Commission, CDL-AD(2009)059, Strasbourg, 14 December 2009. URL: [http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD\(2009\)059-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)059-e.asp).

3. ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлаулар саласындағы міндеттемелері және басқа да халықаралық стандарттар

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер жалпыға ортақ принциптерді басшылыққа алып, «мерзімдік және шынайы сайлаулар барысында халықтың еркін және адал білдіретін еркі кез келген үкіметтің билігі мен заңдылығының негізі болып табылатынымен» келісті¹².

ДИАҚБ-ның сайлауларды байқау жөніндегі миссиялары ЕҚЫҰ-ның бүкіл өңіріндегі елдерде өтетін сайлау процестерінің ЕҚЫҰ-ның демократиялық сайлау саласындағы міндеттемелеріне, халықаралық стандарттарға, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкестігін бағалайды. Мысалы, егер мемлекет БҰҰ-ның адам құқықтары жөніндегі шарттарына, сондай-ақ сайлауларға қатысты басқа да халықаралық және өңірлік келісімдерге қатысушысы болып табылса¹³, онда, ол елдегі сайлауды бағалау кезінде бұл стандарттардың да сақталуы есепке алынатын болады.

3.1 ЕҚЫҰ-ның міндеттемелері

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер демократиялық басқаруды және адам құқықтарын қолдау, қорғау және орнықтыру бойынша өздеріне көптеген міндеттемелер алған. Олар плюралистік демократия мен заңның үстемдігі адамның барлық құқықтары мен негізгі бостандықтарын сақтаудың аса маңызды шарты болып табылатынын мойындайды. Сонысымен олар демократия мен саяси плюрализм мұраттарын жақтауды, сондай-ақ «еркін сайлау мен заңның үстемдігі негізінде демократиялық қоғам құру туралы» ортақ шешімді қолдайды. Сондай-ақ, қатысушы мемлекеттер «Еуропада орнықтыруға ұмтылып отырған бейбітшілік, қауіпсіздік, әділдік және ынтымақтастық әлемінің тұрақты жағдайын жасау ісінде адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын толықтай құрметтеу және плюралистік демократия мен заңның үстемдігі негізделген қоғамдарды

---

¹² ЕҚЫҰ-ның Копенгаген кездесуіндегі Адами өлшем жөніндегі конференциясының құжаты (1990), 6-тармақ. URL: http://www.osce.org/documents/odihr/1990/06/13992_ru.pdf.

¹³ Мысалы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау жөніндегі еуропалық конвенция, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердегі демократиялық сайлаулардың, сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенция.

дамыту прогресті қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады деген сенімдерін білдірді»¹⁴.

Қатысушы мемлекеттер демократияның құқық үстемдігінің ажырағысыз элементі екендігін тағы да растады және саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын мойындады. Олар сондай-ақ өздерінің мемлекеттер мен саяси партияларды нақты бөлу принципін жақтайтындықтарын мәлімдеді. Атап айтқанда, саяси партиялар мемлекетпен бірлесіп, қосылып кетпеуі керек¹⁵.

Сайлауға тікелей қатысты негізгі міндеттемелердің көбі 1990 жылы қабылданған Копенгаген құжатының 6-8-тармақтарында баяндалады. Сонымен бірге, сайлаумен байланысты барлық іс-шаралар барысында азаматтық және саяси құқықтардың, құқық үстемдігінің және кемсітушілікті болдырмау туралы ережелердің кең ауқымына қатысты бірқатар тиісті міндеттемелерге назар аударылады. Барлық байқаушылар осы міндеттемелермен таныс болуға тиіс, олардың толық мәтіні І қосымшада беріліп отыр. Мемлекеттерге қойылатын талаптар тізімі қысқаша келтірілген, онда мынадай талаптар қойылады:

- еркін сайлауды ақылға қонымды кезеңде өткізу;
- заң шығарушы органның кем дегенде бір палатасының барлық депутаттары халықтық дауыс беру жолымен сайлануын қамтамасыз ету;
- жалпыға ортақ және тең сайлау құқығына кепілдік беру;
- азаматтардың сайланбалы лауазымдарға сайлану құқығын құрметтеу;
- саяси партиялар құру құқығын құрметтеу және партиялардың бір-бірімен өздеріне заң және мемлекеттік билік тарапынан бірдей қатынаста болу жағдайында сайысу мүмкіндігін қамтамасыз ету;
- сайлау алдындағы науқандардың барлығы ашықтық және адалдық атмосферасында, ешқандай әкімшілік қысымсыз, кандидаттарды, партияларды және сайлаушыларды қорқыту және үркіту шараларынсыз өтуін қамтамасыз ету;
- бұқаралық ақпарат құралдарына кедергісіз, қандай да бір кемсітушіліксіз қолжетімділікті қамтамасыз ету;

---

¹⁴ Копенгаген кездесуінің құжатын қараңыз, алғысөз, аталан еңбек, 12-сілтеме. ЕҚЫҰ-ның сайлауға қатысты міндеттемелері туралы неғұрлым толық ақпаратты «ЕҚЫҰ-ның адами өлшем саласындағы міндеттемелері», аталан еңбек, 4-сілтеме және «ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерде демократиялық сайлаулар өткізу бойынша қолданыстағы міндеттемелер» жарияланымдарынан табуға болады (Варшава, ЕҚЫҰ ДИАҚБ, 2003, URL: http://www.osce.org/documents/odihr/2003/10/772_ru.pdf).

¹⁵ Сонда, 3 және 5.4-тармақтар.

- сайлау кезінде жасырын дауыс беруді, берілген дауыстарды адал санауды және нәтижелерді хабарлауды, сондай-ақ дауыс беру қорытындыларын халыққа жариялауды қамтамасыз ету;
- сайлану үшін қажетті дауыс жинаған кандидаттардың тиісті лауазымға тиісінше кірісуін және онда белгіленген мерзімі аяқталғанша қалуын қамтамасыз ету.

Будан басқа, 1990 жылғы Копенгаген құжатының 8-тармағында сайлауларда шетелдік және жергілікті байқаушылардың болуы – сайлау процесінің беделін арттыруы мүмкін екендігі атап көрсетілді. Құжатта ЕҚЫҰ-ға тұрақты қатысушы мемлекеттерден басқа қатысушы мемлекеттерге, сондай-ақ тиісті жеке институттар мен ұйымдарға олардың жалпыұлттық сайлауларында байқауды жүзеге асыруға құқық беретін тұрақты күші бар шақырулар бар. Жоғарыда атап көрсетілгендей, қатысушы мемлекеттер одан кейінгі шешімдерінде қатысушы мемлекеттердің байқаушыларына жалпыұлттық деңгейден төменгі сайлауларда қауіпсіздікке қолжетімділікті қамтамасыз ету шараларын қабылдады.

Негізгі бостандықтарды құрметтеу демократиялық сайлауларды өткізудің шешуші шарты болып табылады және ЕҚЫҰ-ның құжаттарында маңызды орын алады. 1990 жылғы Копенгаген кездесуінде қатысушы мемлекеттер «әрбір адамның, араласу құқығын қоса алғанда, өз пікірін білдіруге құқығы бар. Бұл құқық өз пікірін білдіру және ақпарат пен идеясын мемлекеттік биліктің араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға тәуелсіз түрде алуға және таратуға еркіндікті қамтитынын»¹⁶ тағы да атап көрсетті. 1994 жылы Будапештте мемлекеттер «өз пікірін білдіру еркіндігі адамның негізгі құқығы және демократиялық қоғамның негіз құраушы элементтерінің бірі болып табылады. Осыған орай еркін де ашық қоғам үшін бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігі мен плюрализмінің маңызы аса зор» екендігін тағы да мәлімдеді. ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер өздеріне осы құқықты қорғауды қамтамасыз ету туралы міндеттеме алды¹⁷. Сондай-ақ олар «әрбір адамның бейбіт жиналыстар мен шерулерге құқығы бар»¹⁸ деп және қауымдастықтар құруға кепілді құқығы бар екендігін¹⁹ мәлімдеді. Копенгаген құжаты бұл негізгі құқықтарды іске асыруға қойылатын кез келген шектеулер заңмен көзделуге тиіс екендігін және халықаралық стандарттарға сәйкес келуі керектігін белгілейді.

---

¹⁶ Сонда, 9.1-тармақ.

¹⁷ 1994 жылғы Будапешт құжаты, VIII шешім (Адами өлшем), 36-тармақ.

¹⁸ аталан еңбек, 12-сілтеме, 9.2-тармақ

¹⁹ Сонда, 9.3.- тармақ

ЕҚЫҰ-ның басқа құжаттары сайлаулар жөніндегі қосымша міндеттемелерді қамтиды. Мысалы, 1996 жылғы жоғары деңгейдегі Лиссабон кездесуінің декларациясында сайлаулар нәтижелерін бұрмалау адам құқықтарын бұзу болып табылады және бүкіл өңір қауіпсіздігіне проблема тудырады деп жазылған. Декларация қатысушы мемлекеттерді бұл проблеманы шешу үшін шаралар қабылдауға міндеттейді. 1999 жылғы жоғары деңгейдегі Стамбул кездесуінің құжаты ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерді «еркін және адал сайлау өткізуге» тағы да міндеттейді, сондай-ақ онда «аз ұлттарға жататын адамдарға дауыс құқығын толық көлемде және сенімді түрде қамтамасыз ету және босқындардың олар бастапқыда тұрған елдерінде өткізілетін сайлауларға қатысу үшін жағдай жасау» туралы міндеттеме бар. Жоғарыда атап көрсетілгендей, қатысушы мемлекеттер өздеріне сондай-ақ ДИАҚБ-ның бағалаулары мен ұсынымдарын басшылыққа алып, сайлаулар қорытындылары бойынша жедел түрде одан арғы қадамдар жасау туралы міндеттеме алды.

Қатысушы мемлекеттер адам құқықтары мен негізгі бостандықтары саласында БҰҰ-ның Жарғысында қамтылған мақсаттар мен қағидаттарға және Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының ережелеріне сәйкес іс-қимыл жасау туралы өздеріне міндеттеме алды. Мемлекеттер сондай-ақ осы саладағы халықаралық декларациялар және келісімдермен өздері байланысқан міндеттемелерді, соның ішінде адам құқықтары туралы халықаралық пактілерді орындауға уәде берді²⁰. Кейінірек олар барлық қатысушы мемлекеттерді халықаралық құралдарға сәйкес іс-қимыл жасауға, ал бұл пактілерге әлі қосылмаған қатысушы мемлекеттерді оған қосылу мүмкіндіктерін қарастыруға шақырды²¹.

3.2 Адам құқықтары саласындағы жалпыға бірдей құралдар

Жоғарыда атап көрсетілгендей, ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер БҰҰ-ның Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарына және Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының (АҚЖД) ережелеріне сәйкес іс-қимыл жасауға міндеттенді. БҰҰ-ның Жарғысы – бұл міндетті заңдық күші бар халықаралық шарт, оның шеңберінде мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсаттарының бірі – «адам құқықтарын және негізгі бостандықтарын көтермелеу және құрметтеуді дамыту үшін халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру» деп таныды. Шынайы сайлаулар өткізу құқығын белгілейтін Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясы Жарғының міндетті саяси және моральдық күшін атап көрсете отырып,

---

²⁰ Қараңыз.: 1975 ж. Хельсинки қорытынды актісі, «Қағидаттар декларациясы» бөлімі, VII бөлім.

²¹ Қараңыз.: 1983 ж. Мадрид құжаты, «Қағидаттар» бөлімі.

оның ережелерін нақтылайды, ол барлық жерде халықаралық қарапайым құқық құжаты ретінде қаралады.

Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясының 21-бабында: «Әрбір адамның тікелей немесе еркін сайланған өкілдер арқылы өз елін басқаруға қатысуға құқығы бар» делінген. Тап сол бап заңды биліктің жалғыз негізі еркін сайлаулар екенін бекітеді: «Халықтың еркі үкімет билігінің негізі болуы керек; бұл ерік жалпыға ортақ және тең сайлау құқығы бар мерзімді және бұрмаланбаған сайлауларда жасырын дауыс беру арқылы немесе дауыс беру еркіндігі қамтамасыз етілетін басқа да тең нысандарда көрініс табуы керек». Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясы сондай-ақ сайлау процесі үшін елеулі мәні бар, соның ішінде – сөз бостандығы, бірлесу және бейбіт жиындар өткізу бостандығы бар, басқа да құқықтарды орықтырады.

Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында баяндалған құқықтар Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде (АСҚХП) қайтара расталып, кеңейтілді. Ол БҰҰ-ның адам құқықтары саласындағы шарты болып табылады, оны ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің барлығы да ратификациялаған. Шарт ретінде АСҚХП өз ережелерін мемлекеттердің заңды түрде орындауын міндеттейді. АСҚХП-ның 25-бабы әрбір азаматқа қандай да бір кемсітушіліксіз дауыс беру және мемлекеттік қызметке сайлану құқығын береді. АСҚХП Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясында бекітілген басқа да көптеген азаматтық және саяси құқықтарды нақтылайды. АСҚХП-ның 25-бабының егжей-тегжейлі түсініктемесі БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитеті (АҚК) қабылдаған № 25 (1996) Жалпы тәртіптегі ескертпелерде көрініс тапқан²².

Сайлау құқықтарына қатысты, сондай-ақ адамдардың сайлауларға қатысу болуы мүмкін басқа құқықтар БҰҰ-ның адам құқықтары саласындағы басқа құралдарына жатады. Мысалы, Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы халықаралық конвенцияның (НКЖХК) 5-бабы әрбір адамға оларды бөліп-жармай және кемсітпей «саяси құқықтар, атап айтқанда, сайлауларға қатысу, дауыс беру және өз кандидатурасын ұсыну» құқықтарына кепілдік береді. Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенцияның (ӘКЖК) 7-бабы әйелдердің саяси өмірге, сайлауларға ерлермен бірдей негізде қатысу құқығына кепілдік береді.

---

²² АҚК – АСҚХП-ға сәйкес құрылған орган; оның міндетіне АСҚХП-ның орындалуын қадағалау кіреді.

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің басым бөлігі НКЖХК мен ӘЖЖК-ді ратификациялаған және осы конвенциялардың ережелерін сақтауға міндетті. ЕҚЫҰ-ға қатысушы кейбір мемлекеттер сондай-ақ Мүгедектер құқықтары туралы конвенцияны ратификациялаған, оның 29-бабы мүгедектердің «саяси және қоғамдық өмірге... басқалармен тең қатысу» құқықтарына, соның ішінде дауыс беру және сайлану құқығына кепілдік береді. Одан басқа, БҰҰ-ның Адамдардың ел ішінде орын ауыстыруы мәселелері бойынша басқарушы қағидаттарында іштегі орын ауыстырған адамдар басқа азаматтармен бірдей құқықтарға, соның ішінде дауыс беруге және мемлекет пен қоғам істеріне қатысу құқығына ие екендігі атап көрсетілген.

3.3 Адам құқықтары саласындағы өңірлік құралдар

ДИАҚБ сайлауларды бағалау барысында ең алдымен ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне сүйенеді, сондай-ақ демократиялық сайлаулардың өңірлік стандарттары назарға алынады.

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің көпшілігі сондай-ақ Еуропа Кеңесінің (ЕК) мүшесі болып табылады, сондықтан Адам құқықтары туралы еуропалық конвенцияның (АҚЕК) ережелерімен, ал бұл құжатты ратификациялағаннан кейін оның хаттамаларымен байланыста жұмыс істейді. Бұл мемлекеттерде ЕК қабылдаған, сайлау өткізуге қатысты міндеттеме қамтылған басқа да шарттардың ережелері орындалады²³. АҚЕК-нің №1 Хаттамасының 3-бабы мемлекеттер «ақылға қонымды кезеңді сақтай отырып, заң шығарушы билік органдарына сайлау барысында халықтың еркін таңдау жасауы қамтамасыз етілетін жағдайларда, жасырын дауыс беру арқылы еркін сайлау» өткізілуін талап етеді. Бір мезгілде Еуропа Кеңесіне мүше болып табылатын ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің азаматтары, ел ішінде құқықтық қорғау амалдарының барлық мүмкіндіктері таусылған кезде, сондай-ақ сайлау барысындағы бұзушылықтарға байланысты өтемақы талап етіп, Адам құқықтары жөніндегі еуропалық сотқа жүгіне алады. Бұл соттың шешімі сайлаулар туралы ережелерге, соның ішінде, ЕК-нің тиісті конвенцияларының ережелеріне үлес қосады. Бұл шешімдер ЕК-ге мүше бүкіл мемлекеттерге арналған ереже болып табылады және оларды ескеру ұсынылады. Сонымен бірге, Адам құқықтары жөніндегі еуропалық соттың шешімдері ЕК-нің өздеріне қатысты шешім қабылданған мүше мемлекеттері үшін ғана міндетті күшке ие.

---

²³ Еуропа Кеңесінің құжаттарын оның веб-сайтындағы мына мекенжай бойынша табуға болады: www.coe.int.

Бұдан басқа, Еуропа Одағы демократиялық сайлаулар туралы ережелер қамтылған шарттар, – соның ішінде Еуропа Одағы туралы шарт және Еуропа Одағының негізгі құқықтарының хартиясы²⁴. Бұл шарттардың тек ЕК-ге қатысушы мемлекеттер үшін ғана міндетті күші бар.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) Демократиялық сайлау құқықтары мен бостандықтарының стандарттары туралы конвенция қабылдады²⁵. Бұл конвенция ЕҚЫҰ-ға қатысушы және осы конвенцияны ратификациялаған ТМД құрамындағы бес мемлекет үшін міндеттемелер белгілейді.

Америка Мемлекеттерінің Ұйымы (АМҰ) Адам құқықтары жөніндегі америкалық конвенцияны қабылдады, оған қол қойған және ратификациялаған мемлекеттер үшін оның ережелерінің міндетті заңдық күші бар²⁶. Конвенция демократиялық сайлаулар өткізу үшін қажетті негізгі құқықтар мен бостандықтарды бекітеді. Бұл құжатта АМҰ-ға мүше болып табылатын және оны ратификациялаған ЕҚЫҰ-ға қатысушы екі мемлекет үшін міндеттемелер бар.

3.4 Сайлау өткізу саласындағы жақсы тәжірибе мысалдары

Шынайы демократиялық сайлауларды өңірлік және халықаралық стандарттарға сәйкес өткізудің озық тәжірибесі сипатталған құжаттар да бар. Олардың міндетті заңдық күші жоқ, бірақ олар сайлауларға қатысты қызмет жүзеге асырылған кезде қатысушы мемлекеттерге арналған ұсыным көзі ретінде пайдаланыла алады. Оларда мемлекеттің халықаралық немесе өңірлік міндеттемелерді қалай қамтамасыз ететінінің мысалдары бар. Бұл құжаттардың кейбіреулерінің халықаралық²⁷, ал кейбіреулерінің – өңірлік²⁸ мәні бар.

3.5 Тәжірибелік мәні

---

²⁴ Ағылшын тілінде неғұрлым кең ақпаратты мына мекенжай бойынша табуға болады: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/index.htm>.

²⁵ Неғұрлым кең ақпаратты ТМД веб-сайтындағы мына мекенжай бойынша табуға болады: <http://www.cis.minsk.by>.

²⁶ Ағылшын тілінде неғұрлым кең ақпаратты АМҰ веб-сайтындағы мына мекенжай бойынша табуға болады: <http://www.oas.org/en/default.asp>.

²⁷ Мысалы, БҰҰ Бас ассамблеясының мерзімдік және бұрмаланбаған сайлаулар өткізу резолюциялары немесе БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитетінің және ӘКЖК-нің жалпы тәртіптегі ескертпелері

²⁸ Мысалы, ЕК Министрлер комитетінің ұсынымдары, Венеция комиссиясының сайлаумен байланысты басқа да құжаттары; Сайлаулар өткізу кезіндегі ұсынылатын нормалардың жиынтығы және Парламентаралық одақтың Еркін және әділ сайлаулардың критерийлері туралы декларациясы сияқты құжаттар.

Бұл тараудың келесі бөлімдерінде ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарда бекітілген бірқатар негізгі қағидаттарға қысқаша сипаттама беріледі. Сайлау өткізуге байланысты іс-шараларда оларды естен шығармау керек. Бұл қағидаттар шынайы, еркін және әділ, жалпыға ортақ және тең сайлау құқығына негізделген және жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылып, дауыстар нақты саналатын және нәтижелер жарияланатын сайлаулардың тиісті мерзімдерінде өткізілуін көздейді. Бұл стандарттардың сақталуы үшін негізгі жауапкершілік тиісті мемлекетке жүктеледі.

КЕЗЕҢДІК САЙЛАУЛАР. Демократиялық сайлаулар заңмен белгіленген уақыт ішінде жүйелі түрде өткізілуі тиіс. Бұл ретте сайлаулар арасындағы кезең негізсіз ұзақ болмауы керек. ЕҚЫҰ өңірінде әдетте жеті жыл мемлекеттер басшыларын сайлаулар арасындағы ақылға қонымды, ең ұзақ уақыт мерзім деп саналады. Алайда, іс жүзінде көптеген мемлекеттер төрт немесе бес жылды жөн көреді. Әдетте, Парламенттің төменгі палатасына сайлаулар арасындағы ең ұзақ ақылға қонымды мерзім деп бес жыл саналады.

ШЫНАЙЫ САЙЛАУЛАР. Бұл қағидат сайлау процесі негізгі бостандықтарға құрмет атмосферасында және саяси плюрализм жағдайында өткізілуін көздейді. Сондай-ақ, сайлаулардың есеп беру және айқындық туралы талаптарды сақтай отырып өткізілуі, ал сайлаушыларға әртүрлі саяси тұғырнамалар арасынан шынайы таңдау жасау мүмкіндігі берілуі талап етіледі. Осылайша, электораттың сайлау процесіне жалпы сенімі қамтамасыз етіледі. Егер де негізгі құқықтар мен бостандықтар құрметтелмесе, сайлаушылардың шынайы таңдауы болмаса, саяси күштердің арасында нағыз саяси сайыстар болмаса немесе егер сайлаушылардың белгілі бір адамдарды мемлекеттік лауазымдардан сайлау арқылы шеттету туралы мәселені шешуге нақты қандай да бір мүмкіндігі жоқ болса, сайлаулардың шынайылығына күмән келтірілуі мүмкін.

ЕРКІН САЙЛАУЛАР. Бұл қағидат барлық азаматтардың сөз бостандығы, бірлестіктер еркіндігі, бейбіт жиындар еркіндігі және еркін жүріп-тұру құқығы сияқты негізгі құқықтарды пайдалануын талап етеді. Сайлаушылардың қорқытуға, зорлыққа немесе әкімшілік араласуға ұшырамай және қандай да бір жазалау шараларынан қауіптенбей дауыс беру мүмкіндігі болуға тиіс. Сайлаушылардың өз өкілдерін орынсыз ықпал ету немесе қысым жасаусыз, өздері еркін таңдау мүмкіндігі болуға тиіс. Кандидаттардың өз көзқарастарын еркін баяндауына, ал сайлаушылардың – сайлау науқанының іс-шараларына қатысуына немесе кандидаттардың

көзқарастары туралы ақпарат алуына ештеңе де кедергі келтірмеуге тиіс. Азаматтардың саяси көзқарастарды талқылау немесе тұжырымдау мақсатында бейбіт жиындарды еркін – құқыққа сәйкес келмейтін әкімшілік немесе бюрократиялық кедергілерсіз өткізу мүмкіндігі болуы керек. Бұқаралық ақпарат құралдарының сайлау науқанының барысын билік тарапынан ешқандай араласусыз немесе ақтауға келмейтін шектеулерсіз еркін жазып-көрсету мүмкіндігі болуы керек. Сайлаулардағы ішкі байқаушылардың, соның ішінде жекелеген кандидаттардың немесе партиялар мен азаматтық қоғам ұйымдары өкілдерінің сайлау процесінің барлық кезеңдерінде, сайлау кезінде және сайлаудан кейін еркін байқау мүмкіндігі болуға тиіс.

АДАЛ САЙЛАУЛАР. Сайлау процесінің барлық қатысушыларына олардың тең жағдайда сайысуы үшін бірдей жағдайлар қамтамасыз етілуі тиіс. Заңнамалық базада ЕҚЫҰ міндеттемелері және басқа да халықаралық стандарттар көрініс табуға, ал сайлау заңнамасының ережелері адал да әділ орындалуға тиіс. Сайланбалы қызметке өз кандидатурасын ұсынғысы келгендердің барлығы да мұны істей алу мүмкіндігі және өздеріне заң мен билік тарапынан тең және әділ көзқарас жағдайында бір-бірімен сайысу мүмкіндігі болуға тиіс. Кандидаттар мен саяси партиялардың бұқаралық ақпарат құралдарына ешқандай кемсітушіліксіз, кедергісіз қолжетімділігі болуы керек, ал мемлекеттік немесе қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдары, соның негізінде сайлаушы саналы таңдау жасайтын, өздерінің жеткілікті, теңгерімді және әділ ақпарат беру жөніндегі ерекше міндетін орындауға тиіс. Сайлау науқандарын қаржыландыру ережелері қандай да бір нақты партияға немесе кандидатқа артықшылық, сол сияқты оларға қатысты кемсітушілік көзқараста болмауы керек. Партиялар мен мемлекет арасының ара жігі айқын, нақты ажыратылуы керек, ал мемлекеттік ресурстар қандай да бір партияның немесе кандидаттың пайдасына жосықсыз жұмсалмауға тиіс.

Барлық деңгейдегі сайлауларды өткізетін органдар кәсіби, тиімді және ешкімге бұрмай іс-қимыл жасауы керек. Дауыс беру, дауыстарды санау және нәтижелерді шығару рәсімдері бұрмалаудан немесе айла-шарғыдан аулақ болып, сайлау қорытындыларында сайлаушылардың еркін нақты білдіруді қамтамасыз еткені жөн. Кандидаттардың, партиялар мен сайлаушылардың, тәуелсіз соттарды қоса алғанда, жылдам және тиімді қорғау құралдарына қолжетімділігі болуы тиіс. Заңды бұзған адамдарды дер кезінде жауапкершілікке тартқан жөн. Сайлану үшін қажетті дауыс санын жинаған кандидаттар тиісті қызметке тиісінше кірісуге тиіс.

ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫ. Бұл қағидатқа сәйкес, сайлауға қатысу критерийлеріне сай келетін барлық азаматтардың дауыс беру және

сайланбалы қызметке сайлану құқығы болуы керек. Дауыс беру немесе сайлану құқығын шектеу заңмен белгіленуі тиіс. Кез келген мұндай шектеу ақылға қонымды және қандай да айрықша мән-жайлармен айқын негізделуі керек. Қандай да бір сотталған қылмыскерге қатысты сайлау құқығын тоқтата тұру немесе жою сот шешімімен жүзеге асырылуға тиіс және де бұл шешім оның негізінде жатқан қылмыстың ауырлығы мен сипатына теңбе-тең болуы керек. Сайлаушыларды тіркеудің сайлауларға қатысу критерийлеріне сай келетін барлық азаматтардың дауыс беру құқығына кепілдік беретін тиімді, әділ, кемсітуден тыс, баршаны қамтитын және нақты рәсімі қамтамасыз етілуі қажет. Аз ұлттардың, әйелдердің немесе кәмелетке толған азаматтардың өзге де топтары өкілдерінің дауыс беруге қатысу құқығына ешқандай да шектеу қойылмауы тиіс. Барлық сайлаушылардың, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі сайлаушылардың, сайлау учаскелеріне немесе дауыс берудің басқа рәсімдеріне тез де қарапайым жолмен қолжетімділігі болуы тиіс. Ел ішінде тұру орнын ауыстырған адамдардың дауыс беруге қатысуының жағдайлары көзделуі керек. Сондай-ақ, озық халықаралық тәжірибеге сәйкес, шет елдерде тұратын азаматтардың сайлау құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігі қарастырылуы тиіс. Кандидаттарға қойылатын талаптар ақылға қонымды болып, қандай да бір кемсітушіліксіз қолданылуы тиіс. Тәуелсіз кандидаттарға сайланбалы қызметтерге сайысқа түсу құқығына кепілдік берілуі керек – соның ішінде, пропорционалды өкілдік ету жүйесі қолданылатын елдерде де бұл талап орындалуы керек.

ТЕҢ САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫ. Бұл талап барлық азаматтардың дауыстарының тең құндылығы бар екенін білдіреді. Пропорционалды өкілдік ету жүйесінде әр аудан өкілдерінің саны сайлаушылардың санына немесе халық санына пропорционал болуы керек. Мажоритарлық сайлаулар жүйелерінде тең сайлау құқығы дегеніміз сайлау округтары оларда тұратын сайлаушылардың немесе халықтың санымен шамамен тең болуы керектігін білдіреді. Бұдан басқа сайлау құқықтарының теңдік қағидатына сәйкес әрбір сайлаушы бірдей дауысқа ие болады: «бір сайлаушы – бір дауыс». Осыған байланысты бірнеше рет дауыс беруден қорғау шаралары қамтамасыз етілгені жөн.

ЖАСЫРЫН ДАУЫС БЕРУ. Сайлаушылар сайлау бюллетеньдерін өздері – толтырылған бюллетеньді жәшікке салғанға дейін ешкім де көрмейтіндей және кейіннен ол бойынша сайлаушының кім екенін айқындау мүмкін болмайтындай – дауыс беру кабинкасында толтыруға тиіс. Тек ерекше жағдайларда – мысалы, сайлаушыға (мүгедек немесе сауатсыз адамға) көмек керек болған жағдайларда өзгеріс енгізілуі мүмкін. Кабинкадан тыс жерде дауыс берудің кез келген жағдайы жасырын дауыс беру талабының орындалуына күмән тудырады. Дауыс беру кабинкасында бір адамнан

артық адамның болуына жол берілмегені жөн, өйткені бұл жасырын дауыс беруге күмән келтіруге себепші болады. Ашық дауыс беру немесе өкілдер арқылы заңсыз дауыс беру жасырын дауыс беру қағидатының бұзылуы болып табылады. Әскерилер немесе сотталғандар дауыс берген кезде жасырын дауыс берудің бұзылуына және қысым жасап дауыс беруге жол берілмеуі тиіс.

ДАУЫСТАРДЫ АДАЛ САНАУ ЖӘНЕ САЙЛАУ НӘТИЖЕЛЕРІН ЖАРИЯЛАУ. Бұл қағидатқа сәйкес дауыстарды санауды және дауыс беру нәтижелерін өңдеуді жүргізетін лауазымды адамдардың өз міндеттерін әділ, тиімді және дәл орындаулары керек. Сайлаушының таңдауы анық көрініп тұрған бюллетеньдерді жарамды деп таныған жөн. Дауыстарды санаудың барлық аспектілері қамтамасыз етілуі тиіс. Егер дауыстарды санау аяқталғаннан кейін дауыс беру қорытындылары бар хаттамалар сайлау учаскесінің сыртында ілінетін болса, ал сайлау учаскелері бойынша егжей-тегжейлі нәтижелер интернет желісінде жарияланатын болса, сайлау процесінің ашықтығына және оның нәтижелеріне деген сенімді арттыруға болады. Нәтижелерді өңдеу сайлау учаскесінен бастап сайлау органдарының барлық аралық деңгейлері арқылы ұлттық сайлау органына дейінгі кезеңдердің барлығында тексерілуге жататындай – ашық түрде жүзеге асырылуы тиіс. Нәтижелердің халыққа дер кезінде жария етілуін қамтамасыз еткен жөн. Нәтижелерді жариялауда кез келген негізсіз кідірту нәтижелер шығару процесінің адалдығына күмән тудырып, халықтың сайлауларға деген сенімін жоғалтуына себепші болуы мүмкін.

4. Сайлаумен байланысты іс-шараларды өткізуде жағдайлар мен қажеттіліктерді бағалау

ДИАҚБ сайлауда тиімді, дұрыс және кәсіби байқау үшін белгілі бір жағдайлар бар болған кезде ғана сайлауға байланысты қызметін жүзеге асырады. Әдетте, ДИАҚБ іс-шараларының алдында Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия (ҚБМ) жұмыс жүргізеді.

4.1 Тиімді, дұрыс және кәсіби байқау үшін қажетті жағдайлар

Сайлауларға тиімді, дұрыс және кәсіби байқауды қамтамасыз ету үшін қабылдаушы тараптың үкіметі ДИАҚБ өз міндеттемелерін толық көлемде және дер кезінде орындауы үшін Бюроға жәрдемдесуі тиіс. Атап айтқанда, ДИАҚБ-ның мыналарды жасау мүмкіндіктері болуы керек:

- қажеттіліктерді бағалау негізінде осы сайлауға байланысты іс-шаралардың қандай түрін өткізу жөн екендігі туралы шешім қабылдау;
- дауыс бергенге дейін, дауыс беру кезінде және дауыс бергеннен кейін барынша мол қамтылған әрі тиімді байқау жүргізу мақсатында сайлауда кең, географиялық тұрғыдан біркелкі қамтуды қамтамасыз етуге қажетті байқаушылардың санын айқындау (байқаушылар саны қажеттіліктерді бағалау қорытындысы бойынша айқындалады – қараңыз: 4.2-бөлім «Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия»);
- қарапайым және кемсітушіліктен еркін рәсім шеңберінде өзінің барлық байқаушылары үшін аккредитация (тіркелу) жасау;
- миссияны сайлау процесінің барлық кезеңдеріне ұзақ мерзімді байқау жүргізуге мүмкіндік беретін мерзімде құру;
- барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардан сайлау процесіне қатысты қажетті ақпараттың барлығын дер кезінде алу;
- жалпы мемлекеттік және жергілікті деңгейдегі атқарушы биліктің, заң шығарушы биліктің және сот билігінің өкілдерімен кездесулер өткізу; кандидаттармен, барлық саяси партиялардың, азаматтық қоғамның және бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерімен, сондай-ақ Бюроның таңдауы бойынша өзге де барлық адамдармен және топтармен жалпы мемлекеттік және жергілікті деңгейде кездесулер өткізу;
- сайлауға дейін, сайлау кезінде және сайлаудан кейін елдің барлық өңірлеріне қандай да бір шектеусіз және алдын ала хабарлаусыз еркін орын ауыстырып, жүріп-тұру мүмкіндігі болу;

- сайлау процесінің сындарлылығын қамтамасыз ететін қауіпсіз жағдайда жұмыс істеу мүмкіндігі болу;
- бүкіл елдегі барлық сайлау округтеріне, сайлау комиссияларына, сондай-ақ дауыстарды санау және нәтижелерді өңдеу орталықтарына кедергісіз бару;
- жария мәлімдемелер мен есептерді шығару мүмкіндігі болу.

ЕҚЫҰ-ның Копенгаген құжатында байқаушыларға арналған тұрақты қолданыс күші бар шақыру көзделетіндіктен, сайлауды байқау үшін ресми шақыру болуы талап етілмейді. Солай болғанымен де, қазіргі кезде қалыптасқан дәстүр бойынша ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер өз міндеттемелерін растауға және халықаралық байқаушыларды қабылдауға дайын екендігінің белгісіндей ДИАҚБ-ға дер кезінде жазбаша шақырту жібереді.

Атап көрсетілген негізгі жағдайлардың жоқ болуы сайлауда дұрыс, тиімді және кәсіби байқауға айтарлықтай кедергі келтіреді, соның нәтижесінде ДИАҚБ бұл сайлауды байқау жөніндегі миссияны жүргізуден бас тартуы мүмкін.

4.2 Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия

Қажеттіліктерді бағалау жөніндегі миссия (ҚБМ) сайлауға дайындықты қоса алғанда, сайлау алдындағы жағдайды бағалау үшін, әдетте, елге нақты сайлау басталудан бірнеше ай бұрын жіберіледі. Оның міндеті – сайлаумен байланысты іс-шараларды өткізудің қаншалықты қажеттілігі бар екендігі туралы ұсынымдар тұжырымдау және егер де мұндай іс-шаралар қажет болса, анықталған қажеттіліктерге олардың қай форматы сай екендігін айқындау. ҚБМ байқау процесінің бөлшегі болып табылмайтындықтан, болуы мүмкін сайлауды байқауға уақтылы дайындықты қамтамасыз ету мақсатында, ол сайлау өткізетін елге ЕҚЫҰ-ға қатысушы тиісті мемлекеттен жазбаша шақырту алғанға дейін жіберілуі мүмкін. ҚБМ-ның жұмыс істеу кезеңі бірнеше күнді құрайды. Мұндай миссияға ДИАҚБ-ның Сайлау жөніндегі бөлімінің қызметкерлері, сондай-ақ, егер де бұл қажет болған жағдайда, шұғыл мәселелер жөніндегі, қауіпсіздік мәселелері жөніндегі сарапшылар және басқа да мамандар кіреді. 1997 жылы ДИАҚБ мен ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясы (ЕҚЫҰ ПА) арасында жасалған Ынтымақтастық туралы шарт негізінде Бюро ҚБМ-ды ЕҚЫҰ ПА-дан консультация алғаннан кейін жібереді. Кейбір кездерде Ассамблея өкілдері де ҚБМ жұмысына қатысады.

Әдетте ҚБМ сайлау органдарының және мемлекеттік билік органдарының өкілдерімен кездесу өткізеді (Сыртқы істер министрлігі, сайлау өткізуге

қатысы бар басқа да институттар, мысалы, Ішкі істер министрлігі немесе Жергілікті басқару министрлігі; аз ұлттар, адам құқықтары проблемалары бойынша жұмыс істейтін институттар, т.с.с.). Сондай-ақ миссия мүшелері саяси партиялардың, бұқаралық ақпарат құралдарының, азаматтық қоғам ұйымдарының өкілдерімен және (тиісті жағдайларда) ЕҚЫҰ-ның жергілікті жердегі миссияларының қызметкерлерімен, сондай-ақ ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерімен және басқа да тиісті халықаралық ұйымдардың өкілдерімен кездесулер өткізеді.

Аталған сайлаумен байланысты ұсынымдар дайындау кезінде ҚБМ мыналардай бірқатар критерийлерді ескереді:

- сайлауда тиімді, дұрыс және кәсіби байқау үшін жоғарыда сипатталған ең аз жағдайлардың болуы;
- сайлау процесінің саяси плюрализмі;
- негізгі бостандықтарды құрметтеу;
- қоғамның сайлау процесіне сенімі;
- сайлау процесінің айқындығы;
- бұқаралық ақпарат құралдарының плюрализмі;
- мұның алдындағы сайлаулардағы байқаудың қорытындысы бойынша ДИАҚБ ұсынымдарының орындалу дәрежесі;
- ДИАҚБ-ның сайлауды байқаудағы ықтимал іс-қимылынан келетін пайда.

Сайлау өткізілетін елдегі жағдай осы критерийлерді қаншалықты дәрежеде қанағаттандыруына қарай ҚБМ сайлаумен байланысты қызметтің мүмкін форматтарының біреуін ұсынуы мүмкін. Солардың арасында – сайлауды байқаудың кең ауқымды миссиясы; сайлауды байқаудың шектеулі миссиясы; сайлауды бағалау жөніндегі миссия немесе сарапшылар тобын аттандыру (аталған қызмет түрлерінің толығырақ сипаттамасы 5-тарауда келтіріліп отыр) бар. Сайлаумен байланысты жүргізілетін іс-қимыл форматын таңдау осы қатысушы мемлекеттің қажеттіліктерімен және ДИАҚБ-ның сайлауда болуынан түсетін пайдамен айқындалады. ҚБМ осы қатысушы мемлекетке сайлау процесін жетілдіру саласында неғұрлым пәрменді көмек көрсетуге, Бюроның сайлаумен байланысты іс-шараларынан келетін пайданы барынша арттыруға мүмкіндік беруі үшін, ДИАҚБ-ның ресурстарын неғұрлым тиімді пайдалану тәсілін таңдап алуға тиіс.

ҚБМ ДИАҚБ-ның болуы нақты сайлау процесіне айтарлықтай пайда әкелмейді деген қорытынды жасауы мүмкін. Мұндай жағдай сайлау нәтижесіне мүдделі тараптар сайлау процесіне сенім білдіргенде; бұл елдің шынайы сайлаулар өткізу тарихы болғанда; елде тиімді демократиялық институттар, еркін және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары және

дамыған азаматтық қоғам болғанда және олар сайлау процесі кезінде туындауы мүмкін проблемаларды шешуге қауқарлы болғанда орын алады. Мұндай жағдайда ҚБМ аталған сайлаулармен байланысты ешқандай іс-шаралар өткізбеу туралы ұсыным жасай алады. ҚБМ сайлаулармен байланысты қандай да бір іс-шаралар өткізуден бас тарту туралы ұсыным жасайтын басқа да бірқатар мән-жайлар бар. Мысалы, ол елде шынайы саяси плюрализм және адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарына деген құрмет жоқ болуы мүмкін, бұл түрлі саяси бағыттардағы бәсекелестердің арасында еркін де адал сайыстың болуына мүмкіндік бермейді. Егер де аталған қатысушы мемлекет ДИАҚБ-ның мұның алдындағы ұсынымдарын орындамаса, онда Бюроның кезекті іс-қимылының мәні болмайды, өйткені, сайлау қорытындылары бойынша дайындалған жаңа ұсынымдар сол бұрынғыдай болатыны анық. Қауіпсіздік тұрғысынан алғандағы қолайсыз ахуал немесе ЕҚЫҰ-ға қатысушы осы мемлекеттегі ахуалға әсер ететін өзге де факторлар ДИАҚБ-ның сайлауға тиімді, дұрыс және кәсіби байқауына, сондай-ақ осы сайлауға әділ және тәуелсіз баға беруге кедергі келтіруі мүмкін.

Сайлаумен байланысты өткізілетін белгілі бір іс-шараның нақты форматы, көлемі және ауқымына қатысты ұсынымдар ҚБМ есебіне енгізіліп, ЕҚЫҰ-ға қатысушы барлық мемлекеттер арасында таратылады және ДИАҚБ-ның веб-сайтында жарияланады. Есепте болжанып отырған миссияның міндеттерін орындау үшін қажетті сарапшылардың саны, сондай-ақ ұзақ мерзімді байқаушылар (ҰБ) мен қысқа мерзімді байқаушылар (ҚБ) саны көрсетіледі. Олар, сайлауға жан-жақты байқауды қамтамасыз ету мақсатында, қатысушы мемлекеттерден сұратылуы мүмкін. ҰБ мен ҚБ-ның оңтайлы санын айқындау үшін (егер мұндай байқаушылар талап етілсе) ҚБМ бірнеше факторды ескеруі мүмкін. Оларға сайлаулардың тұрпаты, сайлау округтерінің саны, сайлаушылардың жалпы саны, елдің географиялық ерекшеліктері, жалпыұлттықтан төмен сайлауларды өткізу жөніндегі органдардың құрылымы; сайлау учаскелерінің саны; сайлау учаскелерінің деректерінен статистикалық репрезентативті есептілікті алу үшін қажетті байқаушылардан түскен есептердің саны, сондай-ақ осы елде ДИАҚБ-ның бұрынғы миссияларының құрамындағы байқаушылар саны қаншалықты оңтайлы болғандығы туралы ақпарат жатады.

ҚБМ есебінің сайлауға дайындық барысының алдын ала жасалған бағасын, соның ішінде төмендегі ақпаратты қамтығаны қажет:

- мұның алдындағы сайлаулардағы байқаудың қорытындысы бойынша ДИАҚБ жасаған ұсынымдардың орындалу дәрежесі;

- мемлекетте алда болатын сайлауға қатысты аспектіде адам құқықтарының және негізгі бостандықтарының сақталуын қоса алғанда, сайлау алдындағы жағдай;
- сайлаудың заңнамалық базасы, соның ішінде соңғы сайлаудан кейін жасалған кез келген түзетулер (мүмкін болған немесе орынды деп саналған жағдайда ДИАҚБ сайлау заңнамасына жеке талдама әзірлеуі керек);
- сайлау өткізетін органдардың құрамы мен құрылымы, олардың бұл сайлауға дайындығының деңгейі және олардың жұмысының әділдігіне, тәуелсіздігіне және кәсібилігіне қоғамдық және саяси сенімнің дәрежесі;
- саяси плюрализмнің деңгейі, сондай-ақ осы сайлауда сайысқа түсуге дайын кандидаттар мен партиялардың тізімі сайлаушыларға шынайы таңдау жасататының дәрежесі;
- бұқаралық ақпарат құралдарының жағдайы және осы сайлауда олардан күтілетін рөл;
- плюралистік және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарын, құқықтық қорғаудың тиімді құралдарына қолжетімділікті, мықты азаматтық қоғамды және сайлауда ішкі байқау болуын қоса алғанда, тиімді тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің болуы;
- мүдделі тараптар сайлауға қатысты айтқан кез келген күмән, сондай-ақ осы саладағы басқа да маңызды мәселелер – мысалы, сайлаушыларды тіркеу мәселелері, кандидаттарды немесе партияларды тіркеу процесі, әйелдердің қатысуы, аз ұлттардың қатысуы және сайлауда ішкі байқаудың жүзеге асырылуы;
- әңгімеге тартылғандардың ДИАҚБ-ның осы сайлауға байқауы құнды да пайдалы болатынына сенімділігінің дәрежесі;
- қауіпсіздік саласындағы жалпы жағдай.

5. Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚЫҰ) қатысушы мемлекеттердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету

Соңғы жылдары Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро (ДИАҚБ) сайлауды байқау жөніндегі өз қызметіне өзгерістер енгізді және сайлау саласындағы қызметтің бірнеше жаңа форматтарын әзірледі. Осы өзгерістердің мақсаты – қатысушы мемлекеттердің қажеттіліктеріне тиімді ден қою мүмкіндігін алу, сайлау өткізу практикасын жетілдіру бойынша оларға көрсетілетін көмек сапасын арттыру, сайлауға ДИАҚБ-ның қатысуынан болатын қайтарымды барынша арттыру, сондай-ақ қажетті ресурстардың көлемін ұлғайтапастан қатысушы мемлекеттердің басым бөлігіндегі сайлау процестерін бағалау мүмкіндігін алу болды.

5.1 Сайлауды байқау жөніндегі миссия

Халықаралық құқық ұйымы (ХҚҰ) осы елдегі мүдделі күштер сайлау жүргізу органдарына, тұтастай сайлау процесіне және дауыс беретін күндегі рәсімдерге толық сенім білдірмейді және байқаушылардың қатысуы қоғамның сайлауға деген сенімін арттыруға мүмкіндік береді деген тұжырымға келген жағдайларда, ол осы елге сайлауды байқау жөніндегі толық ауқымды миссияны жіберу (ҰБ мен ҚБ-ны қоса алғанда) туралы ұсыным жасай алады. Сайлауды байқау жөніндегі ДИАҚБ миссиясы – бұл осы саладағы ДИАҚБ қызметінің барынша түгел қамтитын нысаны. Сайлауды байқау жөніндегі миссия (СБМ) сайлауды өткізу процесінің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да демократиялық сайлаулардың халықаралық стандарттарына, сондай-ақ ұлттық заңнаманың ережелеріне сәйкестігі тұрғысынан оған баға береді. Бұдан басқа, мұндай миссия сайлау өткізу саласындағы мүмкін болатын жақсартулар бойынша нақты ұсынымдарды жасайды.

Әдетте, стандартты СБМ құрамына сарапшылардың негізгі тобы, сондай-ақ ҰБ мен ҚБ тобы кіреді. СБМ қалыптастырғаннан кейін оқиғаның жаңадан өрбуі сайлау өткізу күні байқау жүргізудің мәні жоқ екенін және байқаушылардың жұмысын шектеу кешенді әрі анық байқау жүргізуге мүмкіндік бермейтінін көрсетсе, ДИАҚБ осы сайлауға ҚБ-ны жібермеу туралы шешім қабылдай алатынын атап өткен жөн.

Әдетте, СБМ дауыс беретін күнге дейін 6-8 апта бұрын жұмысына кіріседі және сайлау процесінің барлық негізгі аспектілерін қадағалайды. Бұндай аспектілерге – заңнамалық база, кандидаттар мен сайлаушыларды тіркеу жүйесі, сайлау науқанының барысы, бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі (БАҚ-қа түгел қамтитын мониторинг жүргізуді қоса алғанда), сайлау органдарының жұмысы, сайлауға байланысты дауларды шешу; әйелдер мен аз ұлттардың қатысуы; дауыс беру, дауыстарды санау және сайлау күнгі нәтижелерді қорыту процесі, сондай-ақ сайлаудан кейін берілген шағымдар мен апелляцияларды қабылдау және қарау жатады.

Сайлау болатын күнге дейін СБМ аралық есептерді жариялайды, ал сайлаудан кейін бірден – әдетте, ол сайлауды байқау жөніндегі халықаралық миссияны құратын әріптес ұйыммен (халықаралық ұйымдармен) бірлесіп даярланған, алдын-ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы мәлімдемені жариялайды. Толық қорытынды есеп осы сайлау процесі аяқталғаннан кейін шамамен екі айдан соң жарияланатын болады. Қорытынды есепте сайлау өткізу процесін жетілдіру жөніндегі нақты ұсынымдар қамтылады.

СБМ құрылымы мен сайлау болатын күнгі және сайлаудан кейінгі кезеңдегі байқау әдістемесінің мұқият сипаттамасы 6-12-тарауларда ұсынылған.

5.2 Сайлауды байқау жөніндегі шектеулі миссия

Сайлау болатын күні ҚБ-ны қатыстырылмайтын Сайлауды байқау жөніндегі шектеулі миссия (СБШМ) – Халықаралық құқық ұйымы сайлау болатын күні сайлау учаскелерінде күрделі, бұқаралық проблема болмайды-ау деген, бірақ ел ауқымындағы барлық ұзақ мерзімді сайлау процесін байқау қанша дегенмен пайдалу ұсынымдарын әзірлеуге әкеледі-ау деген елде болуы мүмкін. Халықаралық құқық ұйымы өз жұмысы барысында сайлау болатын күнгі іс-шараларға қоғамның сенімділік деңгейінің жоғары екеніне сенімді болған және осы күні болуы мүмкін жүйелі бұзушылықтарға қатысты қауіп-қатерді естімеген жағдайларда, осындай тұжырымға келеді. Мұндай жағдайларда, Халықаралық құқық ұйымы, ең бастысы, ұзақ мерзімді байқау шеңберінде осындай сайлауды байқаудан оң әсер алынады деп есептейді.

Екінші жағынан, Халықаралық құқық ұйымы осы елде дауыс беру болатын күні – ең бастысы, шынайы саяси плюрализм мен сайлаушылардың нақты таңдауы жоқ болғандықтан, тиімді байқау жүргізу үшін жағдайдың жоқ екендігі туралы және ҚБ-ны өрістету ешқандай практикалық пайда әкелмейтіндігі туралы тұжырымға келген кезде де Сайлауды байқау

жөніндегі шектеулі миссия туралы шешім қабылдануы мүмкін. Алайда, сайлау процесін кешенді бағалау және кейіннен ұсынымдар әзірлеу осы процесті жетілдіруге көмектесе алады – әсіресе, сайлау өткізудің жалпы жүйесін жетілдіру жөніндегі ұсынымдарға арналған сайлаудан кейінгі сұхбат жүргізуге жеткілікті саяси ерік болған кездегі жағдайда көмектесе алады.

Сайлауды байқаудың мұндай форматында, миссияның негізгі тобы сайлау өткізетін елдің астанасына жіберіледі, ал ҰБ өңірлерге жіберіледі. Дауыс беретін күні байқау жүргізу үшін ҚБ тартылмайды. Ұзақтығы бойынша СБШМ жұмыс мерзімі стандартты СБМ-ның жұмыс мерзіміне сәйкес келеді, бұл сайлау процесінің барлық ұзақ мерзімді аспектілерін қадағалауға мүмкіндік береді. Қалған жағынан СБШМ стандарты СБМ-нен еш ерекшеленбейді – негізгі топтарының құрамдары да бірдей, қызметкерлерді іріктеу мен ҰБ-ға нұсқама берудің және оны өрістетудің схемасы сондай; бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жүргізу және миссияның тұжырымдары туралы есеп жасау бойынша сондай міндеттер.

СБШМ қызметі ұзақ мерзімді байқауға бағытталғандықтан, мұндай миссия ұзақ мерзімді сайлау процесінің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнамаға сәйкестігі тұрғысынан оны бағалауды жүргізеді. Бұл ретте, СБШМ функциясына сайлау болатын күні жүйелі және кешенді байқау жүргізу кірмейді.

5.3 Сайлауды бағалау жөніндегі миссия

Өз мандатын жүзеге асыру мақсатында ДИАҚБ қабылдаған бастамалардың тағы бірі – сайлауды бағалау жөніндегі миссияны құру болып табылады. Сайлауды бағалау миссиясының міндетіне - барлық сайлау процесіне кешенді байқау жүргізу емес, ХҚҰ анықтаған нақты проблемаларды қадағалау кіреді. Сол немесе өзге сайлаудың ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, басқа да халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнамаға сәйкестігі туралы жалпы тұжырым жасаудың орнына, Сайлауды бағалау жөніндегі миссия осы стандарттарға сүйене отырып, нақты проблемаларды бағалауды жүргізеді. Сайлауды бағалау жөніндегі миссия өзінің қорытынды есебінде тиісті стандарттардан ықтимал ауытқуларды атап көрсетеді, сондай-ақ осы сайлау процесін жетілдіру жөніндегі ұсынымдарды ұсынады.

Әдетте, Сайлауды бағалау жөніндегі миссия тараптар осы сайлаудың қорытындысына мүдделі болған, сайлау процесіне, сайлау органдары әрекеттерінің бейтараптығы мен ашықтығына толық сенім білдіретін

елдерге жіберіледі. Бұл ретте, Халықаралық құқық ұйымы өз есебінде елде саяси плюрализмнің, негізгі бостандықтарға деген құрметтің, тиімді демократиялық институттардың, еркін және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары мен дамыған азаматтық қоғамның бар екендігін көрсетеді. Осындай елдерде ДИАҚБ миссиясының ұзақ мерзімді болуы немесе оларға КБ-ны жүйелі түрде жіберу ешқандай ерекше пайда әкелмесе де, ДИАҚБ назарын аударуға тұрарлық проблемалар анықталуы мүмкін. Бұл проблемалар сайлаудың заңнамалық базасына, БАҚ-тың қызмет ету жағдайларына, аз ұлттардың құқықтарына, сайлау науқандарын қаржыландыруға, дауыс беру мен дауыстарды санау үшін жаңа технологияларды қолдануға, сайлау мәселесі бойынша дауларды шешуге қатысты болуы мүмкін. Назар аударуды талап ететін басқа да нақты проблемалар орын алуы мүмкін.

Екінші жағынан, сайлаудың қорытындысына мүдделі ішкі күштермен сұхбат жүргізгісі келетін, бірақ сайлаушылардың бәсекелес саяси күштер арасында шынайы сайлау жасауын қамтамасыз ететін саяси плюрализм жоқ; ДИАҚБ-ның алдыңғы ұсынымдары орындалмаған; сайлаудың заңнамалық базасын ЕҚЫҰ міндеттемелеріне жақындату ісінде прогресс жоқ; немесе сайлауды байқау жөніндегі шектеулі іс-шараларды жүргізудің өзі қандай да бір оң әсер беруі күмәнді қатысушы мемлекетте де Сайлауды байқау жөніндегі миссия болуы мүмкін.

Әдетте, Сайлауды бағалау миссиясының құрамына шамамен он сарапшыдан тұратын топ кіреді, олар елде және кейбір өңірлерде сайлау болатын күнді қоса алғанда, екі аптадай уақытта жүргізеді. Алайда, Сайлауды бағалау миссиясы қызметінің іс жүзіндегі форматы мен көлемі нақты проблемаға байланысты, сондықтан осындай миссиялардың көлемі, құрамы және сол елде болу ұзақтығы әртүрлі болуы мүмкін. Сайлауды бағалау миссиясы мүшелерінің сарапшылық білімі мен тәжірибесі осы миссияның міндеттеріне сәйкес болуы тиіс. Әдетте, оған ең аз дегенде миссия басшысы, миссия басшысының орынбасары, сондай-ақ құқықтық мәселелер, саяси мәселелер және сайлау мәселелері жөніндегі сарапшылар кіреді. Сайлауды бағалау миссиясы бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жүргізумен айналыспаса да, әрбір миссияның құрамына БАҚ жөніндегі сарапшы кіруі тиіс, ол БАҚ құрылымы мен қызметі туралы, сондай-ақ сайлау кезінде олардың жұмысын реттеу туралы есеп жасайды.

Миссия мүшелері, әдетте, екі адамнан тұратын топпен астананың шегінен тыс жерге бірнеше күнге жіберіледі. Олардың мақсаты – ақпарат жинау, сондай-ақ өңірлік деңгейде сайлауға даярлықты және сайлау науқанын өткізуді бағалау. Бұдан басқа, миссия мүшелері сайлау болатын күні

бірнеше сайлау учаскелеріне барады, алайда олар сол күні сайлау барысына қандай да бір жүйелі немесе кешенді байқау жүргізбейді. Сайлауды бағалау миссиясының қолдау саласының шектеулі болуына және оның елде болуы мерзімінің аздығына байланысты, мұндай миссия сайлауды байқау жөніндегі миссия сияқты сайлау процесі бойынша өз ескертпелерін соншалықты толық нысанда ұсынуға тырыспайды.

Сайлауды бағалау жөніндегі миссия аралық есептерді жарияламайды және сайлаудан кейінгі күні тікелей жария мәлімдеме жасамайды, сондай-ақ баспасөз-конференцияларын өткізбейді. Дегенмен де, сайлау процесі аяқталғаннан кейін шамамен екі айдан соң Сайлауды бағалау жөніндегі миссия қорытынды есеп жариялайды. Есепке сайлау процесін жетілдіру жөніндегі нақты ұсынымдар кіреді.

5.4. Сарапшылар тобы

Жоғарыда сипатталған форматтардың барлығы анықталған қажеттіліктерге жеткілікті шамада жауап бермейтіндей бірегей мән-жайлар туындауы мүмкін. Мұндай жағдайларда ДИАҚБ сарапшылар тобын жіберу туралы шешім қабылдауы мүмкін. Бұл ДИАҚБ сайлауды байқау жөніндегі әдеттегі әдістерді қолдана алмайтын жағдайлар болуы мүмкін (мысалы, 2009 жылғы Еуропа парламентіне сайлау сияқты – ұлтүстілік деңгейдегі сайлау барысында). ДИАҚБ сайлауға байқау жүргізбейтін жағдайларда сарапшылар тобы тартылуы мүмкін. Мәселен, Бюро парламентке қосымша сайлау кезінде қандай да бір елге (оның өтінуі бойынша) ЕҚЫҰ миссиясын қолдауға сарапшылар тобын жібере алады. Бұл сарапшылық білімді және ЕҚЫҰ осы миссиясының тәжірибесін кеңейту және осындай сайлау бойынша есеп жасау саласындағы оның әлеуетін күшейту қажет болған кезде жасалады.

Сарапшылар тобының жұмыс мерзімі сайлауды байқау жөніндегі басқа іс-шаралардың ұзақтығымен салыстырғанда қысқарақ. Әдетте, сарапшылар тобы сайлауға дейін бірнеше күні бұрын сайлау болатын жерге келеді және ол аяқталғаннан кейін кешікпей елден кетеді. Дегенмен, әдетте, мұндай топтар есептерді жарияламайды және жария мәлімдемелер жасамайды, кейбір жағдайларда сарапшылар тобының өз тұжырымдарымен, оның ішінде жағдайды жақсарту жөніндегі нақты ұсынымдарымен жариялы есеп ұсынғаны пайдалы болуы мүмкін²⁹.

---

²⁹ 2004, 2005 және 2009 жылдары ЕҚЫҰ Тұрақты кеңесі ДИАҚБ-ға сайлауды қолдау жөніндегі топты ЕҚЫҰ ынтымақтастық жөніндегі әріптес мемлекеттер қатарына кіретін Ауғанстандағы сайлауға жіберуді тапсырды.

5.5 Сайлауға байланысты ДИАҚБ іс-шараларының жалпы сипаты

а. Қызметкерлерді қабылдау

Сайлауға байланысты және жергілікті жерлерде жүргізілетін ДИАҚБ іс-шараларына қатысу үшін қызметкерлер ашық рәсім шеңберінде қабылданады. ДИАҚБ әрбір іс-шара басталғанға дейін (әдетте, ХҚҰ есебі жарияланғаннан кейін) өзінің веб-сайтында өтініштер беруге шақыруды жариялайды және келісімшарт негізінде тәжірибесі мен біліктілік деңгейіне сүйене отырып, өтініш берген адамдар арасынан миссияның негізгі тобының мүшелерін жалдайды. Бұл ретте, топ құрамын әртараптандыру мақсатында кандидаттардың азаматтығы мен жынысы да назарға алынады. Барлық өтініш бергендерден ДИАҚБ сарапшылар тіркеу тізіліміне тіркелу туралы өтініш білдіріледі.³⁰

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер ДИАҚБ иелігіне ұзақ мерзімді де, қысқа мерзімді де байқаушыларды іссапарға жібереді. Әрбір сайлауды байқау жөніндегі миссияны қалыптастыру кезінде Бюро барлық мемлекеттерге осы нақты миссияға қатысу үшін ҰБ мен ҚБ-ны жіберу үшін сұрау салынған вербалды нотаны жібереді. Географиялық тұрғыдан байқаушылар құрамын әртараптандыру мақсатында – әрбір қатысушы мемлекет талап етілетін ҰБ мен ҚБ жалпы санының 10 пайыздан аспайтынын жіберуге құқығы бар деген қағида қабылданды. Бұдан басқа, кейбір ҚБ мен ҰБ-ны қабылдау Сайлауды байқау жөніндегі миссияның құрамын әртараптандыру мақсатында 2001 жылы құрылған ДИАҚБ-ның бюджеттен тыс қоры арқылы жүзеге асырылады. Сайлауды байқау жөніндегі миссияның құрамын әртараптандыру жөніндегі күш-жігерінде Бюро үшін бұл қордың маңызы ерекше зор, өйткені соның арқасында Шығыс және Оңтүстік Шығыс Еуропа, Оңтүстік Кавказ және Орталық Азия мемлекеттерінен байқаушылардың қатысуына кепілдік беріледі³¹. Бұл өз байқаушыларын іссапарға сирек жіберетін қатысушы мемлекеттерден кей кездері азаматтардың есебінен – сайлауды байқау жөніндегі миссияның сарапшылық әлеуетін кеңейтуге мүмкіндік береді.

---

³⁰ ДИАҚБ мүдделі мамандардың ДИАҚБ сарапшыларының дерекқорындағы өздерінің дербес ақпараттарын үнемі жаңартып отыруын ұсынады, өйткені бұл миссия үшін қызметкерлерді қабылдауын жеңілдетеді. Кейде Бюроның тікелей осы дерекқордан мамандарды қабылдау қажеттілігі туындайды.

³¹ 2010 жылы осы қордың қаражатын ЕҚЫҰ-ға 17 қатысушы мемлекеттің: Албания, Әзербайжан, Армения, Беларусь, Босния және Герцеговина, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, бұрынғы Югославия Республикасы Македония, Молдова, Сербия, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан, Хорватия, Черногории және Украина өкілдері пайдалана алады.

ДИАҚБ сайлауында байқаушылар ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің азаматтары болуы тиіс. Кей кездері бюро қысқа мерзімге шақырылған байқаушылар ретінде ЕҚЫҰ-ға ынтымақтастық бойынша әріптес мемлекеттердің өкілдерін қабылдайды³². Миссияның бейтараптығын қамтамасыз ету мақсатында ДИАҚБ әдістемесі осы елдің азаматын байқаушы ретінде қатыстыруға тыйым салады. Сайлауды байқау жөніндегі миссияның жұмыс істеу тілі ағылшын тілі болғандықтан, ҰБ мен ҚБ-ны қоса алғанда, миссияның барлық мүшелері ағылшын тілін ауызекі тілде де, жазбаша да меңгеруі тиіс. Миссия жұмыс істейтін ауданда кеңінен таралған екінші тілді меңгеру артықшылық болып есептеледі.

Әрбір Сайлауды байқау жөніндегі миссия туралы нақты ақпаратты осы миссия құрылғаннан кейін жасалатын арнайы веб-парақшадан табуға болады³³.

6. ДИАҚБ байқаушыларының мінез-құлық кодексі

Сайлауды байқаушылардың мінез-құлық кодексі сайлауды байқау жөніндегі миссияның барлық мүшелері мінез-құлқының ең жоғары кәсіби және жеке стандарттарға, сондай-ақ тәуелсіз әрі бейтарап байқаушыларға қойылатын талаптарға сәйкестігін қамтамасыз ету үшін әзірленді. Байқаушылардың рөлі – байқау және есептер ұсыну, Байқаушылар қандай да бір нұсқау беруге, көмектесуге немесе дауыс беру, дауыстарды санау, нәтижелерді қорыту процесіне немесе сайлау процесінің басқа да аспектілеріне араласуға уәкілетті емес. ДИАҚБ-ның барлық байқаушылары аккредиттеуді алғаннан кейін Байқаушылардың мінез-құлық кодексіне қол қоюға міндетті. ДИАҚБ-ның барлық байқаушылары үшін кодекстің міндетті күші бар және оның ережелерін кез келген түрде елеулі бұзушылық осы байқаушыдан аккредиттеуді дереу қайтарып алуға әкеп соғады.

ДИАҚБ БАЙҚАУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ КОДЕКСІ

- Байқаушылар өз міндеттерін атқару кезінде қатаң әділдікті ұстануға және ешқандай жағдайда билікке, партияға, кандидаттарға қатысты немесе сайлау процесінде туындайтын қандай да бір даулы мәселелерге қатысты сенімділік немесе артықшылық білдіруге немесе көрсетуге тиісті емес.

³² ЕҚЫҰ Тұрақты кеңесінің 1998 жылғы 11 маусымдағы № 233 шешімі және ЕҚЫҰ-ға ынтымақтастық бойынша әріптес мемлекеттері туралы ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің декларациясы (MC.DOC/1/07), 12 т. (Мадрид, 2007).

³³ ДИАҚБ веб-сайтынан жекелеген СБМ веб-парақшаларын табуға болады (<http://www.osce.org/odihr>).

- Байқаушылар өз міндеттерін мезі етпейтіндей етіп атқаруы тиіс және сайлау процесіне араласпауы керек. Байқаушылар сайлау органдарының өкілдеріне сұрақ қоя алады және қағидалардың сақталмауына олардың назарын аудара алады, дегенмен де олар ешқандай да нұсқау бермеуі және сайлау билігінің шешімдерінен алшақ әрекеттер жасамауы керек.
- Байқаушылар дауыс беруді санау процесін қоса алғанда, дауыс беретін күні күнұзақ өз міндеттерін орындауы тиіс және олар тиісті нұсқама алған болса, олар нәтижелерді қорытудың келесі сатысын бақылауға тиісті.
- Байқаушылардың қорытындысы олардың жеке байқауына және анық әрі сенімді фактілер мен дәлелдемелерге негізделуі тиіс.
- Байқаушылар сайлау процесі туралы және өз байқауларының мәні туралы бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдеріне ешқандай түсініктеме бермеуі тиіс. БАҚ өкілдеріне берілетін кез келген түсініктемелер миссияның жұмысы туралы және байқаушылардың рөлі туралы жалпы ақпаратпен шектелуі тиіс.
- Байқаушылар өздерін негізсіз немесе шектен тыс тәуекелге ұшыратпауы тиіс. Әрбір байқаушының жеке қауіпсіздігі басқа кез келген ой-пікірден басым болып табылады.
- Байқаушылар үкімет немесе сайлау комиссиясы берген куәлікті өзімен бірге алып жүруі тиіс және биліктің кез келген өкілінің өтінуі бойынша оны көрсетуге тиіс.
- Байқаушылар барлық мемлекеттік заңдар мен қағидаларды сақтауға тиіс.
- Байқаушылар үнемі жеке парасаттылық пен кәсібиліктің жоғары деңгейін көрсетуге тиіс.
- Байқаушылар барлық нұсқамалық жиналыстар мен қорытындыларды түйіндеу жөніндегі жиналыстарға қатысуға, орналастыру жоспарын сақтауға және сайлауды байқау жөніндегі ДИАҚБ миссиясы өздеріне берген барлық қалған нұсқамаларды басшылыққа алуға тиіс.

Байқаушылардың мінез-құлық кодексіне сәйкес барлық байқаушылар миссияның жұмыс істеу жоспары мен қауіпсіздік жөніндегі барлық нұсқаулықтарды қатаң басшылыққа алуы тиіс. Сонымен қатар, барлық байқаушылар қысым жасауға, сексуалдық күш көрсетуге және

кемсітушілікке тыйым салатын ЕҚЫҰ Мінез-құлық кодексі мен ЕҚЫҰ кәсіби жұмыс істеу ахуалын жасау жөніндегі нұсқаулығын сақтауға тиіс. Бұл құжаттар қызметкерлерді жеке бас қасиеттері мен кәсіби мінез-құлықтың ең жоғары деңгейін көрсетуге және бейтарап әрекет етуге міндеттейді. Барлық қызметкерлерге жынысына, нәсіліне, діни сеніміне немесе нанымына, ұлтына, этникалық немесе әлеуметтік шығу тегіне, жасына, сексуалдық бағдарына, отбасылық жағдайына немесе жеке мәртебесінің өзге де аспектілеріне қарамастан, бірдей және құрметпен қараған жөн. Көрсетілген құжаттар арқылы қысым жасау, сексуалдық күш көрсету және кемсітушілік белгілері бар кез-келген әрекетке қатаң тыйым салынады.

в. Бұқаралық ақпарат құралдырымен байланыс

Бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері сайлау болатын күнге дейін немесе тікелей сайлау болатын күні сайлау процесінің барысына түсінік беру туралы өтінумен байқаушыларға жиі жүгінеді. Байқаушылардың мінез-құлық кодексі бұқаралық ақпарат құралдарына өз байқауларына қатысты жеке түсініктеме беруге тыйым салады. Байқаушыларға өздерінің жеке байқаулары мен тұжырымдамаларының мәнін журналистерге айтуға қатаң тыйым салынады. ДИАҚБ нұсқаулары бойынша тек миссия басшысы немесе ДИАҚБ жауапты өкілдері ғана бұқаралық ақпарат құралдарына мазмұнды түсініктеме бере алады. Егер қандай да бір байқаушы БАҚ өкілдерімен өз тұжырымдарының мазмұнын талқылайтын болса немесе оларға сайлауға қатысты өз түсініктемелерін ұсынса, осындай байқаушыны жіберген мемлекет орын алған факті туралы хабарлама алады, ал байқаушыны аккредиттеу дереу кері қайтарылуы мүмкін.

Алайда, сол немесе өзге байқаушы еріксіз түрде баспасөздің нысанасы болса, журналистке берген жауаптарында оның – байқаушы ретіндегі рөлі туралы кейбір жалпылама ақпаратты ғана бере алатыны және ЕҚЫҰ байқаушылары қандай да бір мәселелерді мәні бойынша талқылай алмайтыны немесе жеке тұжырымдарымен бөлісе алмайтыны туралы екіұшты емес мәлімдегені жөн. Байқаушылар осы немесе кез келген басқа елде өздері бақылаған кез келген өзге сайлаумен осы сайлауды жария түрде салыстырудан қалыс қалуы тиіс. Байқаушы бұқаралық ақпарат құралына берген өзінің жалпы түсініктемелерінде мыналарды:

- әрбір байқаушы ел ауқымындағы дауыс берудің жалпы көрінісінің болмашы фрагментін ғана көретіндіктен, өзінің алған әсері мен тұжырымдамалары туралы айтудың байқаушы үшін орынды болатынын және осы Сайлауды байқау жөніндегі миссия барлық есептер негізінде ортақ қорытынды жасауы үшін басқа да көптеген есептермен бірге осы шолушының есебі ескерілетінін;

- ЕҚЫҰ-ның барлық мемлекеттері байқау – сайлаудың ашықтығын арттыруға және сайлау процесіне қоғамның сенімін нығайтуға ықпал ететінін мойындап, сайлауға байқаушыларды шақыруға міндеттенгенін;
- байқауға қатысатын ДИАҚБ қысқа мерзімді байқаушыларының жалпы саны туралы және оларды жіберген елдердің саны туралы ақпаратты (бұл ақпаратты ҚБ нұсқамалық жиналыстарда береді);
- байқаушы баруды жоспарлап отырған дауыс беруге арналған учаскелердің шамамен алғандағы саны;
- тиісті жағдайларда – сайлаудан кейін Сайлауды байқау жөніндегі миссияның алдын ала тұжырымдары жарияланатын баспасөз-конференциясының болуы мүмкін екені туралы ақпаратты және оған барлық бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері шақырылатынын хабарлай алады.

Егер сол немесе өзге БАҚ өкілі жоғарыда аталған жағдайлардың шеңберінен шығатын ақпарат немесе түсініктеме алуды талап ететін болса, оның миссия басшысына жүгінгенін ұсынған жөн. Бұқаралық ақпарат құралдарына жалпы сипаттағы кез келген түсініктеме берген байқаушы журналистің аты-жөнін және ол өкілдік ететін бұқаралық ақпарат құралының атауын жазып алуы тиіс.

6. Сайлауды байқау жөніндегі ДИАҚБ МИССИЯСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

ДИАҚБ-тың Сайлауды байқау жөніндегі миссиясының құрамына сарапшылардың негізгі тобы, сондай-ақ ҰБ және ҚБ кіреді. Сайлауды байқау жөніндегі миссияның жұмыс істеуі ДИАҚБ директорының жалпы басшылығымен жүзеге асырылады. Негізгі топтың нақты қатысушылары туралы, сондай-ақ ҰБ мен ҚБ және олардың тиісті міндеттері туралы толық ақпарат төменде келтірілген.

6.1 Негізгі топ

Сайлауды байқау жөніндегі миссияның кеңсесі сайлау болатын күнге дейін шамамен 6-8 апта бұрын қабылдайтын елдің астанасында ашылады. Осы жерде миссияның негізгі тобы орналасады, оның құрамына 10-15 халықаралық сарапшы кіре алады (Сайлауды байқау жөніндегі миссияның ауқымы мен осы сайлаудағы нақты мән-жайларға байланысты). Негізгі топ – талдамалық және жедел – екі бөлімшеден тұрады.

Талдамалық топтың құрамына миссия басшысы кіреді, әдетте оның орынбасары болады. Аса ірі Сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың бірнеше орынбасары болуы мүмкін; сонымен қатар миссияның құрамына есептерді даярлау жөніндегі қызметкер енгізілуі мүмкін. Негізгі топтың талдамалық бөлігіне кіретін мамандардың тізіміне сайлау мәселелері жөніндегі сарапшы, саяси мәселелер жөніндегі сарапшы, заң мәселелері жөніндегі сарапшы, бұқаралық ақпарат құралдары жөніндегі сарапшы, статистика мәселелері жөніндегі сарапшы, ҰБ тобының үйлестірушісі және кейбір жағдайларда, парламенттермен байланыс жөніндегі үйлестіруші кіреді. Осы сайлауға байланысты маңызы бар нақты мәселелер бойынша миссияның талдамалық әлеуетін нығайту мақсатында негізгі топтың құрамына миссия жұмысының бүкіл уақытына немесе аз уақытқа басқа да мамандар – саяси өмірге әйелдердің немесе аз ұлттардың қатысу мәселелері бойынша, дауыс берудің жаңа технологиялары бойынша немесе сайлау науқандарын қаржыландыру бойынша (бұл тақырып ерекше назар аударуды талап ететін жағдайларда) мамандар тағайындалуы мүмкін.

Жедел бөлімшенің құрамына жедел мәселелер жөніндегі сарапшы, сатып алулар мен келісімшарттар жасасу бойынша үйлестіруші, қауіпсіздік саласындағы маман және қаржы мәселелері жөніндегі маман кіреді.

Негізгі топ мүшелерінің нақты міндеттерінің сипаттамасы төменде келтірілген.

Сайлауды байқау жөніндегі миссия мен ДИАҚБ арасындағы тұрақты байланыс пен Варшавадағы Бюроның штаб-пәтерінен миссияға барлық қажетті қолдау беруді – ДИАҚБ-тың осы сайлауға жауапты, сайлау мәселелері жөніндегі кеңесшісі жүзеге асырады.

6.1.1 Талдамалық бөлімше

Миссия басшысы осы сайлау процесінің барлық аспектілерінің ЕҚЫҰ міндеттемелері мен демократиялық сайлаулар саласындағы басқа да халықаралық стандарттарға, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкестігін бағалау бойынша Сайлауды байқау жөніндегі миссияның барлық қызметіне басшылық жасайды. Миссия басшысы Сайлауды байқау жөніндегі миссияның ағымдағы қызметіне жауап береді, ДИАҚБ Сайлау жөніндегі бөлімімен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істейді және Сайлауды байқау жөніндегі миссияға жалпы басшылықты жүзеге асырады, оның ішінде қаржылық мәселелерді шешеді. Миссия басшысын жалдау рәсімінің нәтижелері бойынша ДИАҚБ директоры тағайындайды.

Миссия басшысы мынадай аспектілерді:

- мемлекеттік органдармен, сайлау өткізу органдарымен, негізгі саяси партиялармен, кандидаттармен, азаматтық қоғамдармен, басқа да байқаушы топтармен, жергілікті дипломатиялық қоғамдастықтармен және халықаралық ұйымдармен байланысты орнатуды және сақтап тұруды;
- сарапшылардың негізгі тобының, сондай-ақ ҰБ мен ҚБ қызметін;
- сайлауды байқау жөніндегі миссияның жария мәлімдемелерін даярлауды қоса алғанда (ДИАҚБ-тың ресми өкілімен келісу бойынша) бұқаралық ақпарат құралдарымен байланыс орнатуды;
- сайлау алдындағы кезеңде негізгі проблемалар мен оқиғаларды сипаттай отырып, аралық есептерді даярлауды;
- парламенттік делегацияларға арналған брифингтер өткізуді және олармен тығыз ынтымақтастықты (тиісті жағдайларда);
- алдын ала тұжырымдамалар мен қорытындылар туралы мәлімдемені, сондай-ақ басқа да әріптес делегациялар басшыларымен бірлесіп (тиісті жағдайларда) баспасөз релизін даярлауды;
- сайлау процесі аяқталғаннан кейін шамамен екі айдан соң жариялануы тиіс қорытынды есепті даярлауды қоса алғанда, миссия жұмысына бақылауды жүзеге асырады.

Миссия қабылдайтын елге келгеннен кейін ДИАҚБ осы Сайлауды байқау жөніндегі миссия жұмысының басталғаны туралы жариялап, баспасөзге

арналған мәлімдемені жариялайды. Көптеген жағдайларда, миссия басшысы баспасөз конференциясын өткізеді, онда миссияны және оның жұмысын таныстырады. Баспасөз конференциясы миссия жұмысының мақсатын түсіндіруге және ДИАҚБ қолданатын сайлауды байқау әдістемесі туралы айтуға, сондай-ақ сайлау процесі туралы ақпарат алу мақсатында барлық мүдделі тараптармен кездесуге, миссияның әзірлігі туралы жариялауға мүмкіндік береді.

Миссия басшысының орынбасары, әдетте, штаб бастығы функциясын орындайды. Ол Сайлауды байқау жөніндегі миссия қызметін тиімді түрде жалпылай үйлестіруді қамтамасыз етеді, жедел және жалпы әкімшілік міндеттерді орындауда миссия басшысына көмектеседі, сондай-ақ қажет болған кезде, миссия басшысын алмастырады. Басқа да қызметтермен қатар, миссия басшысы орынбасарының функциясына мыналар:

- байқаушыларға арналған сауалнаманың түпкілікті редакциясын бекітуді, байқаушылар жұмысының теңгерімді және репрезентативті жоспарын әзірлеуді, нәтижелерді қорыту бойынша әртүрлі жиналыстар өткізуді қоса алғанда, ҰБ және ҚБ қызметінің барлық аспектілеріне басшылық жасау;

- миссия басшысымен және ДИАҚБ сайлау бөлімімен бірлесіп орындалатын жұмыс - аралық есептерді, алдын ала мәлімдеме мен қорытынды есепті жасауды үйлестіру кіреді. (Ірі сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың құрамына - міндетіне есептер жасау және ҚБ жұмысы үшін әзірлемелерді үйлестіру кіретін есептерді даярлау жөніндегі қызметкер кіруі мүмкін; бұл миссия басшысының орынбасарларына миссия жұмысын басқару мәселелеріне назар аудару мүмкіндігін береді. Кішігірім Сайлауды байқау жөніндегі миссияларда миссия басшысының орынбасары бір мезгілде миссия құрамындағы мамандардың бірі бола алады, оның қызметі төменде сипатталған)

Сайлау мәселелері жөніндегі маман

- қабылдайтын елдің сайлау органдарының жұмысын ұлттық заңнама, ЕҚЫҰ міндеттемелері және басқа да халықаралық міндеттемелер тұрғысынан бағалайды;

- сайлау органдарымен байланыс бойынша Сайлауды байқау жөніндегі миссияның негізгі байланысатын адамының функцияларын орындайды және ұлттық сайлау органдарының барлық отырыстарына барады;

- осы органдар жұмысының тиімділігін, олардың атқарушы биліктен тәуелсіздігін, сондай-ақ олардың қызметінің ашықтығы мен бейтараптылығын бағалайды;

- құқықтық нормалар мен әкімшілік рәсімдерге сәйкестігі тұрғысынан дауыс беруді қорытындылауды түпкілікті шығаруды қоса алғанда сайлау процесінің әртүрлі кезеңдерін қадағалайды;
- стандарттық үлгі негізінде байқаушыларға арналған сауалнаманы бастапқы әзірлеуге жауап береді;
- сайлауға қатысты берілген шағымдар мен апелляцияларды талдай отырып құқықтық мәселелер жөніндегі маманмен, сондай-ақ сайлаушыларды тіркеу мәселелері жөніндегі маманмен (тиісті жағдайларда) тығыз қарым-қатынаста жұмыс істейді.

Құқықтық мәселелер жөніндегі маман

- сайлау заңнамасы мен нормативтік-құқықтық актілерді, сондай-ақ сайлауға қатысы бар басқа да заңдарды зерделейді;
- осы заңнама мен оның орындалуының ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкестігі дәрежесін, сондай-ақ ұлттық заңнаманың әділ және бейтарап қолданылу дәрежесін бағалайды;
- сайлауға байланысты барлық дауларды, шағымдарды, сот істері мен апелляцияларды қадағалайды, бұл құқықтық қорғаудың пәрменді және уақтылы құралдарына талапкердің қолжетімділік дәрежесін, сондай-ақ сайлауға қатысты істерді қарау кезінде сот органдарының бейтараптығы мен тиімділігі дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Саяси мәселелер жөніндегі маман

- Сайлауды байқау жөніндегі миссияның кандидаттармен және саяси партиялармен байланысқа жауап беретін негізгі қызметкері болып табылады;
- ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес сайлау науқанына мониторинг жүргізуді және оны бағалауды жүзеге асырады;
- саяси процестің дамуына қатысы бар саяси партиялармен және азаматтық қоғам ұйымдарымен байланыс орнатады;
- әдетте, сайлау науқандарын қаржыландыру мәселелерін талдауға жауап береді;
- көптеген жағдайларда, әйелдердің қатысуы, аз ұлттар проблемалары, сондай-ақ азаматтық және саяси құқықтардың сақталуы сияқты назар аударуды талап ететін нақты проблемалармен айналыса алады;
- оған сайлауда жергілікті байқаушылар үшін және халықаралық байқаушылар тобы үшін негізгі байланыс жасайтын адам функциясын орындау да тапсырылуы мүмкін.

Бұқаралық ақпарат құралдары жөніндегі маман

- қызметке сапалық және сандық талдау жүргізуді даярлауға және сайлау процесі кезіндегі электрондық және баспа бұқаралық ақпарат құралдарының мазмұнына жауапты топтың әрекетін үйлестіреді;
- ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес бұқаралық ақпарат құралдарына партиялар мен кандидаттардың қолжетімділігі дәрежесін бағалайды, сондай-ақ осындай қолжетімділікті алу процесінде олар кемсітушілікке ұшырай ма, жоқ па соны қадағалайды;
- бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде мемлекеттік немесе қоғамдық БАҚ сайлау процесінің теңгерімді және бейтарап жариялануын қамтамасыз ету жөніндегі өз міндеттерін орындай ма, жоқ па соны қадағалайды;
- БАҚ-тың қызмет жағдайы мен бостандық дәрежесін бағалайды;
- түпкі қорытындысында, БАҚ сайлаушылардың саналы таңдау жасауына мүмкіндік беретін жеткілікті, теңгерімді және әртүрлі ақпаратты бере ме, жоқ па соны бағалайды;
- бұқаралық ақпарат құралдары туралы тиісті заңнаманы, сайлау кезеңіндегі БАҚ қызметінің нормативтік негіздерін, реттеуші органдардың қызметін, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарына сайлауға байланысты барлық шағымдарды талдайды (осы міндетті орындау кезінде бұқаралық ақпарат құралдары жөніндегі маман құқықтық мәселелер жөніндегі маманнан көмек алады);
- Сайлауды байқау жөніндегі миссия үшін жаңалықтардың күн сайынғы жинағын даярлау жөнінде тапсырма алуы мүмкін.

Гендерлік мәселелер жөніндегі маман

- ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес әйелдердің кандидаттар, сайлаушылар және сайлау органдарының қызметкерлері ретінде сайлау процесіне қатысу дәрежесін бағалайды³⁴;
- миссияның негізгі тобының басқа да мүшелері үшін гендерлік мәселелер бойынша нұсқаулық өткізеді, сондай-ақ Сайлауды байқау жөніндегі миссияның талдамалық қызметінің барлық аспектілеріндегі гендерлік факторды жүйелі түрде есепке алу бойынша оларға ұсынымдар береді;

---

³⁴ 2004 жылы Софияда қабылданған гендерлік теңдікті қолдау жөніндегі ЕҚЫҰ әрекеттерінің жоспары, ДИАҚБ «өздерінің сайлауды байқау жөніндегі миссияларының шеңберінде... болашақта да әйелдердің электоралдық процестерге қатысуын қадағалауды және осы тақырыпта ақпарат ұсынуды тапсырды». Бұған қоса, ДИАҚБ «мүмкіндігінше, арнайы электоралдық процестерге қатысудағы әйелдердің жағдайын талдауға арналған баяндамалардың даярлануын және жариялануын қамтамасыз ететін» болады.

- өңірлердегі сайлау процесіне әйелдердің қатысуына тиімді байқауды жүзеге асыруға ҰБ-ны даярлау мәселелерін шеше отырып, ҰБ үйлестірушісімен бірлесіп жұмыс істейді.

Аз ұлттар жөніндегі маман

- ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес кандидаттар, сайлаушылар және сайлау органдарының қызметкерлері ретінде сайлау процесіне аз ұлттардың қатысуын бағалайды;

- Ірі ұлттық немесе этникалық азшылықтар қауымы тұратын және сайлау мен саяси өмірге олардың қатысуына байланысты проблемалар орын алған елде жұмыс істейтін Сайлауды байқау жөніндегі миссияның құрамына кіруі мүмкін;

- Миссияның негізгі тобының басқа да мүшелері үшін ұлттық азшылық проблемалары бойынша нұсқаулық өткізеді, сондай-ақ аз ұлттарға байланысты мәселелерді осы Сайлауды байқау жөніндегі миссия жүзеге асыратын жалпы талдауға енгізу мақсатында оларға ұсынымдар береді;

- ҰБ үйлестірушісімен бірлесіп, елдің нақты өңірлеріндегі сайлау процесіне аз ұлттардың қатысуын тиімді байқауға ҰБ-ның даярлығын қамтамасыз етеді.

ДИАҚБ ЕҚЫҰ Жоғары комиссарының Аз ұлттар істері жөніндегі басқармасымен тығыз қарым-қатынаста болады, кейде олардың қызметкерлері Сайлауды байқау жөніндегі миссияның құрамына аз ұлттар жөніндегі мамандар ретінде кіреді. Жұмыста мұндай өзара іс-қимыл жасау 2008 жылы ЕҚЫҰ Жоғары комиссары мен ДИАҚБ директоры арасындағы жолдаулар алмасу барысында қол жеткізілген уағдаластықтармен реттеледі.

Электрондық дауыс беру жөніндегі маман

- ЕҚЫҰ міндеттемелерін, басқа да халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнаманы сақтау тұрғысынан электрондық дауыс беру жүйесін пайдалануды бағалайды;

- сайлау процесінің ашықтығы, дауыс беру құпиясын, қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан электрондық дауыс беру жүйесін пайдалануды талдайды, сондай-ақ осы жүйелердің сындарлы ерекшеліктерін және халықтың электрондық дауыс беруге сенім арту дәрежесін бағалайды;

- бағалау жүргізу кезінде заңнама мен жүйенің техникалық құжаттамасын зерделейді және осы дауыс беру жүйесі туралы есеп жасайды;

- жүйені әзірлеуге және пайдалануға жауапты мемлекеттік органдармен немесе жеке компаниялармен; жүйе жұмысын сертификаттауға, тестілеуге және аудиттеуге жауапты ұйымдармен; электрондық дауыс берудің осы

жүйесімен таныс саяси партиялармен, азаматтық қоғам топтарымен немесе сарапшылармен кездесулер өткізеді;

- электрондық дауыс беру процесіне байланысты және миссияның назар аударуын талап ететін бірінші кезектегі проблемаларды анықтайды, сондай-ақ сайлауға даярлық кезеңінде және дауыс беру болатын күні осындай проблемаларды тиімді қадағалауды қамтамасыз ету үшін негізгі топтың басқа да мүшелеріне, ҰБ және ҚБ-ге нұсқама береді.

Сайлаушыларды тіркеу мәселелері жөніндегі маман

- ЕҚЫҰ міндеттемелерінің, басқа да халықаралық стандарттар мен ұлттық заңнаманың сақталуы тұрғысынан сайлаушылардың тіркелуіне бағалауды жүргізеді; сайлаушыларды тіркеу процесінің туралығы, түгел қамтитын сипаты мен ашықтығы туралы, сондай-ақ мүдделі тараптардың тарапынан оған деген сенім дәрежесі туралы тұжырым жасайды;

- сайлау мәселелері жөніндегі мамандармен тығыз ынтымақтастықта жұмыс істейді және сайлау органдарының өкілдерімен, сондай-ақ сайлаушыларды тіркеуге қатысқан мемлекеттік органдардың өкілдерімен кездесулер өткізеді (Ішкі істер министрлігі, полиция және өңірлік әкімшілік);

- сайлаушыларды тіркеу процесіне байланысты техникалық мәселелерді талдайды;

- ҰБ үйлестірушісімен өзара іс-қимыл жасай отырып, өңірдегі нақты проблемаларды зерделеу бойынша ҰБ-ға тапсырма береді;

- тиісті компьютерлік дерекқорлар мен сайлаушылар тіркеу тізілімін жасау және жаңарту рәсімдерінде жеткілікті техникалық білімі мен тәжірибесі болуы және меңгеруі тиіс.

Статистика мәселелері жөніндегі маман

- сайлау болатын күнгі рәсімдерді (дауыс беруге арналған учаскені ашу, дауыс беру, дауыстарды санау және нәтижелерді қорыту процесі) бағалауға арнап толтырылған ҚБ сауалнамаларының негізінде, сайлау болатын күнгі байқаудың қорытындылары бойынша негізгі тұжырымдарды статистикалық талдауды даярлауға жауап береді;

- осы сайлауға арналған сауалнамаларды әзірлеу бойынша консультациялар береді, сайлау болатын күні және дауыс беру аяқталған соң сауалнамаларды алады және талдау жүргізеді, сондай-ақ деректерді енгізуге жауапты топтың жұмысын бақылайды;

- талдау жүргізеді және миссияның алдын ала мәлімдемесіне осы тұжырымдарды енгізу үшін дауыс беру болғаннан кейінгі күні таңертең алдын ала деректерді ұсынады.

Статистика мәселелері жөніндегі маман сайлау болатын күнге дейін бірнеше күн бұрын елге келеді және ҚБ барлық сауалнамаларын өңдеп және толық талдау жүргізгеннен кейін осы елден кетеді.

Ұзақ мерзімді байқаушылардың үйлестірушісі немесе ҰБ үйлестірушісі – миссияның негізгі тобында барлық ҰБ үшін басты байланыс жасайтын адам болып табылады. ҰБ үйлестірушісі мынадай міндеттерді орындайды:

- миссия басшысының орынбасарымен өзара іс-қимыл жасай отырып, елдің бүкіл аумағында сайлау барысын байқаушылардың жеткілікті түрде қамтуын қамтамасыз ететін ҰБ-ны өрістету жоспарын жасайды;
- ҰБ үшін олар елге келгенге кейін нұсқама беруді ұйымдастырады, сондай-ақ миссияның жұмысы кезінде міндеттерді орындау қорытындылары бойынша жиналыстар өткізеді;
- ҰБ үшін ақпарат пен нұсқаулық береді;
- ҰБ-ның өз міндеттерін орындауын, сондай-ақ олардың миссиядан қажетті қолдау алуын қамтамасыз етеді;
- ҰБ-мен тұрақты байланыс ұстайды, олардың есептерін алып, талдайды;
- миссияны теңгерімді және репрезентативті өрістету мақсатында ел өңірлері бойынша ҰБ-ны тиісінше бөлу жөнінде консультация береді;
- сайлау болатын күні жұмысты ұйымдастыруда және жұмыс графигін, сондай-ақ сайлаудан кейінгі түні ҰБ мен ҚБ есептерінің толық және уақтылы берілген ақпараты миссияның алдын ала мәлімдемелеріне енгізілуі үшін олардың есептерін қабылдау графигін жасауда басты рөлдердің бірін ойнайды.

Парламенттермен байланыс жөніндегі үйлестіруші

- сайлау болатын күні байқау жүргізу жөніндегі әріптестер болып табылатын парламенттік делегациялармен Сайлауды байқау жөніндегі миссияның негізгі үйлестірушісі функциясын орындайды. Бұл ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясының (ЕҚЫҰ ПА), Еуропа Кеңесі Парламенттік Ассамблеясының (ЕКПА), Еуропа парламентінің делегациялары, ал кейде басқа да халықаралық парламенттік ұйымдардан – мысалы НАТО Парламенттік ассамблеясынан делегациялар болуы мүмкін;
- нақты мән-жайларға байланысты, нұсқамалық жиналыстарды ұйымдастыруға, материалдық-техникалық қолдауға, өрістету жоспарларын жасауға, аудармашылар мен жүргізушілердің жұмысын ұйымдастыруға жауап бере алады, сондай-ақ парламентарийлердің жұмысын қамтамасыз ету бойынша басқа да міндеттерді орындай алады;
- тиісті парламенттік органдардың әкімшілік персоналымен тығыз байланыс орнатады;
- әдетте, сайлауға дейін 2-3 апта бұрын сол елге келеді және парламентарийлер кеткенге дейін сонда қалады.

6.1.2 Жедел бөлімше

Жедел мәселелер жөніндегі сарапшы, сатып алулар және келісімшарттар жасасу жөніндегі үйлестіруші, қауіпсіздік мәселелері жөніндегі маман және қаржы мәселелері жөніндегі маман елге миссияның негізгі тобының қалған мүшелері келгенге дейін шамамен екі апта бұрын келеді және сол елде олар кеткеннен кейін шамамен екі аптадай қалады. Бұл ЕҚЫҰ қағидалары мен нормаларына сәйкес миссия жұмысының ашылуы және аяқталуы кезінде проблемалар болмауы үшін жасалады.

Жедел мәселелер жөніндегі сарапшы

- сайлауды байқау жөніндегі миссияның күнделікті қызметін қамтамасыз етеді және ЕҚЫҰ Басқарудың бірыңғай нормативтік жүйесінің талаптарына сәйкес өзінің жұмысына байланысты барлық мәселелерге жауап береді;
- сайлауды байқау жөніндегі миссияның өзіне қажетті тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге деген операциялық қажеттіліктерін анықтайды, қолайлы қызметтік үй-жай, жабдық және байланыс жүйесін таңдайды, ал кейде қызметкерлерді орналастыруға арналған тұрғын үй таңдайды;
- жергілікті азаматтар арасынан техникалық персоналды жалдауды қамтамасыз етеді;
- дауыс беру күні жақындауына орай (ҚБ үйлестірушісімен және миссия басшысының орынбасарымен өзара іс-қимыл жасай отырып) ҚБ-ны өрістету жоспарын орындайды және аудармашылар мен жүргізушілердің жұмысын ұйымдастыруды, сондай-ақ ҚБ-ны өрістетуді қамтамасыз етеді;
- сатып алулар және келісімшарттар жасасу жөніндегі үйлестірушімен, сондай-ақ қаржы мәселелері жөніндегі маманмен тығыз өзара іс-қимылда жұмыс істейді. Олардың барлығы Сайлауды байқау жөніндегі миссияның логистика тобын құрады.

Сатып алулар және келісімшарттар жасасу жөніндегі үйлестіруші әдетте, ДИАҚБ-ның штаттағы қызметкері болып табылады, ол мынадай функцияларды орындайды:

- жедел мәселелер жөніндегі сарапшымен және қаржы мәселелері жөніндегі маманмен тығыз өзара іс-қимыл жасап, ЕҚЫҰ Бірыңғай нормативтік басқару жүйесінің талаптарына сәйкес Сайлауды байқау жөніндегі миссиясы үшін тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуға жауап береді;
- нарықты зерделеумен айналысады, әлеуетті өнім берушілерді анықтайды, тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді беру туралы ұсыныстарды бағалайды, кеңсе үй-жайының тиісті сапасын, тұрғын үйді, жабдықты, жүріп-тұру құралын және т.б. қоса алғанда, Сайлауды байқау жөніндегі миссияны ұйымдастыру және оның жұмысы үшін қажетті

барлық тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді сатып алуға арналған келісімшарттар бойынша өнім берушілерге ұсыным жасайды және келіссөздер жүргізеді.

Қаржы мәселелері жөніндегі маман әдетте ДИАҚБ-ның штаттағы қызметкері болып табылады, ол мынадай міндеттерді орындайды:

- Сайлауды байқау жөніндегі миссияның егжей-тегжейлі бюджетін жасайды және ЕҚЫҰ қаржылық қағидалары мен рәсімдеріне сәйкес және ЕҚЫҰ үшін бірыңғай Oracle тұғырнамасының көмегімен оның орындалуына басшылық жасайды;
- кеңсе үй-жайы мен жабдығына ақы төлеуді, жергілікті халық арасынан алынған техникалық персонал көрсететін қызметке ақы төлеуді, тәуліктік шығыстар мен басқа да шығындарды қоса алғанда, Сайлауды байқау жөніндегі миссияның қаржысы мен шығыстарына басшылықты жүзеге асырады, сондай-ақ олардың қабылданған бюджетке сәйкестігін қамтамасыз етеді;
- жергілікті халық арасынан алынған техникалық персоналды жалдау бойынша барлық келісімшарттарды жасайды және олардың жасалуын бақылайды және шығыстар Сайлауды байқау жөніндегі миссия бюджетінің шеңберінен шықпас үшін бақылап, ағымдағы шығыстар туралы миссия басшысына үнемі ақпарат береді.

Қауіпсіздік мәселелері жөніндегі маман

- ЕҚЫҰ персоналының, оның ішінде сайлаудағы байқаушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету - ДИАҚБ сайлауды байқау жөніндегі барлық іс-шараларын орындау барысында бірінші кезектегі маңызды міндет болып табылатындықтан, қауіпсіздік жоспарын орындау арқылы Сайлауды байқау жөніндегі миссиясының барлық қатысушыларын қорғау мен олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді
- Әдетте, қабылдайтын елдің тиісті органдарымен, ең алдымен, құқықтық тәртіпті сақтау органдарымен үнемі байланыс жасауды сақтап тұрады;
- ҰБ мен ҚБ-ны қоса алғанда, Сайлауды байқау жөніндегі миссиясына қатысушылар үшін қауіпсіздік мәселелері бойынша нұсқамалық жинақтарды үнемі өткізеді;
- күтпеген мән-жайлар болған жағдайдағы іс-қимыл жоспарын, оның ішінде медициналық сипаттағы себептер бойынша эвакуациялау жоспарын әзірлейді;
- ДИАҚБ-ның қауіпсіздікке жауап беретін қызметкерімен, сондай-ақ жергілікті жерлердегі (тиісті жағдайларда) ЕҚЫҰ миссиясының қауіпсіздік мәселелері жөніндегі қызметкерлерімен тығыз байланыс орнатады.

6.2 Ұзақ мерзімді байқаушылар

Ұзақ мерзімді байқаушылардың міндетіне өңірлердегі сайлау процесінің әртүрлі кезеңдерін бақылау және миссияға қатысушыларға елде не болып жатқандығы туралы толық ақпарат беру кіреді³⁵. Сайлау алдындағы кезеңде және тікелей сайлаудан кейін мұқият байқау ҰБ жұмысын мүмкін етеді, бұл ДИАҚБ-ның осы сайлау процесі туралы есепті толық, оның ішінде өңірлердегі байқау қорытындыларын ескере отырып жасауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, сайлау болатын күні өз жұмысын ұйымдастыруда және қамтамасыз етуде ҰБ маңызды рөл атқарады.

Сайлауды байқау жүргізу жөніндегі кезекті миссия үшін ұзақ мерзімді байқаушыларды жинау кезінде ДИАҚБ барлық қатысушы мемлекеттерге сайлау органдарында тиісті жұмыс тәжірибесі бар және/немесе сайлауды байқау жөніндегі миссияға қатысу тәжірибесі бар адамдарды өзіне жіберу туралы өтініш жасайды. ҰБ муниципалдық және өңірлік деңгейдегі лауазымды адамдармен, сайлау органдары, саяси партиялар өкілдерімен, кандидаттармен және тиісті ҰЕҰ өкілдерімен ұзақ уақыт бойы тиімді (және бейтарап) қарым-қатынасты сақтап тұра алуы тиіс. Олар ДИАҚБ-ның жалпы есебіне қосу үшін сайлау алдындағы жағдайға тәуелсіз талдау даярлай алуы тиіс. Тәжірибелі және білікті ҰБ жалдау үшін жауаптылық оларды жіберетін қатысушы мемлекетке жүктеледі, осы мемлекеттер олардың жұмыс істеуі мен қызметін қолдау үшін жұмсалатын шығыстардың негізгі бөлігін көтереді. Алайда, ҰБ оларды жіберген елдің өкілдері ретінде емес, жергілікті жерлерде осы Сайлауды байқау жөніндегі миссияның көзі мен құлағы ретінде әрекет етеді, сондай-ақ жұртшылық алдында миссияның атынан өкілдік етеді.

Әдетте ҰБ Сайлауды байқау жөніндегі миссия құрылғаннан кейін шамамен бір апта өткен соң қабылдаушы елге келеді және сайлау өткен күннен соң кемінде бір апта сонда қалады. Көбінесе әрбір ҰБ басқа ҰБ-мен жұп болып (басқа қатысушы мемлекеттен келген) жұмыс істейді. Мұндай жұптар бүкіл ел бойынша оларды өрістету жоспарына сәйкес бөлінеді, олардың міндеті – бүкіл аумақты бірдей қамтуды қамтамасыз ету болып табылады. ҰБ жергілікті және аудандық деңгейде немесе провинция деңгейінде жұмыс істейді әрі бүкіл сайлау процесі барысында өздері орналасқан жерлерде қалады (өзге өкім алмаса). Әдетте, олар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның штаб-пәтерінде өтетін нәтижелерді қорыту жөніндегі кезеңдік жиналыстарға баруға тиіс болады.

---

³⁵ ҰБ-ның рөлі туралы толығырақ ақпаратты ДИАҚБ басып шығарған «Сайлауды ұзақ мерзімді байқаушыларға арналған нұсқаулықтан» табуға болады (2007), ол мына мекенжайда бар: http://www.osce.org/publications/odihr/2007/04/24088_829_ru.pdf.

Байқау жүргізілетін ауданға жіберілгенге дейін ҰБ миссияның негізгі тобының мүшелерінен мыналарды қамтитын мұқият нұсқама алады:

- ДИАҚБ қызметін шолу;
- ДИАҚБ сайлауды байқау барысында қолданатын әдістемені және сайлауды байқау жөніндегі миссия құрамындағы ҰБ функцияларын шолу;
- байқаушылардың мінез-құлық кодексі;
- сайлау жүйесін, сайлау заңнамасын және тиісті нормаларды, сондай-ақ осы елдің сайлау органдарының құрылымын талдау;
- саяси ахуалды шолу;
- байқау барысында назар аударған жөн барлық негізгі проблемаларды, сондай-ақ ҰБ орындауы тиіс барлық нақты міндеттердің сипаттамасы;
- орын алып отырған гендерлік проблемалар мен аз ұлттар проблемаларын шолу;
- қауіпсіздік мәселелерін шолу;
- материалдық-техникалық және қаржылық қамтамасыз ету мәселелері бойынша, сондай-ақ миссияның қанатын кеңінен жайғызу мәселелері бойынша ақпарат;
- есептерді жасау, ҚБ-ның келуіне даярлық бойынша және басқа да міндеттерді орындау бойынша нұсқама.

Бұдан басқа, ҰБ өздері алдағы уақытта байқау жүргізетін сайлау туралы және аудан туралы қосымша ақпарат пен анықтамалық материалдар бар топтама алады.

Сайлауды байқау жөніндегі миссияның материалдық-техникалық қамтамасыз ету жөніндегі топ ҰБ-ға аудармашылар мен жүргізушілерді жалдауда, байқау жүргізетін ауданға ҰБ-ның баруын ұйымдастыруда және бастапқы уақытта тұратын жерді іздестіруде көмек көрсетеді. Сонымен қатар ол әрбір ҰБ тобына негізгі жабдық – портативті компьютер мен ұялы телефон береді. Әдетте ҰБ-ның жұмыс орны мен тұратын жері бір болады деп болжанады, өйткені Сайлауды байқау жөніндегі миссияның бюджетінде ҰБ-ға арналған кеңселік үй-жайға шығыстар көзделмеген.

Әрбір ҰБ тобы өз ауданында байқауды жүзеге асырады және жалпыұлттық деңгейде миссияның негізгі тобы сияқты тура сондай етіп байқаудың нәтижелері туралы есеп жасайды. Әрбір ҰБ тобының жұмыс уақыты сайлауға байланысты елеулі проблемаларға мониторинг жүргізумен және өздерінің аудандарына келіп, олардың тікелей басшылығымен жұмыс істеуі тиіс қысқа мерзімді байқаушыларды (ҚБ) жұмысқа материалдық-техникалық және ұйымдастырушылық тұрғыдан даярлау жөніндегі мәселелерді шешу арасында бөлінеді.

ҰБ-ның негізгі функциясы - байқау жүргізуден және сайлау органдарының тиімділігі мен бейтараптығын талдаудан, сайлау заңнамасы мен тиісті нормаларды орындаудан; сайлау науқаны мен саяси жағдайды сипаттаудан тұрады. Осы мақсатта ҰБ өңірлік және жергілікті сайлау органдарымен және мемлекеттік органдармен, саяси партиялармен және кандидаттармен, аз ұлттар топтарының лидерлерімен және сайлауға қатысы бар азаматтық қоғамдастық ұйымдарымен байланыс орнатуы және оны сақтап тұруы тиіс. Соңғысына құқық қорғаушылар тобы, сайлаудағы жергілікті байқаушылар тобы, әйелдер ұйымы мен бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері жатады. ҰБ-ға бұқаралық ақпарат құралы жөніндегі сарапшымен өзара іс-қиыл жасап өңірлік БАҚ-та сайлау барысының жариялануын қадағалау тапсырылуы мүмкін.

Әдетте, ҰБ - ҰБ үйлестірушісіне апта сайынғы есепті жіберуге міндетті. Мұндай есептерде - ҰБ өткізген барлық кездесулер көрсетіліп, өткен апта ішіндегі сайлау процесінің барысын ҰБ-ның байқауынан түйген негізгі фактілер мен тұжырымдарды хабарлаған жөн. Әсіресе, маңызды және шұғыл ақпаратты шұғыл хабарлама нысанында жеке берген дұрыс. ҰБ тұжырымдары Сайлауды байқау жөніндегі миссияның жалпы есептілігіне қосылады.

ҰБ өздерінің байқау ауданына тән сайлау процесінің әртүрлі аспектілері бойынша ҚБ-ға мән-жайды түсіндіретін нұсқама жүргізуге міндетті. Мұндай нұсқаулық сайлау процесінің негізгі аспектілері мен осы ауданның шешуші саяси проблемаларын, сондай-ақ материалдық-техникалық тұрғыдан қамтамасыз ету және қауіпсіздік мәселелері бойынша іске қатысты барлық ақпаратты қамтиды.

ҚБ-ға материалдық-техникалық қолдау көрсетудегі ҰБ-ның рөлі Сайлауды байқау жөніндегі миссияның тиімді жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Барлық ҰБ топтары өздерінің аудандарында сайлау болатын күні байқау жүргізу үшін қажетті ҚБ-ның оңтайлы санын айқындауда көмек көрсетуге міндетті; ҚБ-ның нақты саны - миссияның негізгі тобымен өзара іс-қимылды қолда бар ҚБ саны негізінде айқындалады. Өз ауданында сайлау учаскелерін жеткілікті және бірдей қамтуды қамтамасыз ету мақсатында ҰБ ҚБ-ның жергілікті деңгейде өрістету жоспарын жасауға міндетті. Сонымен қатар олар ҚБ топтарына қолайлы тұрғын үй тауып беруге; оларға аудармашылар, жүргізушілер және көлік табуға міндетті. ҰБ-дан осы өңірде парламенттік байқаушыларды қабылдауды ұйымдастыруда көмек қажет болуы мүмкін.

Сайлау болатын күні және сайлаудан кейінгі түні ҰБ миссияның негізгі тобы тиісті байқау аудандарындағы оқиғалардың үрдісі мен дамуы туралы толық ақпарат алуы үшін ҚБ-ның есептерді беруін үйлестіруге міндетті.

Сайлау болатын күні және сайлаудан кейінгі түні ҰБ өңірлер бойынша фактілер мен тұжырымдар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның алдын ала мәлімдемесінде көрініс табуы үшін миссияның негізгі тобына тұрақты есептер жіберіп отыруы тиіс. Дауыс беру өткен түннен кейін таңертең ҰБ өз өңірінде ҚБ ел астанасына келердің алдында жұмыстың нәтижелерін қорытындылау бойынша ҚБ-мен жиналыс өткізуі тиіс.

6.3 Қысқа мерзімді байқаушылар

Қысқа мерзімді байқаушылардың функциясына - сайлау күні өздеріне тағайындалған ауданда байқау жүргізу, сондай-ақ миссияның штаб-пәтеріне өзінің тұжырымдары туралы тура және толық хабарлап отыру кіреді. ҚБ-ның жеткілікті санының жұмыс істеуі ДИАҚБ-ға бүкіл ел бойынша сайлау учаскелерін статистикалық репрезентативті іріктеуді қамтуы тиіс.

Сайлауды байқау жүргізу жөніндегі кезекті миссия үшін ҚБ-ны жинақтау кезінде ДИАҚБ барлық қатысушы мемлекеттерге өз иелігіне тәжірибелі және білікті байқаушыларды жіберу туралы өтініш жасайды. Байқаушыларды жалдау және олармен байланысты барлық шығыстарды қаржыландыру үшін жауаптылық тиісті қатысушы мемлекетке жүктеледі. Кейбір қатысушы мемлекеттер сайлауды байқау жөніндегі міндеттерді орындауға оларды даярлау мақсатында ҚБ-ны оқытуды ұйымдастырады. ҚБ оларды жіберетін мемлекеттердің ресми өкілдері болып табылмайды. Көптеген жағдайларда, шетелден келген ҚБ-ға қосымша Сайлауды байқау жөніндегі миссия өз құрамына екіжақты қатынастар шеңберінде жұмыс істейтін қатысушы мемлекеттердің елшіліктеріндегі қызметкерлер арасынан аздаған қысқа мерзімді байқаушыларды қосады. Олардың саны қатаң шектелуі тиіс және қағидалармен көзделген 10 пайыздан аспауы керек. ЕҚЫҰ шешімдеріне сәйкес, ДИАҚБ егер тиісті сұрау салуды алса, ЕҚЫҰ-ның ынтымақтастық жөніндегі әріптес мемлекеттерінен қысқа мерзімді байқаушыларды миссияның құрамына кіргізуді ұйымдастырады. ҚБ елде шамамен бір аптадай болады. Олардың жұмыс графигін жергілікті жерлердегі мән-жайға байланысты Сайлауды байқау жөніндегі миссия белгілейді, содан кейін оны қатысушы мемлекеттерге хабарлайды. Көптеген жағдайда, ҚБ сайлауға төрт күн қалғанда келеді және келген соң миссияның негізгі тобынан мұқият нұсқама алады. Келесі күні олар өздеріне тағайындалған байқау аудандарына жіберіледі. Әдетте, сайлау болатын күнге дейін олардың ауданмен танысуына бір күн уақыттары болады. Сайлаудан кейін бір-екі күн өткен соң ҚБ ел астанасына оралады, бұл жерде олар нәтижелерді қорытындылау жөніндегі жиналысқа қатысады. Келесі күні олар елден кетеді.

Сайлау алдында нұсқамалық жиналысқа қатысу барлық ҚБ үшін міндетті. Нұсқамалық жиналысқа үлгермеген адамдар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның құрамына кіргізілмейтін болады. Тіпті тәрибелі байқаушылардың өзі осы сайлауға тән проблемалар мен рәсімдер бойынша нұсқаулықтан өтуі тиіс. Мұндай нұсқаулық бірқатар елеулі проблемалар мен практикалық мәселелерді қозғайды және әдетте, мынадай тақырыптарды қамтиды:

- сайлауды байқау жөніндегі ДИАҚБ әдістемесі;
- байқаушылардың мінез-құлық кодексі;
- заңнамалық база және сайлау органдары;
- саяси жағдай және сайлау науқаны;
- БАҚ қызметінің жағдайлары және сайлау науқанын бұқаралық ақпарат құралдарында жария ету;
- гендерлік проблемалар мен аз ұлттар проблемасы;
- дауыс беру және дауыстарды санау рәсімі;
- байқаушы сауалнамасын толтыру тәртібі мен оны ұсыну;
- БАҚ өкілдерінің сұрағына не деп жауап беру керек;
- миссияны материалдық -техникалық тұрғыдан қамтамасыз ету, өрістету және оның жұмысын қаржыландыру туралы ақпарат;
- қауіпсіздік мәселелері.

ҚБ-ға өз тұжырымдары туралы есептерді жасау кезінде байқаушы сауалнамаларын толтыру тәртібіне ерекше назар аудару ұсынылады. Барлық ҚБ барынша объективтілікті қамтамасыз ету мақсатында сауалнаманың барлық сұрақтарын анық түсінуі және толтыру тәртібін білуі тиіс. Есептерді даярлауға дәйектілікпен қараудың аса зор маңызы бар.

ҚБ аккредиттеуді, сондай-ақ жазбаша нұсқаулықты алады – атап айтқанда, әрбір сайлауға арнайы жасалатын ҚБ-ға арналған нұсқаулықтар жинағы; ұлттық сайлау заңнамасы мен тиісті нормативтік-құқықтық актілердің аудармасы; материалдық-техникалық қамтамасыз ету және штаттан тыс жағдай туындаған кезде байланыс телефондарының нөмірі туралы жалпы ақпарат; байқау жүргізілетін елдің немесе ауданның картасы; ДИАҚБ-ның «Сайлауды байқау жөніндегі нұсқаулығы», сондай-ақ есептерді жасауға арналған байқаушы сауалнамаларының бланкілері. Әдетте, ҚБ-ға арналған нұсқаулықтар жинағының электрондық нұсқасы барлық ҚБ-ларға дауыс беру күніне дейін электрондық поштамен жіберіледі.

Ел аумағы бойынша байқаушыларды кеңінен және бірдей бөлуді көздейтін миссияны өрістету жоспарына сәйкес ҚБ әртүрлі мемлекеттерден екі адамнан топ бойынша өздеріне тағайындалған байқау аудандарына жіберіледі. Миссияны өрістету жоспары күрделі тапсырма болғандықтан,

өздерін белгілі бір аудандарға немесе белгілі бір әріптесімен бірге жіберу туралы байқаушылардың жеке өтініштері қарастырылмайды.

ҚБ байқау ауданына келгеннен кейін олар ҰБ-мен кездеседі. ҰБ олармен осы елдегі саяси және сайлау алдындағы мән-жайдың ерекшеліктері туралы өздерімен нұсқама береді. Сонымен қатар ҰБ оларға материалдық-техникалық тұрғыдан қамтамасыз ету мәселелерін және қауіпсіздік саласындағы нақты мәселелерді ескертіп қояды, сайлау болатын күні есептерді ұсыну рәсімі туралы айтады, сондай-ақ ҚБ-ны жүргізушілерімен және аудармашыларымен таныстырады. Өрістету жоспарына байланысты, ҚБ топтарының ҰБ орналасқан өңірлік орталықта емес басқа елді мекенде тұру қажеттігі туындауы мүмкін.

Өңірлік деңгейде нұсқама алғаннан кейін және ең аз дегенде сайлауға дейін бір күн бұрын ҚБ өзінің бақылау ауданымен танысып шығуы тиіс. Олардың дауыс беруге арналған учаскелерге баруы және сайлау органдары қызметкерлерінің сайлауға даярлықты қалай жүргізіп жатқанына байқау жүргізуі тиіс. Сонымен қатар, ҚБ сайлау күнгі ықтимал жүріп-тұру маршрутын жоспарлағаны және дауыс беруді ашу рәсімін бақылайтын сайлау учаскесін таңдағаны жөн. ҰБ-дан басқа ешкім де сайлау болатын күнгі олардың жүріп-тұру жоспары туралы білмеуі тиіс.

ҚБ сайлау болатын күні жұмыс күнін өте ерте – сайлау учаскелерінің ашылуын бақылаудан бастайды. Олар күні бойы дауыс беру процесін байқауды жүргізеді. Әдетте, ҚБ-ге орта деңгейдегі сайлау комиссиясының сайлау учаскесінен дауыс беру нәтижелерін беру процесін қадағалау, сондай-ақ осы комиссияның нәтижелерді жинақтауына байқау жүргізу тапсырылады. Кейбір жағдайларда ҚБ сайлау болатын күні – күні бойына қандай да бір сайлау учаскесінде қалу туралы тапсырма алуы мүмкін. Басқа ҚБ орта деңгейдегі қандай да бір сайлау комиссиясына нәтижелердің жинақталуын байқау үшін жіберілуі мүмкін. Басқаларына өзге де міндеттерді орындау – мысалы, әскери бөлімде немесе түрмеде дауыс беруді байқау немесе дауыс беруге арналған тасымалданатын жәшікті қадағалау тапсырылуы мүмкін.

ҚБ-ның нақты міндеттері мен дауыс беруді, дауыстарды санауды және нәтижелерді өңдеуді байқау жөніндегі нұсқама осы нұсқаулықтың 8 және 9-тарауларында сипатталған.

6.4 Қабылдайтын елдің азаматтары арасынан алынған техникалық персонал

Кез келген Сайлауды байқау жөніндегі миссияның ең басты құрамдас бөліктерінің бірі - қабылдайтын ел азаматтарының арасынан алынған персонал болып табылады. Тұтастай алғанда, миссияның негізгі тобының әрбір мүшесінің жергілікті халық арасынан алынған кем дегенде бір көмекшісі болады. Кейбір бөлімшелерге – ең алдымен, бұқаралық ақпарат құралдарымен және материалдық-техникалық қамтамасыз етумен айналысатындардың – көбінесе бірнеше жергілікті көмекшілері болуы қажет. Олар халықаралық персоналдың аудармашылары және әкімшілік көмекшілері ретінде жұмыс істейді. Жергілікті қызметкерлер арасында сайлауды байқау жөніндегі миссия үшін қызығушылық тудыратын, нақты салаларда тәжірибесі бар адамдар болуы мүмкін. ҰБ-ның әрбір тобы мен ҚБ-ның әрбір тобына жергілікті халық арасынан алынған аудармашы мен жүргізуші қолдау көрсететін болады.

Сайлауды байқау жөніндегі миссияның қызметін қолдауда жергілікті техникалық персоналдың рөлі маңызды болғанына қарамастан, бұл қызметкерлерге ДИАҚБ байқаушыларын аккредиттеу беріле алмайды. Талдаудың объективтілігі мен бейтараптығына кепілдік беру, мүдделердің ықтимал қақтығысының алдын алу және сайлауға ішкі және халықаралық байқау жүргізу арасындағы аражікті анық ажыратуды қолдау үшін мұндай шектеу өте қажет.

Кей кездері жергілікті азаматтар арасынан алынған қызметкерлердің қызметтік ақпаратқа қолжетімділігі болады және сондай уақытта олар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның Ақпараттың құпиялығы мен деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы ішкі нұсқаулығын сақтауға тиіс.

Жергілікті қызметкерлер байқаушылар қатарына кірмейтіндігіне қарамастан, олар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның өкілдері болып табылады және олардың ЕҚЫҰ мінез-құлық кодексін, оның ішінде Сайлауды байқаушылардың мінез-құлық кодексін бұлжытпай сақтауы тиіс.

7. Сайлау алдындағы кезеңдегі байқау

Миссияның негізгі тобы мен ҰБ сайлау алдындағы кезеңді қоса алғанда, ұзақ уақыт бойы сайлау процесіне байқау жүргізеді және оған ЕҚЫҰ міндеттемелерінің, басқа да халықаралық стандарттардың және ұлттық заңнама ережелерінің сақталуы тұрғысынан баға береді. Атап айтқанда, сайлау алдындағы кезеңдегі байқау - сайлау заңнамасының орындалуын, сайлауды өткізу жөніндегі органдардың жұмысын, кандидаттар мен сайлаушыларды тіркеуді, сайлау науқанының барысын, сайлауға байланысты сот дауларын шешуді, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін бағалауға арналған. Сайлау алдындағы кезеңдегі байқау нәтижелері сайлау болатын күнге дейін кезең-кезеңмен жарияланып отыратын миссияның ашық, аралық есептерінде қамтылған. Аралық есептердің мақсаты - Сайлауды байқау жөніндегі миссияны қандай мәселелер қызықтыратынын көрсету, оң сәттер мен анықталған кемшіліктерге назар аудару. Билікпен үзіліссіз сұхбатты қолдаудың құралы болу, миссия жұмысының ашықтығын арттыру және сайлау болатын күн қарсаңындағы барлық маңызды проблемаларға биліктің ден қою мүмкіндігін беру болып табылады.

Төменде ұсынылып отырған бөлімдерде сайлау алдындағы кезеңдегі бірқатар негізгі проблемаларды, сондай-ақ осы проблемалардың әрқайсысына байланысты байқау жүргізу жөн бағыттар бөліп көрсетілген.

7.1 Заңнамалық база

а. Сайлауға қатысты заңнама және оны қолдану

САЙЛАУ ЗАҢНАМАСЫ. Нақты елде Сайлауды байқау жөніндегі миссияны өрістеткенге дейін ДИАҚБ тиісті сайлау заңнамасына талдау жасау мен бағалауды ұйымдастыра алады (егер мұндай шолу әлі жасалмаған болса). Бұл осы заңнамалық базада ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттар қаншалықты дәрежеде қамтылғанын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай талдау ДИАҚБ ұсынымдарына сәйкес³⁶ және әдетте, Венеция комиссиясымен бірлесіп жүргізіледі. Сайлауды байқау жөніндегі миссия мүшелері және әсіресе, оның құқықтық мәселелер жөніндегі сарапшысы онымен мұқият танысып шығуы тиіс. Заңнамадан анық кемшіліктер байқалған кезде оларды белгілеп көрсету қажет,

---

³⁶ Сайлаулардың заңнамалық базасын талдау жөніндегі ұсынымдар. Варшава, ЕҚЫҰ ДИАҚБ, 2001. Осы ұсынымдардың толықтырылған редакциясын 2010 жылы жариялау жоспарланды.

соңынан тиісті түзетулер енгізу туралы ұсынымдар Сайлауды байқау жөніндегі миссияның қорытынды есебіне кіргізілуі тиіс.

Сайлауды байқау жөніндегі миссия заңнаманың мазмұнын ғана емес оның қалай әзірленіп, қабылданғанын да қарастырады. Сайлау заңнамасы сайлаудың нәтижесіне мүдделі осы мемлекетте барлық күштердің қолдауын кеңінен пайдалануы тиіс. Сондықтан да, әртүрлі сайлау заңнамасын - саяси партиялар мен кандидаттар тарапынан да, сайлаушылар тарапынан да оған деген сенімді кеңінен қамтамасыз ету үшін қоғамның барлық сегменттерінің мүдделерін ескере отырып, ашық әзірлеген жөн. Сайлауға дейін аз уақыт қалған кезде заңнамалық базаға елеулі өзгерістер енгізу ұсынылмайды; айрықша мән-жайлар болған және осы түзетулер кеңінен саяси қолдау тапқан кезде ғана бұған рұқсат етіледі. Әйтпегенде, олар түсінбестіктің себебі болып, сайлау төңірегіндегі мән-жайдың тұрақсыздануына әкелуі мүмкін. Негізінде, ойынның ортасында ойын қағидаларын өзгертпейді. Күні бұрын қолданысқа енгізілген сайлау заңнамасы мүдделі тараптарға сайлау процесіне байланысты жаңа қағидаларды меңгеруге жеткілікті уақыт береді.

БАСҚА ЗАҢНАМА. Сайлаудың заңнамалық базасына сайлау туралы заң (заңдар) ғана емес, аралас мәселелер жөніндегі бірқатар заңнамалық актілер де кіреді. Мән-жайға байланысты, құқық мәселелері жөніндегі сарапшыға және Сайлауды байқау жөніндегі миссияның басқа да мүшелеріне конституция мен сайлауға қатысты басқа да заңнамалық актілердің ережелерін шолу қажет болуы мүмкін. Олардың арасында ұлттық сайлау органдары, саяси партиялар, азаматтық қоғам ұйымдары, азаматтық, қоғамдық бірлестіктер туралы, сайлаушыларды тіркеу, сайлау науқанын қаржыландыру, бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдар, сондай-ақ қылмыстық және әкімшілік заңнаманың жекелеген бөліктері болуы мүмкін. Осы сайлау процесі үшін адам құқықтары мен кемсітпеушілікке байланысты заңдар да маңызды болуы мүмкін. Көмекші нормативтік-құқықтық актілер мен қаулыларды талдау да қажет болуы ықтимал.

ЗАҢНАМАНЫ ҚОЛДАНУ. Сайлауды байқау жөніндегі миссия тарапынан назар аударуға тұрарлық аса маңызды фактор – заңнаманы бейтарап, әділ және дәйектілікпен қолдануды қамтамасыз ету болып табылады. Заңнаманы қолдануды және оның қолданылуын қамтамасыз етуді, әдетте, әртүрлі органдар – сайлау комиссиялары, прокуратура органдары және басқа да мемлекеттік органдар, орталық және жергілікті мемлекеттік басқару органдары, бұқаралық ақпарат құралдары, қадағалау органдары, соттар мен полиция жүзеге асырады. Сайлауды байқау жөніндегі миссияны осы органдар қызметінің заң ережелеріне, ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкестік дәрежесі қызықтырады.

Тәжірибе кез келген сайлаудағы негізгі факторлардың бірі - бейтараптық, ашықтық және есеп берушілік қағидаттарын басшылыққа ала отырып, осы процесті жүргізуге биліктің саяси еркінің болуы керек екенін көрсетіп отыр. Тіпті осы ел заңнамасының сайлау саласындағы халықаралық стандарттарға толық сәйкес болуының өзі - оны толық әрі адал қолданған кезде ғана жеміс береді. Және керісінше, биліктің саяси ерік-жігерінің болуы сайлау заңнамасы кемеліне келмеген болса да демократиялық сайлау өткізуді қамтамасыз ете алады.

Назар аударылуы тиіс ықтимал проблемалар:

- заңнаманың ЕҚЫҰ міндеттемелері мен басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі және адамның негізгі құқықтарының тиісінше сақталуын қамтамасыз етпеуі;
- заңдардың сайлаудың қорытындысына мүдделі негізгі күштерден қолдау таппауы;
- заңнаманың анық болмауы, бұл әртүрлі түсінік беруге жол береді және азаматтық және саяси құқықтардың сақталуына жеткілікті кепілдік беруді көздемейді;
- сайлауға қатысты заңнаманың әртүрлі ережелері арасында қайшылықтың болуы;
- заңнаманың объективтілік, дәйектілік, әділдік және ашықтық қағидаттары сақталмай қолданылуы;
- көмекші нормативтік актілердің сол заңның мәніне қайшы келуі.

б. Шағымдар және апелляция

Заңнамалық базаның тағы да бір маңызды құрамдасы – шағымдар мен апелляциялар берудің және оны қараудың белгіленген тәртібі болып табылады, оның міндеті – заң бұзылған жағдайда, тиімді әрі уақтылы құқықтық қорғау шараларын қамтамасыз ету. Сайлау процесіне байланысты шағымдар ашықтық қағидаты сақтала отырып және тиісті құқықтық рәсімге сәйкес бейтарап қаралуы тиіс. Сайлау заңнамасы осындай істерді қараудың тәртібі мен мерзімдерін нақты айқындағаны жөн. Бір жағынан, мерзімдері құқықтық қорғаудың пәрменділігін қамтамасыз ету үшін қысқа болуы, екінші жағынан - талапкер негізделген талапты даярлауы үшін жеткілікті уақыт беруі тиіс.

Сайлау комиссиялары мен әрбір деңгейдегі соттардың рөлін айқындайтын, анық, түсінікті, бірыңғай және сатылай түзілген шағымдарды беру және қарау тәртібінің шеңберінде, сайлау органдары мен соттарға апелляция жасау құқығы белгіленуі тиіс. Мұндай тәртіп, талапкердің өз қалауы бойынша, шағымына неғұрлым қолайлы шешім шығаруы мүмкін органға

жүгіну жағдайларын болғызбауға мүмкіндік береді. Бұл барлық шағымдарды қараудың бірыңғай тәсілін қамтамасыз етуге көмектеседі. Егер қағида талапкерлердің шағымын алдымен сайлау органдарына беруін талап ететін болса, заң әрдайым оларға мұндай істерді мәні бойынша қарайтын неғұрлым жоғары сатыдағы сотқа жүгіну құқығын беруі тиіс. Байқаушылардың қабылданатын шешімдердің құқықтық тұрғыдан негізділігіне, сондай-ақ соттардың тәуелсіздігі мен бейтараптығына ерекше назар аударғандары жөн. Шағымдарға берілген жауаптар жазбаша нысанда және уақтылы түсуі тиіс. Соттағы барлық тыңдаулар және сот шешімдерін шығару ашық болуы керек.

Құқықтық мәселелер жөніндегі маман сайлау науқаны барысында тіркелген шағымдарды және оларды қарау нәтижелерін қадағалайды. Берілген шағымдардың саны сайлау процесінің сапасын міндетті түрде көрсетпегенімен, шағым тізімі мен оларды қарау нәтижелеріне жүргізілген талдау Сайлауды байқау жөніндегі миссияның жітірек назар аударуын талап ететін проблемалардың болуын көрсете алады. Мысалы, Сайлауды байқау жөніндегі миссия нақты осы жағдайда тиімді құқықтық қорғау құралы болды ма, жоқ па соны анықтай алады.

Назар аударылуы тиіс ықтимал проблемалар:

- шағымдарды беру тәртібінің анық емес және екіұдай болуы;
- сотта әкімшілік шешімге шағым жасау мүмкіндігінің болмауы;
- соттардың атқарушы билік органдарына бағыныштылығы;
- сот талқылаулары барысында тиісті құқықтық рәсімдерді сақтамау;
- шағымдарды қараудан бас тарту немесе сайлаудан кейінгі кезеңде шағымдар бойынша қаулылар шығаруды кейінге қалдыру;
- апелляциялық шағым берген кезде істі мәні бойынша қараудан бас тарту;
- дәлелдеу қағидасы талапкерлерді өз шағымын немесе апелляциясын қолдап фактілер беру мүмкіндігінен айырады;
- құқықтық негіздің немесе шешім қабылдау үшін фактографиялық базаның болмауы;
- уақтылы және тиімді құқықтық қорғау құралдарының болмауы;
- заң бұзушыларды жауаптылыққа тартпау.

7.2 Сайлау органдары

а. Сайлау органдарының құрамы

САЙЛАУ КОМИССИЯЛАРЫ. Тиімділік, ашықтық және бейтараптық қағидаттарын сақтай отырып, сайлау процесін жүргізу үшін, әдетте, сайлау жүргізу жөніндегі жалпыұлттық орган – сайлау комиссиясы немесе өзге де соған тең орган жауап береді. Кей кездері сайлауды өткізуге сот және атқарушы билік органдары қандай да бір дережеде қатыса алады. Осы сайлауды өткізуге басшылық жасауға қандай орган уәкілетті болғанына қарамастан, ол ашықтықты сақтай отырып және мемлекеттік биліктен және өзге де саяси ықпалдан тәуелсіз, тиімді, алқалы түрде, бейтарап әрекет етуі тиіс. Оның қызметі қандай да бір саяси ниет ескерілмей, заңды адал орындауға бағытталуы (әсіресе, сайлау комиссияларының құрамына әртүрлі партиялардың өкілдері кіретін жағдайларда), сондай-ақ сайлаудың қорытындысына мүдделі барлық күштердің сеніміне ие болуы тиіс.

Сайлау комиссияларын қалыптастырудың көптеген рұқсат етілетін тәсілдері бар. Сайлау органдарының мүшелері әртүрлі саяси мүдделерді білдіретін әртүрлі партиялардан ұсынылуы мүмкін. Комиссияның теңгерімді партиялық құрамы сайлау барысындағы ықтимал заң бұзушылықтардың немесе әсіресе, егер барлық деңгейдегі сайлау органдарында әртүрлі өкілдік ететін болса, қызмет бабын теріс пайдаланудың алдын алады. Сонымен қатар бұл сайлау комиссияларының жұмысына деген сенімді арттыра алады. Егер сайлау комиссиясының мүшелерін саяси партиялар ұсынған болса, онда олардың сайлау науқанына қатысуына тыйым салынуы керек және олардың өздеріне жазалау шаралары қолданылады немесе сайлау органынан кері шақыртып алуы мүмкін деген қауіпсіз, кәсіби, бейтарап және тәуелсіз әрекет етуі мүмкіндігі болуы тиіс. Мүдделер теңгерімділігі ескеріле отырып тағайындалған тиісті біліктілігі мен тәжірибесі бар адамдарды сайлау комиссиясының құрамына кіргізіп, оның тәуелсіздігін нығайтуға болады. Комиссияның жұмысына ешкім араласпай, мүшелерін ешкім қорқытпай, және өз міндеттерін орындау үшін кедергі жасалмай, сайлау заңнамасы мен нормативтік-құқықтық актілердің ережелерін орындау мүмкіндігі болуы керек. Сайлау комиссияларын қалыптастыру тәсіліне қарамастан, заңнамалық база сайлау органдары шешімдерінің күшін жою немесе оларға түзетулер енгізу мүмкіндігін қамтамасыз етуі қажет.

Елдің орталық сайлау органы тұрақты негізде немесе сайлау кезеңінде ғана – уақытша жұмыс істей алады. Уақытша сайлау органының тәуелсіздігін қамтамасыз етудің ең жақсы әдісі – оның мүшелерінің өкілеттіктерінің тіркелген мерзімін белгілеу және олардың бұрынғы жұмыс орнына оралу құқығына кепілдік беру, Сайлау органдары персоналының – әсіресе, тұрақты

негізде жұмыс істейтіндерінің рөлін бағаламауға болмайды. Бұл қызметкерлерге кәсібиліктің, бейтараптықтың және тәуелсіздіктің тура сондай талаптары қойылуы тиіс. Көп жағдайларда мемлекеттік қызметшілерден тұратын осы персоналдың атқаратын лауазымынан өз еркімен немесе саяси уәжді ығыстырылудан қорғалуы қажет.

Егер сайлау органдарының барлық отырыстары аккредиттелген байқаушылар үшін ашық болса, олардың жұмысының ашықтығы елеулі түрде өседі. Сонымен қатар бұл жұртшылықтың сайлау жүйесіне деген сенімін арттырады. Сайлау органдарының өз шешімдерін қабылданғаннан кейін дереу жариялауы және бұқаралық ақпарат құралдары үшін брифингті үнемі әрі уақтылы өткізуі ұсынылады. Ішкі байқаушылардың да сайлау комиссияларының отырыстарына баруы және олардың жұмысын қадағалау мүмкіндігі болғаны жөн. ДИАҚБ-ның сайлау мәселелері жөніндегі сарапшысы орталық сайлау комиссиясының барлық отырыстарына баруы, ал ұзақ мерзімді байқаушылар – өңірлік және жергілікті сайлау комиссияларының отырысына баруы тиіс.

Консенсус немесе алқалық қағидаты негізінде жұмыс істей алатын сайлау органдары халықтың сеніміне бөленуде. Сайлау органдарының барлық отырыстары туралы уақтылы жариялаған жөн, ал барлық тиісті құжаттарды тең негіздерде және сайлау комиссиясының барлық мүшелері отырыс басталғанға дейін осы материалдармен танысып үлгеруі үшін оларға күні бұрын жіберген жөн.

САЙЛАУ ӨТКІЗУГЕ ҚАТЫСАТЫН БАСҚА ДА ОРГАНДАР. Сайлауға даярлық және оны өткізу барысындағы ұйымдастыру шаралары мен материалдық-техникалық қамтамасыз ету шаралары сайлау комиссияларынан басқа, әртүрлі министрліктерге, сондай-ақ өңірлік және жергілікті деңгейдегі лауазымды адамдарға тапсырылуы мүмкін. Бұл мекемелер мен адамдар сайлаушылар тіркеу тізілімін даярлауға, сайлаушылар тізімдерін таратуға, бюлетендер, дауыс беруге арналған жәшіктерді, дауыс беруге арналған кабиналарды, ресми басылымдар мен басқа да қажетті материалдарды даярлауға, сондай-ақ осындай материалдарды сақтау мен таратуды ұйымдастыруға және олардың қауіпсіздігіне жауап бере алады. Жергілікті билік сайлау учаскелеріне үй-жайлар беруге кейде міндетті болады.

Сайлауға даярлыққа қатысатын барлық органдар ашықтық, тиімділік және бейтараптық талаптарын сақтай отырып, өздеріне тапсырылған міндеттерді орындауға тиісті, сондай-ақ өздерінің мінез-құлықтары үшін жауапты болады. Байқаушылардың сайлау процесін ұйымдастыру бойынша министрліктер мен жергілікті билік органдарының функцияларымен,

сондай-ақ сайлауды тиімді өткізудегі олардың үлесі қаншалықты екенімен танысқан жөн.

Назар аударылуы тиіс ықтимал проблемалар:

- комиссиялардың сайлау қорытындысына мүдделі күштердің сенімін пайдаланбауы;
- комиссиялардың саяси қысым көруі немесе олардың тәуелсіз болмауы;
- комиссияның заңдардың әділ және бейтарап қолданылуын қамтамасыз етпеуі;
- комиссия қызметінің ашық болмауы;
- комиссияларда саяси шақырылған дауыс беру негізінде шешім қабылдау үрдісінің болуы;
- сайлау учаскелерінде тәжірибесіз қызметкерлердің болуы;
- қызметкерлерді оқытудың тиімсіз, жеткіліксіз болуы немесе тіпті болмауы;
- жұмыста алқалылықтың болмауы;
- орталық сайлау органдары тарапынан неғұрлым төмен деңгейдегі комиссияларға дәйекті және тиісінше басшылық жасаудың болмауы;
- сайлау комиссиясы құрамының соңғы сәтте ауысуы немесе комиссия мүшелерінің комиссия құрамының тұрақсыздығына әкелген, комиссия мүшелерінің негізсіз кері шақыртылуы;
- сайлау комиссиялары мен сайлауға қолдау көрсетуге жауапты өңірлік немесе жергілікті деңгейдегі лауазымды адамдардың арасындағы іс-қимылдарды тиімді үйлестірудің болмауы.

б. Ресурстар

МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАР. Әртүрлі сайлау процестерін қаржыландырудың ұлттық жүйесінің нақты ерекшеліктері қандай болса да өз міндеттерін орындау үшін сайлау органдары мемлекеттік немесе жергілікті бюджеттен жеткілікті қаражат алуға тиіс. Бұл қаражат уақтылы және ашықтық қағидаты сақталып берілуі тиіс.

Байқаушылар осы сайлау органының сайлауды тиімді өткізу үшін қажетті ресурстар туралы шынайы түсінігі, сондай-ақ осы қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін жеткілікті қаражат бар ма екенін анықтаған жөн. Бұған сайлау комиссиялары барлық мүшелері жұмысының ақысын төлеуге, өз мақсатына сай дауыс беруге арналған учаскелердің жергілікті санына және оларды жарақтандыруға (бюлеттеньдер, дауыс беруге арналған сенімді және сапалы жәшіктер, кабиналар және т.б.), сондай-ақ байланыс құралдары мен компьютерге жұмсалатын қаражат жатады.

КАДРЛЫҚ РЕСУРСТАР. Сайлауды тиімді жүргізу үшін арнайы білімі бар тиісті кадрлардың болуы қажет. Байқаушылардың сайлауға лауазымды адамдардың жеткілікті саны тағайындалғанына, олардың нақты нұсқаулар мен нұсқамалар алғанына және сайлау болатын күні өздері орындауы тиіс міндеттермен таныс екендіктеріне көз жеткізуі тиіс.

Байқаушылардың барлық деңгейдегі сайлау комиссияларының бүкіл мүшелері, оның ішінде саяси партиялардан ұсынылғандар сайлауда жұмыс істеу үшін стандартты оқытудан өтті ме, жоқ па соны бағалауы керек.

Назар аударылуы тиіс ықтимал проблемалар:

- қаржыландырудың болмауы немесе сайлауға даярлыққа кедергі келтіруі мүмкін қаражат төлеудің кідірілуі;
- талаптарға жауап бермейтін дауыс беруге арналған жабдық – мысалы, дауыс беру құпиясын сақтауға кепілдік бермейтін кабиналар;
- тым тар не мүмкіндіктері шектеулі адамдардың кіруін қамтамасыз етпейтін үй-жайларда сайлау учаскелерін орналастыру;
- сайлау учаскелеріндегі қызметкерлер даярлығының жеткіліксіз болуы;
- дауыс беру тәртібі туралы анық жазбаша нұсқаулықтардың болмауы;
- сайлау учаскелері қызметкерлерін тым кеш тағайындау, соның нәтижесінде олардың тиісінше даярлықтан өтіп үлгермеуі.

в. Бюллетень

БЮЛЛЕТЕНЬ ДИЗАЙНЫ. Бюллетень дизайны дауыс беру процесінің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Бюллетеньнің ресімделуі сайлаушылардың түсінуі мен толтыруына жеңіл болуы үшін барынша қарапайым болғаны дұрыс. Қисынсыз күрделі бюллетень сайлаушыларды абдыратуы, дауыс беру және дауыстарды санау процесін баяулатуы әрі бюллетеньдердің көп бөлігінің жарамсыз қалуына себепші болуы мүмкін. Көп тілді қоғамдарда тиісті тілдердегі бюллетень болуы керек, бюллетеньде кандидаттар мен партияларды санамалау тәртібін жеребе бойынша немесе әділдікті қамтамасыз ететін өзге тәсілмен айқындау қажет.

БЮЛЛЕТЕНЬДІ ҚОРҒАУ. Бюллетеньдер және басқа да құпия сайлау материалдары үнемі тиісті бақылау мен қорғауда болуы тиіс. Осы процестерді бағалау үшін байқаушылардың бюллетеньдердің қай жерде және қалай ашылғанын, қай жерде қалай сақталғанын, сондай-ақ сайлау өтетін күнге дейін оларды тарату қалай әрі қанша уақытта ұйымдастырылғанын тексерген жөн. Сайлау қорытындысына мүдделі тараптарға осы процеске деген сенімді нығайту мақсатында бюллетеньдерді ашу, тарату және сақтау процесін байқау құқығын беру ұсынылады. Кейбір елдерде «нәтижелер хаттамаларының» бланкілері мен

басқа да материалдар бюллетеньдер сияқты құпиялылық дәрежесіне ие болуы мүмкін және оларға да қорғау шарасын қамтамасыз еткен жөн. Бюллетеньдерді тасымалдау, беру және сақтау процесіндегі есептілік құжаттарды беру және алу туралы қолхат жүйесінің көмегімен қамтамасыз етіледі.

Қосымша қорғау шарасы ретінде және қолдан жасалмағанының кепілдігі ретінде кейбір елдер дауыс берудің өзгеше тәртібін қолданады, ол арқылы бюллетеньдер алдымен арнайы конвертке салынып, сосын ғана дауыс беру жәшігіне салынады. Мұндай жүйелерде бюллетеньдердің өзіне қарағанда конверттер құпия материалдарға жатады.

Дауыс беру жүйесіне кіріктірілген басқа да бірқатар сақтық шараларын қабылдап, бюллетеньдерді қорғауды және олардың құпиялылығын қамтамасыз етуге болады, мысалы:

- Сайлаушыға дауыс беруге арналған бюллетеньді табыс еткен кезде бюллетеньге осы сайлау учаскесінде ғана пайдаланылатын ресми марка жапсырылады.
- Сайлаушыға дауыс беруге арналған бюллетеньді табыс еткен кезде бюллетеньнің келесі бетіне осы сайлау учаскесінің бір немесе одан көп қызметкері қол қоюға тиіс.
- Жәшікке салынған бюллетеньдер санын қадағалау үшін бюллетеньдердің нөмірленген түбіртектері қолданылады.
- Бюллетеньге белгі қаламмен емес мөрмен соғылады.
- Белгілер келесі бетінен көрініп тұрмауы үшін бюллетеньдер қалың қағазға басып шығарылады.
- Бюллетеньдер су белгісі бар немесе қолдан жасауды қиындататын басқа да қорғаныш құралдары бар қағазға басылып шығарылады.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- құпия материалдарға, оның ішінде бюллетеньдер мен конверттерге ешкімнің тиіспеушілігіне кепілдік беретін арнайы құралдардың болмауы немесе мұндай құралдарды жеткілікті дәрежеде пайдаланбау;
- бюллетеньдерді дайындау немесе тарату процесінің кез келген сатысында есеп берудің болмауы;
- сайлау болатын күні немесе оған дейін сайлау учаскелерінің шегінен тыс бюллетеньдердің айналысы;
- сайлау учаскесіндегі дауыс беру құпиясын бұзуға әкелетін іс-қимылдар реті;
- бюллетеньдердің тиісті тілдерге аудармасының болмауы.

2. Сайлаушыларға ақпарат беру және ағарту

Сайлау процесіне қатысушыларға өздерінің сайлаушы ретіндегі құқықтары мен міндеттері туралы толық ақпарат беруді қамтамасыз ету үшін оларға ақпарат беру және ағарту бойынша жеткілікті шаралар қабылдау қажет. Мұндай күш-жігер сайлау процесі туралы білімнің қалыптасуына, оған деген қызығушылықтың туындауына ықпал етуі, сондай-ақ ашық пікірталастарға жағдай жасауы мүмкін. Байқаушылар сайлаушыларға ақпарат беру мен оларды ағартудың дәрежесі мен пәрменділігін бағалауға тиіс.

Сайлаушыларға дауыс беру үшін қашан және қай жерде тіркелу керек екені туралы хабар беру немесе олар тиісінше тіркелді ме, жоқ па соны тексеру қажет. Сонымен қатар, сайлау болатын күні олардың қалай және қашан дауыс беретінін түсіндіру керек. Сайлаушылар кәдеге жаратуы үшін мұндай ақпаратты оларға күні бұрын беру маңызды.

Сайлаушыларды ағарту жөніндегі іс-шара сайлаушылардың сайлауға толыққанды қатысуын уәждеу және олардың даярлығын арттыруға бағытталған. Олар дауыс беру және сайлау процесі туралы – оның ішінде, сайлаушылардың қолында бар сайлау нұсқалары туралы және нақты саяси жүйе шеңберінде осы нұсқалардың әрбірінің маңыздылығы туралы салыстырмалы түрде күрделірек ақпарат түрлерін беруге бағдарланған. Мұндай ақпарат елдің кез келген түпкіріндегі кез келген сайлаушыға оңай қолжетімді болуы тиіс. Сайлаушыларды ағарту жөніндегі күш-жігерлерге саяси партиялар мен азаматтық қоғам ұйымдары да қатыса алатын болғанымен, түптеп келгенде, сайлаушылардың объективті, бейтарап, бірімәнді және уақтылы ақпарат алуына мемлекеттік биліктің өзі, оның ішінде сайлау органдары жауап береді. Қоғамдық немесе мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары да ерекше жауаптылықта болады – олар сайлаушылардың саналы таңдау жасау мүмкіндігі болуы үшін, кандидаттар, партиялар және проблемалар туралы жеткілікті және теңгерімді ақпаратты сайлаушылардың назарына жеткізіп отыруы тиіс.

Сайлаушыларды ағарту жөніндегі іс-шаралар сайлауға дұрыс келмейтіні дәстүрлі түрде демонстрацияланатын халықтың нақты сегментіне негізделіп бағытталуы мүмкін – кейбір елдерде олар аз ұлттар, әйелдер немесе жастар болуы мүмкін. Халықтың негізгі тобының тілімен қатар сайлаушыларды ағартуды ең ірі аз ұлттың тілінде өткізу ұсынылалы.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- сайлаушыларға ақпарат беру мен оларды ағартудың болмауы немесе осындай іс-шараларды жеткілікті дәрежеде өткізу;
- сайлау процесі туралы ақпаратты кешеуілдетіп ұсыну;
- ақпаратты біржақты беру (мысалы, қандай да бір белгілі кандидаттың тегіне қарсы белгі соғылған сайлау бюллетенін демонстрациялау);
- сайлаушылардың жекелеген топтарының ақпарат алмауы не оны түсінбеуі;
- сайлау рәсімдеріндегі өзгерістер туралы халықтың хабардар болу дәрежесінің жеткілікті болмауы;
- алғаш рет дауыс беретін адамдардың тіркеу немесе дауыс беруді рәсімдеру туралы ештеңе білмеуі;
- аз ұлттар тілінде сөйлейтін адамдардың, елдің шегінен тыс жерде тұратын азаматтардың; босқындардың немесе орын ауыстырған адамдардың қажетті рәсімдер туралы ақпарат алмауы.

7.3 Кандидаттар мен саяси партияларды тіркеу

Сайланбалы лауазымға дауысқа түсу құқығы – 1990 жылғы ЕҚЫҰ-ның Копенгаген құжатында бекітілген негізгі азаматтық және саяси құқықтардың бірі және демократиялық сайлаулардың маңызды құрамдасы болып табылады. Бұл құқық - сайлау құқығының жалпыға ортақ қағидаты мен бірлестік бостандығы негізгі құқығына байланысты. Сайлауда кандидаттарды тіркеуге, әдетте, сайлау органдары жауап береді. Барлық үміткерлердің еркін және тең жағдайларда сайлауда өз кандидатурасын ұсыну және қою құқығы бар. Сайлаудан белгілі бір кандидаттарды немесе саяси партияларды шығаруға немесе олардың беделіне нұқсан келтіруге бағытталған кез келген өз еркімен немесе кемсітушілік әрекет жасауы ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне қайшы келеді.

Саяси партиялардың қызметін реттейтін негізгі құқық – бірлестік бостандығы құқығы болып табылады. Алайда, сайлау процесіндегі партиялардың ерекше және өмірлік маңызды рөліне қарамастан, мемлекет олардың қызметін тиімді, өкілді және әділ басқару үшін қажетті дәрежеде реттеуге міндетті. Демократиялық қоғамда бірлестік бостандығын, сөз бостандығын және жиналыс бостандығын кез келген шектеу заң шеңберінде ғана және қажеттілікке байланысты енгізілуі мүмкін. Бейтараптығына заңнамамен ғана емес, практикада кепілдік берілген органдар ғана саяси партиялардың қызметін реттеумен айналысуы тиіс. Саяси партиялардың негізгі құқықтарын – бірлестік бостандығын, сөз бостандығын және жиналыс бостандығын шектейтін барлық шешімдерге қатысты наразылықпен олардың тәуелсіз сотқа жүгіну мүмкіндігі болуы тиіс. «Нәсілі», жынысы, діни наным, саяси немесе өзге де сенімі, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегі, ұлттық азшылықтар топтарымен

немесе этникалық топтармен байланысы, мүліктік мәртебесі, шығу тегі немесе кез келген өзге де жеке мәртебесі сияқты негіздерде кандидаттарды немесе партияларды тіркеуге ешқандай шектеу болмауы тиіс. Сонымен қатар, әйелдердің немесе аз ұлттар топтарының неғұрлым пропорционалды өкілдігін қамтамасыз ететін арнайы тетіктерді көздеу ұсынылады.

Сайланбалы лауазымға дауысқа түсуді қалайтын адамдар үшін жекелеген ақталған шектеулер қолданылуы мүмкін. Мысалы, аса ауыр қылмыс жасағаны үшін түрмеде қамауға алуды өтеп жүрген кез келген адамға қатысты шектеу ақталған болуы мүмкін. Сонымен бірге, сайланбалы лауазымға дауысқа түсу құқығынан айыру заңда көзделуі тиіс, ол бойынша шешімді сот қабылдауы тиіс және мұндай шешім жасалған қылмыстық ауырлығына пропорционалды болуы тиіс. Жазаны өтегеннен кейін осы негізгі құқығы автоматты түрде қалпына келуі керек. Екінші мысал елде тұруы туралы талапқа қатысты. Сол немесе өзге адам осы елде белгілі бір уақыт тұрғаннан кейін ғана сайланбалы лауазымға дауысқа түсе алады деген талап - өз-өзін ақтайтын талап. Басқа шектеулер осы ел азаматтығының болуына; сайлаушылардың ең аз қолдауын дәлелдеуді көрсету қажеттігіне немесе кандидаттардың белгіленген ең төменгі жасқа толуы туралы ақылға қонымды талаппен байланысты болуы мүмкін. Кандидаттың сол елдің тілін білуі туралы талап толықтай ақталған шектеу болуы мүмкін және бұл шектеу заңнамада бекітілуі тиіс. Тілді білуіне арналған тестілер ашық және объективті болуы керек, онда кемсітушілік белгілері болмауы қажет әрі олар бейтарап және адал өткізілуі тиіс. Жұмыс істеп жүрген мемлекеттік қызметшілер, әскери қызметшілер немесе қауіпсіздік қызметтерінің қызметкерлері, сондай-ақ судьялар кандидатураларын ұсынуға тыйым салу ақталған болуы мүмкін. Мүдделер қақтығысын болғызбау үшін мұндай адамдар атқаратын лауазымынан босатылуы тиіс. Ақталмаған талаптарға сайлауалды жарнасының шамадан тыс жоғары сомасын, өңірде қолдаудың немесе партияға мүшелікті міндетті түрде болуын, сондай-ақ кандидатты қолдау үшін қолтаңбалардың тым көп санын талап етуді жатқызуға болады. Осы талаптардың әрқайсысы кандидаттарды заңды ұсынуға кедергі келтіру ретінде қаралады.

Кандидаттар мен партияларды тіркеу туралы ереже барлығына бірдей қолданылады. Кандидаттар мен партияларды тіркеуге қойылатын талаптардың болжамды болғаны және заңнамамен нақты айқындалғаны жөн.

Сайланбалы лауазымға кандидаттарды ұсыну саяси партияға мүшелігіне байланысты болмауы керек және 1990 жылғы Копенгаген құжатының 7.5-тармағына сәйкес, сайлауға тәуелсіз кандидаттардың қатысуы көзделуі тиіс.

Пропорционалдық қағидатын және сайлауда дауысқа түсу құқығының негізгі құқықтарға жататындығы фактісін ескере отырып, ең күрделі себептер бойынша ғана партияны немесе кандидатты дауыс беруге қатысу құқығынан айыруға жол беріледі. Үміткерлерге тіркеуге берілген өтінімдегі кез келген техникалық ақауды түзету мүмкіндігі берілуі тиіс; техникалық себептер негізінде ғана оларды сайлаудан шығаруға немесе тіркеуден бас тартуға болмайды. Кандидаттар мен партиялардың тіркеуден бас тарту себебі бойынша сотқа жүгіну құқығы болуы тиіс және мұндай талаптар сайлау басталғанға дейін қолайлы мерзімдерде қаралуы керек.

Кандидаттар мен саяси партияларды тіркеу кез келген сайлау процесінің негізгі құрауыш бөліктерінің бірі болып табылатындығына және оның сайлаудың бәсекелестігіне, сапасына және плюрализмге тікелей әсер ететіндігіне байланысты, Сайлауды байқау жөніндегі миссия сайлаудың осы аспектілерін мұқият байқауды қамтамасыз еткені жөн. Егер Сайлауды байқау жөніндегі комиссия елге кандидаттарды тіркеу процесі толық немесе ішінара аяқталғаннан кейін немесе ол басталғаннан кейін ғана келсе, оның дегенмен де лауазымды адамдармен, партиялардың өкілдерімен және кандидаттармен - оның ішінде тіркеуден бас тартқан адамдармен әңгімелесу барысында осы процестің бейтараптығы мен тиімділігі дәрежесін бағалауға тырысқаны жөн.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- тәуелсіз кандидаттардың қатысуы туралы заңнамалық ереженің болмауы;
- дауысқа түсу немесе бірлестікке кіру құқығын негізсіз шектеу;
- партияларды немесе кандидаттарды тіркеуге заңсыз тыйым салу, тіркеуді тоқтата тұру немесе тіркеуден шығарып тастау;
- саяси партияларды қалыптастыруға немесе олардың қызметіне қатысты шектеушілік және кемсітушілік саясат;
- саяси партияларды немесе кандидаттарды тіркеу кезінде заңды таңдап және әділетсіз қолдану;
- шамадан тыс сайлауалды жарнасын енгізу туралы, өңірде кандидатты міндетті қолдау туралы немесе тіркелуін қолдауға қолтаңбалардың тым көп санын ұсыну туралы талап қою;
- тілді меңгеру туралы шамадан тыс талап қою немесе тілді білуін объективті тестілемеу;
- әкімшілік кодексті немесе әкімшілік нормативтік-құқықтық актілерді бұрынғы бұзушылықтары үшін кандидатты тіркеуден шығару;
- кандидаттар мен партиялардың өтінімдерінде техникалық ақаулардың байқалуына байланысты оларды тіркеуден шығару;

- кандидаттардың өтінімдеріндегі қателерді түзету немесе жетіспейтін мәліметтерді енгізу мүмкіндігінің болмауы;
- саяси партияларды тіркеуді негізсіз, ақталмаған кідіртулер немесе оларды тіркеу жолындағы әкімшілік кедергілер;
- саяси плюрализмнің жоқтығы;
- сайлаушыларда баламалы саяси тұғырнамалар түріндегі шынайы сайлаудың болмауы.

7.4 Сайлаушыларды тіркеу

ЖАЛПЫ ТІРКЕУ КРИТЕРИЙЛЕРІ. Дауыс беру құқығы адамның негізгі құқықтарының қатарына жатқызылады. Оған белгілі бір жасқа жету міндеттілігі, тұрғылықты жерінің және азаматтығының болуы тәрізді талаптар қолданылады не нақты адамның ауыр қылмыс жасауы, немесе нақты адамның бойында қажетті ойлау қабілетінің болмауы себепті олар соттың шешімімен алып тасталуы мүмкін. Сайлаушыларды тіркеудің мақсаты – барлық азаматтар бір уақытта сайлау жүргізуді және көп рет дауыс беруден қорғауды қамтамасыз ететін жалпы жүйе шеңберінде дауыс беру құқығын пайдалана алуын қамтамасыз ету болып табылады³⁷. Сайлаушылардың нақты тіркеу тізілімін ұлттық деңгейде немесе сайлаушылардың тізімін өңірлік немесе жергілікті деңгейде жасау және жүргізу ең қиын, ал кейде сайлау процесінің ең қарама- қайшы компоненті болуы мүмкін.

Ел билігіне сайлаушылар тұрғылықты жері бойынша дауыс беруге тиіс пе немесе оларға сондай-ақ уақытша тұратын жері бойынша да немесе елдің кез келген жерінен дауыс беруіне бола ма, осы мәселелер жөнінде қағидатты сипаттағы шешім қабылдау қажет. Соңғы екі нұсқаның бірін таңдаған кезде екі рет тіркелу мүмкіндігінің, нәтижесінде, екі рет дауыс беру мүмкіндігінің алдын алатын бақылау жүйесі көзделуі қажет. Сайлаушыларды тіркеу процесінің дәлдігін ең дұрысы, тиісті түрде қолданылатын және тұрақты жаңартылып отырылатын сайлаушылардың тұрақты жалпыұлттық тіркеу тізілімін қалыптастыру арқылы қамтамасыз еткен жөн. Бірыңғай жалпыға ортақ компьютерлендірілген тіркеу тізілім мемлекеттік органдарға жекелеген азаматтардың тіркелуін тексеруге және екі рет тіркелуін болдырмауға септігін тигізеді, сол арқылы сайлаушылар тіркеу тізілімінің сенімділігін арттырады. Сонымен қатар, кейбір елдерде сайлаушылардың компьютерлендірілген жалпыұлттық тіркеу тізілімін жасау үшін жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы мүмкін және бұл жағдайда олар

³⁷ «Сайлаушылардың тіркелуін қадағалау жөніндегі нұсқаулық» (ДИАКБ жариялауға дайындауда).

сайлаушыларды тіркеудің орталықсыздандырылған жүйесін қолданады. Федералды жүйелерде сайлаушылардың өңірлік және жергілікті деңгейдегі тіркеу тізілімдерін жүргізуге жергілікті және өңірлік билік органдары жауап беруі мүмкін.

Мемлекетте дауыс беру құқығын беру немесе азаматтық, жасы және тұрғылықты жері бойынша мәселелерге байланысты бұл құқықтан бас тарту; нақты сайлауларда қатысу үшін тіркеу мерзімдерін; сайлаушыларды тіркеу әдістері және тіркеу тізілім форматы айқындайтын анық құқықтық критерийлер белгіленуге тиіс. Бұған қоса, заңда азаматтарды идентификациялау жөніндегі қабылданған құралдарды (дауыс беруге қатысу құқығын растау), сондай-ақ қандай да бір адам өзін сайлаушылар тізімінде таба алмаған жағдайда, шағым және апелляциялар беру және қарау тәртібі анық айқындалған болуға тиіс.

Әдетте, сайлаушыларды тіркеу туралы заңдар сондай-ақ сайлаушылардың уақытша болмауы жағдайларын реттейді, тіркеу тізілімнің алғашқы версиясын жариялау, сайлаушылардың өздерінің тіркелгенін тексеру құқығын, сондай-ақ түпкілікті тіркеу тізілімін жариялауды көздейді.

Сайлаушыларды тіркеудің тиімді жүйесі тұрғындар өздерінің тұрғылықты жері туралы барлық өзгерістерді және басқа да азаматтық хал актілерінің тиісті сипаттамаларын хабардар етіп отыруын талап етеді. Сайлаушыларды тіркеу рәсімі мен құралдары барынша қарапайым, сондай-ақ тегін және барлығы үшін жеңіл қолжеткізілетін болуға тиіс. Сайлаушылардың тізімдері (егер мүмкін болса, сайлаушылардың ұлттық тізілімінен алынған) сайлаудан көп бұрын жариялануға тиіс, себебі тізімге адамдардың аттарының қате енгізілгендігі немесе енгізілмегендігі және өзге де қателіктер жөнінде шағым беруіне, сондай-ақ осындай кемшіліктерді түзету үшін жеткілікті уақыт қалуы керек. Сайлаушылардың тізімдеріне не сайлаушының жеке басын және оның дауыс беруге қатысу құқығын белгілеуге қажетті деректерден басқа ешқандай жеке деректердің енгізілмеуін, не ондай деректерден мұқият қорғалуын қамтамасыз етілуі қажет.

САЙЛАУШЫЛАРДЫ ТІРКЕУ ЖҮЙЕСІ. Түрлі елдерде сайлаушыларды тіркеудің түрлі құралдары қолданылады. Белсенді (мәлімдеуші) тіркеу жүйелері сайлаушылар ретінде тіркеу туралы өтінішті азаматтардың өздері бергенін талап етеді. Пассивті жүйелерде сайлаушылардың тіркеу тізілімдері автоматты түрде тұрғындардың немесе азаматтардың тізілімдерінің негізінде немесе өзге де есепке алу нысандарының негізінде жасалады. Екі жүйені де – олар толық, жалпыны қамтитын және нақты тіркеу тізілімді қалыптастырған жағдайда қолдануға болады.

Кейбір қатысушы мемлекеттерде тегі басты тізімде жазылмаған және дауыс беруге қатысу құқығын дәлелдей алатын сайлаушылар үшін көзделген қосымша тізім көмегімен тікелей сайлау күні тіркеуге рұқсат етілген. Бұл сайлауға қатысу мүмкіндігін, сондай-ақ сайлау құқығының өзін кеңейтеді, мұндай жүйелер теріс пайдалануға қолайлы болуы мүмкін. Байқаушыларға мұндай жүйенің қолданылуын, сондай-ақ көп рет дауыс берудің алдын алу әдістерін мұқият бағалау керек.

Ерекше жағдайларда сайлаушыларды ресми тіркеу болмауы да мүмкін. Сайлаушылардан жеке куәліктерін көрсету және сайлау күні учаскенің өзінде өзінің дауыс беру құқығын дәлелдеу талап етіледі. Мұндай жағдайларда – мысалы, сайлаушылардың жеке куәлігінде ерекше белгілер қою немесе сайлаушылардың саусақтарына кетпейтін сия жағу арқылы көп рет дауыс берудің алдын алуға мүмкіндік беретін арнайы шаралар көзделуге тиіс.

САЙЛАУШЫЛАР ТІРКЕУ ТІЗІЛІМІНІҢ ДӘЛДІГІ. Сайлаушылардың тіркеу тізілімінің барынша дәл болуын қамтамасыз ету үшін оны тұрақты түрде жаңартып отыру қажет. Сайлау аралығында эмиграция, ішкі көші-қон немесе адамдардың қоныс аударуы нәтижесінде тұрғындар құрамында елеулі өзгерістер орын алуы мүмкін. Тұратын жерін ауыстырған сайлаушылардың көпшілігін анықтау, тіркеу немесе қайта тіркеу – жаңа тұрғылықты жеріне сәйкес тіркелуін жаңартуды талап ететін күрделі техникалық міндет болып табылады. Бұған қоса, сайлаушылардың тіркеу тізілімдерін азаматтық хал актілерінің өзгеруін – тегін өзгерту, сайлаушы жасына жету немесе қайтыс болуы тәрізді өзгерістерді есепке алу мақсатында тұрақты жаңартып отыру қажет.

Көп рет дауыс беруден қорғау шаралары да көзделуге тиіс. Тіркеу тізілімнен қайтыс болған сайлаушылардың тегін алып тастауды және оған сайлау жасына жеткен адамдарды енгізуді қамтамасыз ететін жүйе болуы керек. Адам некеге тұру немесе ажырасу нәтижесінде тегін ауыстырған жағдайларда сайлаушылардың тіркеу тізіліміне тиісті өзгертулер енгізуді қамтамасыз еткен жөн, бұл аталған адамдардың сайлауда дауыс беру құқығынан айрылуын болдырмау мақсатында жасалады. Шет елдерде тұратын адамдар үшін сайлаушылар ретінде тіркелуге мүмкіндік беретін шарттар қамтамасыз етілуге тиіс. Сайлаушыларға сайлау күні сайлау учаскесінде ұсыну үшін арнайы карталар берілген жағдайда осы карталарды көшірмелеуден қорғау үшін жеткілікті шаралар қабылдануға тиіс.

САЙЛАУШЫЛАРДЫҢ ТІРКЕУ ТІЗІЛІМІН ЖАЛПЫ ҚАМТУ СИПАТЫ. Байқаушылар халықты толық қамту тұрғысынан сайлаушыларды тіркеу процесін бағалауға тиіс. Атап айтқанда, сайлаушылар ретінде азаматтарды тіркеуге қандай да бір негізсіз шектеулердің жоқтығына көз жеткізу керек.

Негізсіз шектеулердің қатарына «нәсіліне», жынысына, дініне, этникалық шығу тегіне, саяси тиесілігіне (оның ішінде өткенде орын алған), тіліне, сауаттылық деңгейіне, мүлкітік мәртебесіне немесе тіркелуге жұмсалатын қаражатты төлеу қабілетіне қарай шектеулер жатады.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- сайлаушыларды тіркеу саласындағы заңнамалық базаның толық еместігі немесе жеткілікті деңгейде толық болмауы;
- тіркеу дәлдігіне кепілдік бермейтін сайлаушыларды тіркеу жүйесі;
- Сайлаушылар тіркеу тізілімдері және/немесе тізімдерін халық тексере алмайды немесе оларға қолжеткізу жолдары қиындатылған;
- қателерді немесе жетіспейтін деректерді түзетудің нақты қағидалары жоқ;
- сайлаушыларды тіркеуге қатысты шағымдар мен апелляцияларды беру және қараудың нақты тәртібі жоқ;
- нәтижесінде азаматтардың белгілі бір топтары сайлаушылар тіркеу тізілімінен алынып тасталатын кемсітушілік сипаттағы тәжірибе;
- ішінде орын ауыстыратын адамдарды тіркеуден бас тарту;
- тіркеу, әсіресе азаматтардың жекелеген санаттарын алып тастайтын немесе азаматтардың жекелеген санаттары үшін – мысалы, әйелдер немесе аз ұлттарды тіркеуді қолжетімсіз ететін белсенді тіркеу жүйелерінде тіркеу тәртібі;
- сайлаушыларға арналған ақпаратта тіркеу туралы мәліметтердің болмауы;
- сайлаушылар тіркеу тізілімінде және/немесе тізімдерінде дәлелсіз және/немесе қайталама жазбалар санының көптігі;
- сайлаушылар тізімдеріне қажетсіз деректердің енгізілуі;
- сотталған адамның жаза өтеу мерзімін өтегеннен кейін дауыс беру құқығын орнына келтіруден бас тарту.

7.5 Сайлауалды науқан

а. Саяси науқан

САЯСИ НАУҚАНДАРДЫ ӨТКІЗУ ЕРКІНДІГІ. ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне сәйкес заңнама және мемлекеттік саясат билік тарапынан қысым, күш көрсету немесе қорқыту түріндегі кедергілерге тап болмай, партиялар мен кандидаттар өз көзқарастарын еркін түрде насихаттау мүмкіндігімен әділ және еркін жағдайларда саяси науқандардың өткізілуін қамтамасыз етуге тиіс. Сөз еркіндігі, бейбіт жиналыстар өткізу, бірлесу және жүріп-тұру еркіндіктері тәрізді негізгі еркіндіктер мүлтіксіз сақталуға тиісті. Саяси науқандар шеңберіндегі іс-шараларға, жиналыстарға немесе митингілерге

өз бетінше немесе негізсіз қандай да бір шектеулер қоюға жол берілмейді. Өз акцияларын өткізуді қалайтын барлық азаматтардың өз құқығын тең дәрежеде қолдануға мүмкіндігі болуға тиісті. Оларға қойылатын жалғыз талап – билікті хабардар ету туралы талап болуы керек. Үкімет бұл құқықтардың тек дәлелді түрде ғана шектелуін қадағалауға міндетті.

Ең бастысы, саяси науқанның күш көрсетусіз, қысымсыз немесе қорқытусыз өткенін қамтамасыз еткен жөн. Саяси науқандар шеңберінде өтіп жатқан жиналыстарды бұзуға жол берілмейді. Азаматтар саяси науқандарға қатысқандары үшін жазалау (мысалы, жұмысынан айрылу) шараларынан қорықпауға тиіс. Олардың түрлі сайлауалды платформалармен кедергісіз танысуға немесе сондай платформаларды талқылауға мүмкіндіктері болуы керек. Ешкім билік тарапынан мәжбүрлеуге ұшырамауға тиіс; осы орайда халықтың: студенттер, әскери қызметшілер, мемлекеттік сектор қызметкерлері және жергілікті лидерлер тәрізді топтарына баса назар аударылуы керек.

Мемлекеттік органдардың саяси науқандар аясындағы іс-шараларды қорғау және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауапты болуына қарамастан, қауіпсіздік ұғымы негізгі бостандықтарды шектеуге сылтау болуынан қашу керек. Бүкіл сайлауалды науқанның барысында және дауыс беру процесінде қауіпсіздік күштері үркіту акцияларына жол бермеуге, басқа адамдар тарапынан мұндай акцияларды болдырмауға міндетті. Қауіпсіздік күштері өкілдерінің тарапынан қорқытулар әсіресе сайлаушылар мен кандидаттарға теріс әсер етуі мүмкін.

Сайлауалды науқан уақытында қандай да бір кандидаттың немесе партияның құқықтарының бұзылу немесе сайлауалды науқан іс-шараларына дәлелсіз қандай да бір шектеулер енгізу жағдайына уақтылы және тиісті сот қорғауы құралдары болғаны жөн. Байқаушылар зорлық-зомбылықты насихаттайтын немесе нәсілдік, этникалық немесе діни араздықты тудыратын әңгімелердің орын алу жағдайларына ерекше назар аударуға тиісті. Олар осындай жағдайларға мемлекеттік органдардың реакциясын бағалаулары керек. Сайлауалды науқан барысында, кез келген уақыттағыдай, зорлық-зомбылыққа немесе араздық тудыратын әңгімелерге жол берілмеуге тиіс.

САЯСИ ЖАҒДАЙ. Байқаушылардың басты назарының сайлау процесіне аударылатынына қарамастан, олардың сол мемлекеттегі саяси ахуал туралы және осы сайлаудағы күрес айналасында жүріп жатқан мәселелер туралы базалық түсінігі болуға тиіс. Сол себепті байқаушылар аталған сайлауалды науқандағы саяси процестерді және алдыңғы орында тұрған проблемаларды түсіну үшін кандидаттар және партиялармен кездесуге,

митингілерді қадағалауға және сайлауалды науқан материалдарын зерттеуге тиіс. Байқаушылар саяси процестегі халықтың (аз ұлттар топтарын және әйелдерді қосқанда) қатысу деңгейін және белсенді қатыспау немесе қызығушылықтың болмауы себептерін түсінуге тырысулары керек. Саяси партиялар мен кандидаттардан басқа, ҮЕҰ, ішкі байқаушылардың топтары, зерттеушілер және БАҚ өкілдері сайлау науқаны туралы басқа да ақпарат көздері бола алады.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- сайлауалды науқан барысында зорлық - зомбылықтың түрлі нысандары;
- кандидаттарды немесе белсенділерді ұстау;
- сайлауалды науқан шеңберіндегі жиналыстар мен митингілерді тоқтату немесе осындай іс-шараларға рұқсат беруден бас тартуды қосқанда, оларға шектеулер қою жағдайлары;
- қорқыту, қысым жасау немесе ығыстыру жағдайлары туралы хабарламалар;
- саяси процестен әйелдерді немесе аз ұлттар топтарын шығарып тастау;
- сайлауалды плакаттарды алып тастау немесе зиян келтіру бойынша жүйелі әрекеттер;
- нақты кандидаттарға немесе партияға сілтемесіз науқан материалдарын орналастыру.

6. Науқан ресурстары

НАУҚАНДЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ. Сайлауалды науқанды қаржыландыру нақты заңнамамен немесе нормативтік-құқықтық құжаттармен реттелуі керек. Бұл заңнамалық база тең деңгейде барлық кандидаттарға және партияларға қолдануға тиіс. Сайлауалды науқандардың шынайылығы мен есептілігін арттыру мақсатында сайлау алдындағы да, сол сияқты одан кейін де жұмсалған шығысты, сондай-ақ науқанды өткізуге жиналған жалпы соманы міндетті ашу туралы талап белгілеу ұсынылады. Сайлауалды науқанға мемлекеттік қаражат бөлінген жағдайда олар әділ әрі тең құқықтық негізде бөліп-таратылуға тиіс.

Науқан қаражатын жинауға және жұмсауға шектеулер кандидаттар жалақы, көлік қызметтері, әкімшілік шығыстары, баспа БАҚ-тарында жарнама орналастыру төлемі, сондай-ақ сайлауалды материалдарын басып шығаруға және таратуға шығыстар жатқызылатын негізгі науқан шығындарын төлей алмайтындай қатаң болмауға тиіс. Сонымен қатар, кандидаттардың, партиялардың немесе олардың қолдаушыларының қосалқы шығыстары сайлаушылардың еркін таңдау құқығына шек келтіріп, демократиялық процестің бұзылуына алып келмеуі үшін сайлауалды

науқан барысында қаражаттың жұмсалыуына шектеулер қою дәлелді болып табылады. Шетелдік қаржыландыру көзінен, бұқаралық немесе жеке корпорация қаражатынан немесе аноним қаржыландыруға тыйым салуды дәлелді шектеу деп есептеуге болады. Заң тұрғысынан сайлау науқанын қаржыландыру мониторингісі бойынша тәуелсіз мамандандырылған орган құру көзделуі керек.

ҚОҒАМДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ. Сайлауалды жарыстардың барлық қатысушылары үшін тең жағдай жасау мақсатында мемлекет жекелеген кандидаттардың немесе партиялардың пайдасына қоғамдық және әкімшілік ресурстарға (материалдық және адамдық) жол бермеу шараларын қабылдауға міндетті. Мысалы, мемлекеттік кеңселік орынжайларды, көлік құралдарын және телекоммуникациялық жабдықтарды партиялық мақсаттарда ғана қолдануға болады, оларға қолжетімділік арнайы қаулылармен реттеледі және материалдық нысанда әрі әділ негізде мемлекеттік субсидия ретінде беріледі. Егер қоғамдық ғимараттар немесе басқа да қоғамдық объектілер сайлауалды науқан шеңберінде жиналыстарды ұйымдастыру үшін немесе науқан үшін кеңсе ретінде қолдануға берілетін болса, олар барлық кандидаттарға немесе тең негізде партияларға қолжетімді болуға тиіс.

Заңда лауазымды адамдар немесе басқа да мемлекеттік қызметшілер қандай дәрежеде сайлау науқанына қатысуға құқығы бар екендігі нақты айқындалуға тиіс. Ең кемі, мемлекеттік қызметшілер қандай да бір сайлауалды іс-шараларға қатысудан өздерінің қызметтік функцияларын қатаң бөліп-ажыратуға міндетті. Мемлекеттік қызметшілерден сайлауалды іс-шараларға баруын, жекелеген кандидаттарды немесе саяси партияларды қаржыландыруды талап етуге; сондай-ақ оларды қандай да бір нақты партия немесе кандидат үшін дауыс беруге мәжбүрлеуге болмайды.

УАҚЫТ РЕСУРС РЕТІНДЕ. Уақыт тиімді сайлау науқанының маңызды ресурстарының бірі болып табылады. Сайлауалды жарыстың барлық қатысушыларына науқанды өткізуге бірдей уақыт берілуге тиіс. Науқан ұзақтығы жұмысты тиімді ұйымдастырып, өз саясатының мәнін сайлаушыларға түсіндіруге жеткілікті болуға тиіс.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- науқанды қаржыландыру қағидаларының анық болмауы немесе екіұшты болуы, не ондайлардың болмауы;
- науқанды қаржыландыруға бөлінген мемлекеттік қаражаттың уақтылы берілмеуі;
- сайлау науқанына қаражат жинау және шығын нормаларының төмен болуы, бұл оны тиімді өткізуге кедергі болуы мүмкін;

- науқанды қаржыландыру процесінің немесе оған қаражаттың жұмсалыуының ашық болмауы;
- қоғамдық ресурстарды асыра пайдалану немесе қоғамдық қаражаттың әділ бөлінбеуі;
- мемлекеттік және партия органдарының қосылуы;
- науқанды қаржыландыру туралы нормативтік ережелерді асыра пайдалану.

7.6. Бұқаралық ақпарат құралдары

а. Бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің шарттары

БАҚ ЕРКІНДІГІ. Еркін және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары нағыз және демократиялық сайлау процесінің маңызды элементтерінің бірін құрайды. Билік, БАҚ иелерін қосқанда, журналистерге заңсыз араласусыз, редакциялар мен журналистерді қорқытусыз немесе олардың қызметіне кедергі келтірусіз еркін ақпарат жинау және беру құқығын қамтамасыз еткені жөн. Цензураға тыйым салынуға және БАҚ редакциялық саясатының тәуелсіздігіне кепілдік берілуге тиіс.

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНА ҚОЛЖЕТИМДІЛІК. ЕҚЫҰ-ның міндеттемелері сайлау процесіне қатысуға ниет білдіретін саяси топтардың және адамдардың барлығы үшін бұқаралық ақпарат құралдарына кедергісіз қолжетімділікті көздейді. Кандидаттарға көзқарас кемсітусіз қарау қағидатына негізделуге тиіс. Сонымен қатар, БАҚ жалпы сайлау учаскесінде дұрыс таңдау жасауға мүмкіндік беретін жеткілікті және әртүрлі ақпарат беруге жауапты болады.

ПЛЮРАЛИЗМ. Бұқаралық ақпарат құралдарының плюралистік қауымдастығына әдетте ұлттық және өңірлік БАҚ-тың (тарату және баспа) алуан түрлілігі дәлел бола алады. Бұған қоса, БАҚ нарығының алуан түрлілігі сайлаушыларға сайлау кезінде саяси көзқарастардың және бағдарламалардың тұтас спектрімен танысуға мүмкіндік береді. Алайда БАҚ-тың бір иегердің қолына шоғырлануы сайлаушыларға қолжетімді көзқарастар диапазонын тарылтуы мүмкін.

Интернетте жаңа ақпарат көздерінің және әлеуметтік желілердің таралуы сайлауалды науқан кезеңінде сайлаушыларға қолжетімді ақпарат көлемін едәуір кеңейтті. Бұл жаңа БАҚ сайлау процесіне елеулі әсер етуі мүмкін, ал байқаушыларға электрондық БАҚ-қа қатысты барлық мемлекеттік нормативтік-құқықтық актілерін бағалау керек, сондай-ақ азаматтардың еркін қарым-қатынас жасауына және олардың Интернеттен ақпарат алуына кедергі келтірулерге бағалау жүргізу керек.

ҚОҒАМДЫҚ БАҚ. Мемлекетке тиесілі және қоғамдық БАҚ, жаңалықтарды қоса алғанда, сайлаумен байланысты материалдардың барлығында сайлау, кандидаттар және партиялар туралы тең және әділ ақпарат беруі үшін ерекше жауапты болады. Барлық тайталас тудыратын ұстанымдар әділ әрі тең басылуға тиіс. Қоғамдық БАҚ-тарға кандидаттар мен партияларға тегін эфир және өз беттерінде тегін орын беруді қамтамасыз ету ұсынылады. Аталған сайлауларда күрес жүріп жатқан қызметтегі адамдар ресми міндеттемелеріне байланысты БАҚ-тың назарын аударуы мүмкін, бірақ мұны сайлауалды күресте әділетсіз басымдық беру үшін асыра пайдалануға, мемлекеттің ісін сайлауалды науқанмен араластыруға болмайды.

ЖЕКЕ МЕНШІК БАҚ-тар. Нақты елдің нормативтік-құқықтық актілеріне және заңдарына сәйкес жеке меншік БАҚ-тарға қоғамдық бұқаралық ақпарат құралдарына таралғандай нейтралитет және теңгерімді тәсілді сақтау туралы талап сақтала бермейді. Мысалы, қандай да бір саяси партияның газеті пария көзқарасын білдіруге арналған алаң ретінде қызмет ететіндігі, ал жеке меншік газет өзінің редакциялық саясатында бір белгілі кандидатты қолдайтыны бесенеден белгілі. Бұл ретте жеке меншік электрондық БАҚ баспа құралдарына қарағанда мемлекет тарапынан көбінесе қатаң бақылауға жатады, себебі олар өздеріне бөлінген шекті қоғамдық ресурстарды (радиотолқындар мен жиіліктер) пайдаланады. Сондықтан да бұқаралық ақпарат құралдарының барлық нормативтік базасы заңнамалық реттеу шеңберінде немесе саланы өзін-өзі реттеу шеңберінде жеке хабар тарататын БАҚ-тардың сайлауда сайысқа түсетін күштерді тең жазып-көрсетуді қамтамасыз етуі маңызды.

СБМ-ның аталған сайлау науқанына әсерін бағалау мақсатында, сондай-ақ сайлаушылар осы ақпарат көздерінің барлығынан саналы таңдау жасауға мүмкіндік беретін әділ де шынайы ақпаратты алып жатқандығын тексеру үшін жеке БАҚ-қа да, қоғамдық БАҚ-қа да мониторинг жүргізеді. Жаңалықтар бағдарламаларына және прайм-таймда көрсетілетін саяси ток-шоуларға ерекше назар аударылады.

б. Бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің заңнамалық базасы

БАҚ ҚЫЗМЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ ЗАҢНАМА. БАҚ-тың сайлау науқанындағы қызметі БАҚ туралы арнайы заңнамада немесе сайлау заңнамасының ережелерінде реттелуі мүмкін. БАҚ туралы арнайы заңнама БАҚ қызметін – мысалы, сайлау алдындағы соңғы апта ішінде қоғамдық пікірге сауалнама нәтижелерін жариялауға шектеу қою; дауыс беру күнінен бұрынғы күні, яғни қандай да бір сайлауалды насихатқа тыйым салынатын «тыныштық күні» хабарландыру; сайлау учаскелері жабылған кезге дейін сайлау учаскелерінен шығатын жерлерде азаматтарға сауалнама жүргізу

нәтижелерін жариялауға тыйым салу тәрізді негізді реттеуді көздейді. Заңнамада сондай-ақ қоғамдық БАҚ-тардан сайлауалды сайыс қатысушыларының барлығына тегін эфирлік уақыт беру, сондай-ақ оған тең көзқарас қалыптастыру – яғни БАҚ-қа тең қолжетімділікті және тең жариялауды қамтамасыз ету туралы талап қойылады. Бұған қоса, заңнамада сайлау науқаны кезінде ақылы саяси жарнамаға тыйым салынуы немесе бір нұсқа ретінде, барлық сайысушы тараптарға ақылы жарнамаға тең талаптар мен тарифтер қоюға талаптар жазылуы мүмкін.

Сайлау науқанының барысында БАҚ секторын реттеудің теңгерімді тәсілі – тым қатаң немесе міндейтін талаптарсыз, бұқаралық ақпарат құралдарына олардың сайлаушыларға саналы таңдау жасауына мүмкіндік беретін жеткілікті және түрлі жоспарлы ақпарат беру функциясын жүзеге асыруда кедергі жасамау тәсілі қолданылуы мүмкін. Тым қатаң шектеулер қойылатын болса, журналистер билік тарапынан ығыстыруды немесе санкцияларды болдырмау үшін өзіндік цензураға жол беруі мүмкін. Бұл сайлаушыларға қолжетімді ақпараттың көлемін шектеуі, сондай-ақ бір жақты етуі мүмкін.

БАҚ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУШІ ОРГАНДАР. БАҚ қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілердің сақталуын тұрақты негізде жұмыс істейтін немесе сайлау жүргізу кезінде құрылатын БАҚ-ты қадағалау жөніндегі арнайы органдар бақылайды. Кейбір елдерде БАҚ-тың іс-әрекетін қадағалау сайлау органдарына тапсырылады. БАҚ қызметін реттейтін органдардың тең құрамы болып және олар ашықтық қағидатын сақтай отырып, тәуелсіз әрі әділ қызмет етуге тиіс. Мұндай органдардың өз иелігінде бірқатар негізделген және мөлшерлес санкциялардың көмегімен белгіленген қағидаларды орындауға мүмкіндік беретін құқық қолдану құралдары болуға тиіс.

Бірқатар елдерде БАҚ қызметін реттейтін органдарда сайлау барысында бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне шағымдарды қабылдайды. Басқа елдерде мұндай шағымдар сайлаумен байланысты шағымдарды қарайтын органдарға жіберіледі. Сайлау науқанының барысында БАҚ қызметіне шағымдардың барлығының шұғыл қаралауын қамтамасыз ету, сондай-ақ құқықтық қорғау құралдарын уақтылы қолдану қажет.

в. БАҚ мониторингі

Сайлау науқанын бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануын бағалау үшін ДИАҚБ негізінде сапалы ғана емес, сандық та талдау жатқан арнайы

әдістемені қолданады.³⁸ Сайлауалды сайыстың әрбір қатысушысына арналған баспа құралдарындағы эфирлік уақыт пен орын көлемі есептелген негізгі тарату және баспа БАҚ мониторингін бұқаралық ақпарат құралдары бойынша сарапшының басшылығымен арнайы топ жүргізеді. Аталған топ сайлау қатысушыларын БАҚ-тағы әрбір нақты жарияланым қандай түрде – оң, теріс немесе бейтарап түрде көрсетілгенін бағалайды. Мұндай талдау әрбір бұқаралық ақпарат құралы кандидаттарға және партияларға ұсынатын қолжетімділік көлемін, сондай-ақ солар туралы жалпы тонды бағалауға мүмкіндік береді.

Өз талдауында бұқаралық ақпарат құралдары бойынша сарапшы сондай-ақ сайлау науқанын жариялаудың бірқатар қосымша сапалы аспектілерін ескереді. Мәселен, баспада жарияланбаған сайлауалды оқиға болды ма; прайм-таймда сайлауалды сайысына қатысатындардың ішінен басқалармен салыстырғанда біреуін көбірек көрсетіп жатқан жоқ па; жекелеген кандидаттардың сөйлеп жатқан кезінде дауысының немесе бейнесінің бұзылған кездері болды ма; сондай-ақ БАҚ тарапынан кандидаттарға объективті емес қатынастардың белгілері болмады ма – соны анықтайды. Ол сондай-ақ тегін эфирлік уақыт беру және сайлау қарсаңында «тыныштық уақыты» тәрізді мәселелер бойынша нормативтік-құқықтық құжаттардың ережелерін бұқаралық ақпарат құралдарының сақтау дәрежесін бағалайды.

СБМ бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнамада сайлауалды науқан кезінде БАҚ бостандығы көздеме, бұл бостандыққа қаншалықты жүйелі түрде кепілдік беріледі, шағымдарды әділ де тиімді қарастыру және кейіннен кінәлілерге санкциялардың қолданылуы қамтамасыз етіле ме - соны бағалайды.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- қоғамдық БАҚ тарапынан партияларға немесе кандидаттарға біркелкі қарым-қатынас жасамау;
- соның негізінде сайлаушылар саналы таңдау жасай алатын кандидаттар, партиялар және сайлау науқаны туралы жеткілікті, тең және объективті ақпараттың болмауы;
- электрондық немесе баспа бұқаралық ақпарат құралдарының жабылуы;
- журналистердің қорқытылуы, ығыстырылуы немесе ұсталуы;
- бұқаралық ақпарат құралдарының өзіндік цензурасы;
- баспа БАҚ жеткізу желілерінің жұмысына араласу;

³⁸ «Сайлауды бақылау жөніндегі миссиялар барысында бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жөніндегі нұсқаулық» (ДИАҚБ жариялауға дайындауда)

- ақылы жарнаманы орналастыруға қатысты кемсітушілік сипаттағы тәжірибенің орын алуы;
- прайм-тайм емес тегін эфирлік уақыт беру;
- кандидаттардың сөздерін диффамациялау немесе өзгерту;
- БАҚ қызметін реттейтін органдар жұмысының тиімсіздігі - заң бұзушылықтарды түзету шараларын олардың қабылдамауы.

7.7 Әйелдердің сайлауға қатысуы

ЕҚЫҰ-ға қатысушы барлық мемлекеттер ер кісілер мен әйелдердің теңдігі демократиялық қоғамның негізгі қағидаттарына жататынын мойындайды. Олар әйелдердің қоғамдық-саяси өмірдің барлық аспектілеріне толыққанды қатысуға қол жеткізуі мақсатында тең мүмкіндіктерді қолдауға міндеттенген. Сайлау процесі ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне және басқа да халықаралық стандарттарға, егер ол әйелдердің толық және тең құқықта қатысу мүмкіндігін көздеген жағдайда ғана, сәйкес келуі мүмкін³⁹.

ДИАҚБ өзінің барлық іс-шараларына сайлауды бақылау жөніндегі гендерлік аспектілерді қамтиды және сайлау процестеріне әйелдер мен ер кісілерге әсер ететініне назар аударады. Гендерлік мәселелер сайлаудың барлық аспектілерінде көрініс табады. Сондықтан да сайлаумен байланысты барлық іс-шаралар ДИАҚБ-ның саяси, құқықтық және әлеуметтік құрылымдары сайлау процесінің барысында әйелдерге және ер кісілерге әсер ететіндігін ескереді. Сарапшылар сайлаушылардың рөлінде де, кандидаттар мен сайланған өкілдерінің рөлінде де әйелдердің сайлауға қатысуын бақылап отыруға тиіс. Әйелдердің үкіметтегі, мемлекеттік мекемелердегі және сайлау органдарындағы басшы қызметтегі рөлін бағалау, сондай-ақ қолданыстағы заңнамалық база және бұқаралық ақпарат органдары әйелдерге, әсіресе әйел кандидаттарға қалай әсер ететінін қадағалау қажет.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- әйелдердің мемлекеттік институттарда және сайлау органдарында болмауы;
- әйелдерді сайлау құқықтарынан айыратын немесе оларды орынсыз жағдайға қалдыратын заңнама ережелері;

³⁹ ДИАҚБ-ның сайлаумен және әйелдердің сайлауға қатысуын байқаумен байланысты іс-шараларына гендерлік аспектілерді интеграциялау туралы толық ақпаратты «Әйелдердің сайлауға қатысуы мониторингісі жөніндегі нұсқаулық» басылымынан (Варшава, ЕҚЫҰ ДИАҚБ, 2005). URL табуға болады. http://www.osce.org/publications/odih/2004/07/13585_124_ru.pdf.

- құқықтық жүйеге бекітілген әйелдерді кемсіту;
- сайлау жүйесінің сайлауға әйелдердің, оның ішінде кандидат ретінде қатысуына әсері;
- әйелдердің қатысуына позитивтік кемсітудің немесе квоталау (олар қолданылатын жерде) туралы ережелердің әсері;
- жалпы мемлекет тұрғындарының құрамындағы әйелдердің үлесімен салыстырғанда сайлаушылар тізілімінде әйелдер санының пропорционалды емес төмен болуы;
- сайлаушыларды тіркеу процесіне әсер ете отырып, әйелдерді ыңғайсыз жағдайға қалдыратын кедергілер, кемшіліктер немесе мәдени дәстүрлер;
- кандидат әйелдерді ыңғайсыз жағдайда қалдыратын партия тізімдері үшін кандидаттарды іріктеу жүйесі;
- кандидат әйелдерді партия тізімдерінің парламентке өтуіне мүмкіндік болмайтын позицияларына енгізу;
- кандидат әйелдердің сайлауалды науқаны жолындағы кедергілер;
- кандидат әйелдерге бұқаралық ақпарат құралдарының кемсітушілік немесе әділетсіз қарым-қатынасы;
- қоғамдық және саяси қызметшілердің немесе институттардың, оның ішінде сайлауға қатысушы кандидаттардың және бұқаралық ақпарат құралдарының әйелдерге қатысты теріс стереотиптер білдіруі;
- «отбасылық дауыс беру»;
- сайлау күні сайлаушы әйелдер белсенділігінің төмен болуы.

7.8 Аз ұлттар қатарындағы адамдардың сайлауға қатысуы

Аталған мәселенің демократиялық сайлаулар үшін маңыздылығын мойындай отырып, ДИАҚБ өзінің жалпы сайлауды байқау әдістемесіне (СБӘ) аз ұлттардың қатысуын бағалауды енгізді⁴⁰. Әрбір СБМ аз ұлттардың қатысуы жөнінде сандық деректер көлемін жинақтауға және осы деректерді өз есептеріне қосуға тиіс. Бұл оң және теріс тенденцияларды – аз ұлттардың қатарындағы адамдар кандидаттар, сайлау органдарының қызметкерлері мен сайлаушылар арасында қаншалықты бар деген мәселені зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін.

Байқаушылар аз ұлттар қатарынан сайлаушылар мен кандидаттарға сайлау мәселелері жөніндегі ақпарат пен жарияланымдар ұсынылатынын бағалауға тиіс. Сайлау науқанының барысын мұқият қадағалау және аз ұлт өкілдерімен байланысты барлық ықтимал проблемаларды зерттеу қажет.

⁴⁰ Толық ақпаратты ДИАҚБ-ның «Сайлау процесінде аз ұлттардың қатысуына ықпал ететін ұсынымдар» деген басылымында табуға болады, URL: http://www.osce.org/publications/odhr/2001/01/12347_129_ru.pdf Қазіргі кезде ДИАҚБ-ның аз ұлттар қатарындағы адамдардың сайлауға қатысуын байқау жөніндегі қосымша нұсқаулығы жариялауға дайындалуда.

Байқаушылар сондай-ақ аз ұлттар қатарындағы кандидаттар мен партияларға сайлауға қатысу және сайлауалды науқанды өткізу үшін барлық мүмкіндіктер беріле ме, соны айқындаулары қажет. Сондай-ақ қолданыстағы сайлау жүйесінің аз ұлттар топтарының сайлауға қатысу көрсеткіштеріне ықтимал әсері туралы мәселені қарастыру керек. Мұндай талдау барысында берілген дауыстардың саны сайлау органында алынған орындардың санына өзгертілетін формуланы бағалау және аталған жүйенің ерекшеліктері аз ұлттардан кандидаттардың және партиялардың орын алуына әсер ететінін тексеру керек. Сондай-ақ жаңадан сайланған органда аз ұлттардың өкілдігіне сайлау округтардың белгіленген шекараларына ықтимал әсерін талдау қажет.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- аз ұлттар тобын ыңғайсыз жағдайға алып келетін сайлау жүйесі;
- сайлау округтерінің шекарасын белгілеу кезіндегі кемсітушілік;
- аз ұлттарға жататын кандидаттарды тіркеу кезіндегі қиындықтар;
- аз ұлттарға жататын сайлаушыларды тіркеу жолдарындағы кедергілер;
- сайлау науқанын еркін өткізу жолындағы кедергілер;
- сайлау науқанының барысында теріс ниетті пайдалану;
- аз ұлттардан шыққан кандидаттарда бұқаралық ақпарат құралдарына қолжетімділіктің болмауы;
- сайлаушыларды жеткіліксіз хабардар ету;
- сайлау комиссиялары құрамында аз ұлттар өкілдерінің болмауы;
- саяси партиялар тізімдерінде аз ұлттардан кандидаттардың болмауы;
- сайлаушыларды және сайлауалды материалдарды аз ұлттардың тілінде жариялау шараларының болмауы.

7.9 Электрондық дауыс беру

ЕҚЫҰ-на қатысушы кейбір мемлекеттер дауыс беру процестерін және дауысты есептеуді автоматтандыратын жаңа технологияларды енгізді. Электрондық технологиялардың бірқатары, оның ішінде дерекқорына ақпаратты тікелей жазуға арналған электрондық жабдық (DRE), дауыс беруге арналған бюллетеньдердің сканерлері, Интернет және мобильдік телефон байланысы желісі қолданылады.

Электрондық жабдықты пайдаланатын жаңа сайлау технологиялары әлеуетті пайда табуды ұсынады. Оларға дауыс беруде сайлаушылардың қатысуын арттыруға мүмкіндіктер; шалғай жерлерде (мысалы, шетелдегі сайлаушылар үшін) дауыс беруді ұйымдастыру мүмкіндігі; дауыстарды есептеу рәсімін жеңілдету; сайлау қорытындысын жариялауды жылдамдату; аз ұлттардың тілінде сөйлейтін адамдар үшін немесе мүгедек сайлаушылар үшін дауыс

беруге қолжетімділік мүмкіндіктерін жақсарту жатады. Сонымен қатар, мұндай технологиялар сайлау процесінің ашықтығы мен есептілігін қамтамасыз ету туралы мәселені көтереді; олар дауыс беру процесінің қорғалу дәрежесі туралы ұғымды өзгертіп, сайлаушылардың сайлауға деген сеніміне теріс әсер етуі мүмкін. Сол себепті аталған қатысушы мемлекеттің электрондық дауыс беру жүйесін енгізу нәтижелерін бағалаған, сондай-ақ дауыс беру процесіне қадағалау жүргізу мүмкіндіктеріне қалай әсер ететінін айқындаған жөн.

Электрондық технологияларды қолдану ЕҚЫҰ-ның міндеттемелерінде бекітілген қағидаттарға және демократиялық сайлау саласындағы басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес келуге және сол ашықтық және есептілік кепілдіктерін, тұрғындар тарапынан сенімді, сондай-ақ дәстүрлі дауыс беру әдістерін қамтамасыз етуге тиіс⁴¹. Өздерінде электрондық дауыс беруді енгізген елдердің тәжірибесі көрсетілген қағидаттардың сақталуы және қоғамның дауыс берудің жаңа технологияларына деген сенімін арттыру тұрғысынан мынадай шаралардың маңыздылығын көрсетеді:

- i. электрондық дауыс беру және сертификаттау нәтижесі туралы есептілік ұсынуға арналған жабдықтарды сертификаттау рәсімдерінің ашықтығы;
- ii. білікті азаматтарды, ғылыми мекемелердің немесе азаматтық қоғамдастық топтарының күшімен электрондық дауыс беруге арналған жабдықтарға кешенді тәуелсіз тестілеу жүргізуге рұқсат беру;
- iii. электрондық дауыс беруге арналған жабдықтарды жеткізіп берушілер мүдделерінің ықтимал дауының алдын алатын нормативтік-құқықтық құжаттар;
- iv. сайлаушы растайтын қолмен тексеруге берілетін тұрақты қағаз есепті жазбасын жасау мүмкіндіктері, сондай-ақ осындай тексеру жүргізуге жататынын айқындайтын нақты қағидалар;
- v. ықтимал сәйкессіздіктерді табу мақсатта міндетті, қағаз бюллетеньдерді статистикалық қайта есептеу жүргізу мүмкіндіктері;
- vi. жабдықтан ықтимал бас тартқан жағдайда толық есептілікті және тиімді жауап беруді қамтамасыз ету мақсатында жабдықты жеткізіп беруші, жабдықты сертификаттау органдары мен сайлау органдары арасында жауапкершілік салаларын нақты бөлу.

ДИАҚБ байқаушылары электрондық дауыс беру жүйелерін сертификаттаудан өткізбейді. Алайда олар электрондық дауыс беруге арналған жабдықтарды сертификаттау және тәуелсіз ішкі тексеру процесіне, оның ішінде сертификаттау органдарының және тексеруші адамдардың есептеріне қолжетімділікке ие болуға тиіс. СБМ электрондық дауыс беру жүйелерін таңдау

---

⁴¹ «Электрондық дауыс беру технологияларын қадағалау жөніндегі нұсқаулық» (ДИАҚБ жарияланымға дайындауда).

кезінде сайлау органдары қолданатын критерийлерге, сондай-ақ осы жүйелерді енгізу тәсіліне назар аударулары керек. Заңнамалық базаны, сайлаушыларды хабардар ету жүйесін және жабдықты сынамалық пайдалану нәтижелерін зерттеу керек. Байқаушылар сондай-ақ электрондық дауыс беру жүйесінің қалай жұмыс істейтінімен, оның ішінде дауыс беру нәтижелерін өңдеу процесімен танысу мүмкіндігіне ие болуға тиіс.

Бақыланбайтын ортада электрондық дауыс беру технологияларын (мысалы, Интернет арқылы дауыс беру) қолдану дауыс беру процесі құпиясын және оны қорғауды қамтамасыз етумен байланысты қосымша проблемаларды, сондай-ақ сол процесі қадағалау мүмкіндіктеріне алып келеді. Мұндай жағдайларда СБМ аталған процесінің кейбір аспектілеріне байқау жасай алуына қарамастан, ол жалпы дауыс беру процесіне тиімді байқауы, сондай-ақ оның әділдігіне қатысты қорытынды жасауы әлдеқалай шығар.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- тиісті заңнамалық базаның болмауы;
- сайлаушының қағаз форматтағы дауысын тексеру немесе өзге де қолмен дауыс беру қорытындысын тексеру тәсілі үшін мүмкіндіктерді көздемейтін электрондық дауыс беру жүйелері;
- бағдарламаның бастапқы кодына қолжетімділіктің болмауы;
- тұрғындар тарапынан электрондық дауыс беруге арналған жабдыққа сенімсіздік;
- сайлауды өткізуге жауап беретін лауазымды адамдар даярлығының жеткіліксіздігі;
- сайлаушылар үшін ақпараттың болмауы;
- сертификаттау процесінің ашық болмауы;
- жабдықтарды жеткізіп берушілер, сертификаттау органдары мен сайлау органдарының арасында жауапкершілікті бөлудің болмауы;
- нақты ұсынымдардың немесе жабдықтан бас тарту жағдайларына қағидалардың болмауы.

8. Сайлау күнгі байқау

Сайлау күнгі іс-шараларды байқау – СБМ, ҰБ және ҚБ негізгі топтарынан құрылған, парламенттерден құрылған байқаушыларды қоса алғанда, байқаушыларға жүктелген ұжымдық қауіпсіздік. Алайда, дауыс беретін күні сайлау учаскелеріндегі және аралық деңгейдегі сайлау органдарындағы, сондай-ақ сол күнгі оқиғаларды байқау миссиясының негізгі күші ҚБ болып табылады. Сайлау күні ҚБ дауыс беру, дауыстарды есептеу және нәтижелерді жинақтау барысына байқауды жүзеге асыра отырып, бүкіл ел бойынша жұмыс істейді.

Сайлау күні байқау нәтижелерінің айырмашылығы болуы мүмкін. Бұл байқау ауданы және нақты сайлау учаскеде байқаушылар тобы тап болатын нақты мән-жайлар тәрізді факторларға байланысты болады. Бір байқаушылар елеулі проблемаларға ұшырауы, ал екіншілері – ешқандай да проблема таппауы мүмкін. ДИАҚБ-тың сайлауды байқау әдістемесі байқаушылардың әрбір тобынан алынған деректерді есепке алуды көздейді, осылайша, сайлау күні оқиғалардың жалпы картинасын жасауға мүмкіндік береді. Әрбір сайлау учаскесіне барған сайын КН тобы анкета толтырып, оған дауыс берудің ашылуы туралы, дауыс берудің барысы туралы және дауыстарды есепке алу процесі туралы толық ақпарат енгізіледі. Бұл ақпарат МНВ бүкіл ел бойынша сайлау учаскелеріндегі оқиғалардың жалпы сипаттамасын жасайды және ұжымдық байқау негізінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, ДИАҚБ қолданатын сайлау күнгі байқау әдістемесі сандық та, сапалық та параметрлерді қадағалайды. Дауыс беру учаскелерінде толтырылған анкеталар бүкіл ел көлемінде сайлау күнгі басты рәсімдерді статистикалық талдаудың негізін құрайды. Сайлау учаскелері бойынша бақылау сұрақтарының тізімін қамтитын анкеталардың стандартты бланкілерінің болуына қарамастан, анкеталардың мазмұны кейде сол елде қолданылатын дауыс беру рәсімдеріне қарай ерекшеленуі мүмкін (II қосымшадағы анкеталардың үлгілерін қараңыз). Анкеталар сайлау күні дауыс беру процесінің, оларды байқаулар туралы есеп берудің, сондай-ақ негізгі тенденцияларды нақты анықтаудың барлық маңызды аспектілеріне баса назар аударуға мүмкіндік береді. СБМ-ның статистика мәселелері жөніндегі сарапшысы байқау нәтижелеріне сандық талдау дайындауға тиісті.

Анкеталарды толтырудан басқа ҚБ-ға байқау барысында ескерілген фактілер туралы және жеке әсері туралы өз комментарийлерін беру тапсырылған. Бұл комментарийлерге арналған арнайы бланкілерде, сондай-ақ қорытынды жасау жөніндегі кеңес уақытында ауызша нысанда

жасалады. Байқаушылардан нақты оқиғалар немесе байқау нәтижелері бойынша жеке жазбаша есептер дайындау талап етіледі. Мұқият жасалған ҚБ комментарийі сайлау күні нақты бұзушылық түрлері орын алды ма, сондай-ақ елде немесе жекелеген өңірлерде жалпы тенденцияларды анықтау үшін маңызды болуы мүмкін. ҚБ фактілерді нақты әрі дәл, сондай-ақ өз анкеталарында және есептерінде ақпарат көздерін – яғни, анықталған бұзушылықтарды өз көзімен көргендігін немесе ол туралы басқа адамдардан естігендігін көрсеткені жөн (мысалы, саяси партия өкілдерінен, сайлау учаскесі қызметкерлерінен немесе ішкі байқаушылардан).

Сайлауда байқау жөніндегі өз міндеттемелерін орындаған уақыт ішінде байқаушылардан жеке басының сақтығы мен жоғары деңгейлі кәсібилік талап етіледі. Олар қабылдайтын елдегі сайлаудағы оқиғаларды байқау үшін шақырылғанын, сол тапсырманы орындай отырып, олар өздерін емес, өз елін де емес, үкіметаралық ұйымнан өкілдік ететінін есте сақтауға тиіс. Сол себепті олардың іс-әрекеті ЕҚЫҰ-ның абырой-беделіне әсер етуі мүмкін. Байқаушылар өз аттарын атап, куәлік карточкаларын жанына алып жүруге, талап еткен жерлерде аккредитация туралы құжатын көрсетуге тиіс.

Байқаушыларға сайлау органдары қызметкерлеріне кеңестер немесе нұсқаулар беруден бойын алшақ ұстағандары дұрыс болғанымен, олардың назарын проблемаларға немесе бұзушылықтарға аудару алады және кейіннен оларды жояды ма және қалайша жойғандарын көрулеріне болады. Байқаушылар анықталған барлық іс-қимылдарды немесе орын алатын болса, бұзушылықтарды, жазып алулары керек. Соңында байқаушылардың анкеталары мен олардың қорытынды шығару жөніндегі кеңестердегі есептері сол проблемалардың ауқымы мен ауырлық дәрежесін көрсетеді және табылған кемшіліктер біржолғы екенін немесе жүйелі түрде орын алып отырғанын айқындайды.

8.1 Байқаушылар топтарын дамытып, тарату

СБМ мен ҰБ-ның негізгі тобы сайлау күні елдің аумағын кеңінен қамтуды қамтамасыз ету және байқаушылардың жұмысының қайталануын болдырмау үшін бірлесіп ҚБ топтарын дамытып, тарату жоспарын әзірлейді. Сайлауды байқау тиімділігі факторларының бірі сайлау учаскелеріндегі сапарлардың аяқ астынан болуы саналады, сол себепті байқаушыларды дамыту жоспарлары алдын-ала жарияланбайды.

Байқаушыларды дамытып, тарату жоспары қалалық, ауылдық аудандарды қамтуы үшін өңірлік сайлау комиссиялардың жекелеген байқаушыларының баруын көздейді. Дамытып, тарату жоспары сондай-ақ әскери бөлім казармаларында, түрмелерде, ауруханаларда дауыс беру немесе

тасымалданатын жәшікті пайдалана отырып дауыс беру тәрізді дауыс берудің ерекше түрлерін ескеруге тиіс.

Байқаушылар екі адамнан топ болып жұмыс істеуге тиіс. ЕҚЫҰ-ға қатысушы түрлі мемлекеттердің азаматтарынан құрылған мұндай топ мүшелері тәжірибесінің алуан түрлілігі сайлау учаскелерінде болып жатқан оқиғаларды кеңінен және тең байқауды қамтамасыз етуге көмектеседі. Әрбір сондай топ әрбір сайлау учаскесі бойынша бір анкета ғана толтырғанын қадағалау керек; бұл үшін топ мүшелері өз байқауларының нәтижелеріне қатысты алдын-ала келісімге келуі және қорытындылар мен бағалаулар туралы бірлескен есепті ұсынуы қажет. Мұндай іс-әрекет тәртібі байқаушылар тобы қорытындысының дәлдігін қосымша тексеруді қамтамасыз етеді.

Географиялық жағдайларға және сайлау учаскелеріндегі жағдаятқа қарай ҚБ бір тобы күні бойы он сайлау учаскесіне дейін баруы мүмкін. ҚБ әрбір тобына нақты байқау ауданы тағайындалады және байқаушылардың өзі қандай сайлау учаскелерді және аталған ауданда қай тәртіппен тексеретіндерін шешеді. Олардың бір күн бойы барлық межелеген учаскелерге баруға уақыттары болмауы мүмкін, бірақ әрбір барған учаскесінде олар 30-60 минут болуға, ал кейде орын алып жатқан оқиғаларды жақсырақ түсіну үшін одан да көбірек болуға тиіс болады. Олар егер мұқият назар аударуды қажет ететін проблемалар орын алып жатқан қандай да бір учаскелерге тап болса, онда қайта келу жөнінде шешім қабылдаулары мүмкін. Мұндай жағдайларда топ әрбір барғанына жеке анкета толтыруға тиіс. Байқаушылар сайлауды байқау – бұл неғұрлым көбірек сайлау учаскесін тексеру жөніндегі сайыс емес екенін есте сақтаулары керек, кейде аз ғана учаскеге барып, әрқайсысында ұзағырақ болып байқау жасаған тиімдірек болады.

ҚБ дамытып, тарату жоспарын, миссияның негізгі тобынан немесе өздерінің ҰБ мүшелерінен алынған барлық нұсқауларды ұстанған жөн, әсіресе өз анкеталарын қашан және қалай тапсыруға жататынына және қорытынды жасау жөніндегі кеңеске қатысуға қатысты. Егер олар тағайындалған байқау ауданы шегінде қала алмайтын болса немесе тізімде көрсетілмеген сайлау учаскесіне баратын болса, басқа байқаушылар топтары жұмысының қайталануына алып келуі және ел ауқымында дамыту жоспарында көзделген теңгерімді схеманың бұзылуына алып келуі мүмкін. Егер байқаушылар белгіленген кестеге сәйкес есептер тапсыруға үлгермесе, олардың анкеталары тым кеш тапсырылуы және миссияның жалпы болжамды қорытынды дайындауы кезінде ескерілмеуі мүмкін.

8.2 Сайлау учаскесіндегі оқиғаларды байқау

Сайлау учаскелері деңгейінде сайлауды байқаудың басты мақсаты – дауыс беру өтіп жатыр ма, дауыстарды есептеуді және дауыс беру нәтижелерін өңдеуді дауыс беру талаптарын және тәртібін сақтай отырып және сайлау туралы ішкі нормативтік-құжаттық құжаттарға, ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне және басқа да халықаралық стандарттарға сәйкес бағалау болып табылады. Байқаушылар сайлау органдарының қызметкерлері жіберетін кейбір қателердің себебі қағидаларды бұзу ниеті емес, тәжірибесіздік пен дайындықтың жеткіліксіздігі болуы мүмкін екендігін түсінулері керек. Байқаушылар жекелеген оқиғаларды тіркеуден гөрі, мінез-құлық моделін анықтауға ұмтылуға тиіс. Екінші жағынан, тиісті іс-қимыл тәртібінен әдейілеп және жүйелі түрде ауытқулар дауыс беру процесінің барлығының деформацияға ұшырауына алып келуі мүмкін және ҚБ есептерінің жиынтығын талдау мұндай жүйелі бұзушылықтарды оңай ашады.

Егер байқаушылар тиісті іс-қимыл тәртібінен ауытқушылықтарды тапқан жағдайда, олар сайлау учаскесінің қызметкерлері осы бұзушылықтарды жою шараларын қабылдап жатыр ма және ол шаралардың қандай екенін, кейіннен бұл ақпараттың сол есепке енгізілуін тексерулері керек. Бюллетеньдерді дауыс беру жәшігіне лақтырып тастау немесе кез келген деңгейдегі сайлау органдарының дауыс беру хаттамаларын қолдан жасау тәрізді күрделі заң бұзушылықтар болған жағдайда, байқаушыларға дамыту аймағындағы оларды бақылаушыларға жауапты ҰБ туралы дереу хабарлау керек болады.

Күш көрсетілген немесе күш көрсету қатері туындаған жағдайда ҚБ сол ауданнан шұғыл түрде кету керек. Оларға өзін, аудармашысын немесе жүргізушісінің басын қауіпке тігу керек емес. Мұндай инциденттер туралы өз ҰБ-ға дереу хабарлау керек, олар өз кезегінде бұл туралы СБМ-ның штаб пәтеріне жеткізуге міндетті.

Әдетте байқаушылар өздерінің бірінші сайлау учаскелеріне ашылу рәсімін қадағалау мүмкіндігіне ие болу мақсатында сайлаушылар үшін ашылғанға дейін бір сағат бұрын келеді. Учаске ашылған кезде мынадай: учаске уақытында ашылды ма, осы сайлау учаскесінің комиссиясы тиісті іс-қимыл тәртібімен таныс па, дауыс беру дұрыс және қағидаларға сәйкес басталды ма деген маңызды сәттерді ескеру керек. Дауыс беру процесі басталғанға дейін дауыс беруге арналған жәшіктер бос болды ма, тиісті түрде жабылған ба, сондай-ақ аталған сайлау учаскесі толтырылмаған бюллетень бланкілерін және басқа да қажетті материалдарды алды ма және кейін солар бойынша есеп бере ала ма – осы мәселелерді ескерген жөн. Байқаушылар сондай-ақ сайлау учаскесінің ашылуына жалпы бағалау

беруді сұрайды. ҚБ-ға сайлау учаскесінің ашылу рәсімі жөніндегі өз байқауларын және комментарийлерін жазу үшін арнайы нысан беріледі.

а. Сайлау учаскесінің сыртынан және учаскеге кіру кезіндегі байқаулар

ҚБ жалпы сыртқы жағдайды және сайлау учаскесінің айналасын байқауы керек. Мынадай сәттер маңызды болып табылады:

- Сайлау учаскесі орналасқан жерде немесе тікелей жақын жерлерде сайлауалды насихаттау немесе сайлауалды материалдардың қандай да бір белгілері бар ма?
- Сайлау учаскесінде адамдар жиылып қалды ма? Егер олар дауыс беруге кезек күткен сайлаушылар болса, тәртіп сақталуда ма? Егер бұл жиналған халық – сайлаушылар болмаса, олар кімдер?
- Қандай да бір қорқыту немесе шиеленісушілік/тәртіпсіздіктер бар ма?
- Сайлаушыларға белгілі бір түрде дауыс бергені үшін қандай да бір ынталандыру қарастырылады ма?
- Полиция қызметкерлері бар ма, егер болса, олар өздерін тиісті түрде көрсетіп отыр ма?
- Аталған сайлау учаскесіне бару қиын емес пе? Мүмкіндігі шектеулі адам учаскеге бөгде адамның көмегінсіз келе ала ма?

Сайлау учаскесіне кіреберісте байқаушылар олардың келуімен немесе қандай да бір өзге себептермен байланысты қандай да бір шиеленісушілік немесе толқу сезіледі ме – соны айқындаулары қажет. Осы алғашқы бірнеше минут сол сайлау учаскесіндегі ахуалды дәл көрсетуі мүмкін. Сонымен бірге, ахуалды егжей-тегжейлі бағалау үшін көбірек уақыт талап етілуі мүмкін, сол себепті байқаушыларға учаскеде нақты әсер алу үшін қанша уақыт талап етілсе, сонша жүргені жөн. Байқаушылар айналада болып жатқан оқиғаларды мұқият қадағалаулары қажет; олар өз анкетасын толтыруға асығып, байқауды ұмыт қалдырмаулары керек.

б. Сайлау учаскесі қызметкерлеріне арналған мәселелер

Сайлау учаскесіне кіргенде, ҚБ ең алдымен, өздерін оның басшысына аккредиттелген байқаушы ретінде таныстырып, өз сапарының мақсатын қысқаша түсіндіру керек. Егер лауазымды адам олардың қатысуына немесе олардың қызметіне қарсылық білдіріп жатса, оларды үкімет шақырып, сайлауды байқау үшін арнайы ресми түрде аккредиттелгендігін байыппен түсіндірулері қажет. Сонымен қатар, оларға сайлау учаскесінің басшы лауазымды адамымен дауласып керек емес, солардың нұсқауларына бағынған жөн. Егер нұсқаулары ҚБ міндеттемелерін орындауына мүмкіндік бермесе, байқаушылар арнайы есеп бланкісінде болған жайды толық жазып, барынша тезірек тиісті ҰБ-ға хабарлаулары керек.

Байқаушыларға мүмкіндігінше сайлау учаскесінің бірнеше қызметкерімен сөйлескені жөн, әсіресе егер олар әртүрлі саяси партияларды білдіретін болса. ҚБ қызметкерлерге байқау анкетасында көрсетілген бірқатар сұрақтарды қойғаны дұрыс. Анкетада болмауы ықтимал қосымша сұрақтар ҚБ-ға сайлау рәсімі туралы нақты түсінік қалыптастыруға мүмкіндік беруі мүмкін. Сайлау учаскесінің қызметкерлеріне мынадай сұрақтарды қоюға болады:

- Сайлау учаскесі қызметкерлері қандай принцип бойынша іріктеліп алынды? Олар саяси партиялардың өкілдері болып табылады ма?
- Учаске сайлау комиссиясының барлық тағайындалған мүшелері учаскеде қазір бар ма?
- Учаске сайлау комиссиясы мүшелерінің арасында сайлаушылардың тиімді және сенімді рәсімделуін қамтамасыз ету мақсатында міндеттемелері қалай бөлінді?
- Сайлау учаскесінің қызметкерлері шартты дайындықтан өтті ме?
- Дауыс беруге қажетті бюллетеньдер және басқа да материалдар қашан алынды және оларды дауыс берген күнге дейін қалай сақтаған?
- Басында аталған сайлау учаскесіне қанша бюллетень түсті?
- Бюллетеньдердің және басқа да сайлауға қажетті материалдардың саны жеткілікті ме?
- Аталған учаске сайлаушыларының тізімінде сайлаушылардың жалпы саны қанша және осы учаскеге байқаушылар келгенге дейін қанша сайлаушы дауыс берді?
- Дауыс беру күні сайлаушыларды енгізуге болатын қосымша тізімдер бар ма? Егер болса, қанша фамилия сайлаушылардың қосымша тізіміне енгізілді? Бұл көп емес пе?
- Қандай да бір сайлаушыға сол сайлау учаскесіндегі тізімде тегінің болмауына байланысты дауыс беруден бас тартылды ма? Кейбір сайлаушылардың жеке басын куәландыратын куәлігінің болмауына байланысты проблемалар қалай шешілді?
- Қандай да бір тәртіпсіздіктер, шағымдар немесе өтініштер орын алды ма және сол бойынша қандай шаралар қабылданды?
- Шағымдар бойынша және шағымдардағы көрсетілген проблемаларды шешу үшін қандай шаралар қолданылуда?

Байқаушыларға сайлау учаскесі қызметкерлерінің даярлық деңгейін және дауыс беру тәртібін білуін бағалауға тырысып көрулері керек. Олар қызметкерлер өз міндеттемелері туралы қаншалықты еркін сөйлейтінін бағалауға тиіс. Ең бастысы, қызметкерлер өз міндеттерін орындауға қалай қарайтынын айқындаған жөн.

в. Сайлау учаскесінде дауыс беру барысына байқау

Сайлау учаскесінің қызметкерлерімен әңгімелесуді қоспағанда, ҚБ барлық дауыс беру рәсімдерінің орындалуына мұқият байқауы керек. Олар байқаушының анкетасын басшылыққа алуға тиіс, онда аталған сайлауға барынша сәйкес келетін сұрақтар қамтылады. Сонымен қатар, ҚБ өз бетінше анкетада аталмаған сұрақтар немесе рәсімдер бұзылуы орын алып жатыр ма, сол туралы пікір білдіруі керек. Мұндай проблемалар арнайы есеп бланкісінде жазылуға тиіс. Байқаушының назарына мынадай сұрақтар мен рәсімдер қарастырылады:

- Дауыс беру басталғанға дейін дауыс беруге арналған жәшік бос болды ма?
- Дауыс беруге арналған жәшіктер тиісті түрде жабық болды ма?
- Сайлау учаскесінің орналасуы дауыс беру міндеті үшін сәйкес келе ме? Дауыс беру құпиясын қамтамасыз ету үшін ше?
- Участке орны мүмкіндіктері шектеулі адамдардың өз бетінше дауыс беруіне мүмкіндік бере ме?
- Көмекке мұқтаж сайлаушыларға тиісті көмек көрсетіле ме?
- Дауыс беруге арналған жәшіктер сайлау учаскесі қызметкерлерінің және байқаушылардың көз алдына орналастырылған ба?
- Дауыс берудің барлық талап етілетін рәсімдері тиімді және тиісті түрде орындалып жатыр ма?
- Сайлаушының жеке басы қалай расталады? Сайлаушылар тиісті құжаттарын көрсетеді ме?
- Сайлаушылардың дауыс беруге қатысқаны тіркеле ме – мысалы, сайлаушылар тізімінде оның тегі сызу жолымен, сайлаушылар тізіміне қол қою арқылы немесе жеке куәліктерге мөртаңба қою арқылы? Кетпейтін сия қолданылады ма?
- Сайлаушылар тізімінде тегі көрсетілмеген сайлаушыларға дауыс беруге қатысудан бас тартылып жатыр ма?
- Бюллетеньдерде аталған сайлау учаскесі үшін арнайы жасалған ресми мөртаңба және/немесе сайлау учаскесі қызметкерінің (қызметкерлердің) қолы қойылады ма?
- Участке жұмысының ұйымдастырылуында кезектің көптігі немесе көп күтіп қалу деген тәрізді қанағаттанарлықсыз белгілері кездесе ме?
- Участкеде сайлауалды насихаттау материалдары немесе насихаттау қызметінің сипаттары бар ма?
- Адамдарды белгілі бір түрде көндіру түрлері кезде ме; сайлаушыларға қандай да бір қысым көрсетілмей ме? Сайлаушыларды қорқыту белгілері байқалмай ма?
- Сайлау учаскесінде полиция қызметкерлері, қауіпсіздік қызметі, үкіметтің немесе жергілікті билік органының қызметкерлері бар ма?

- Сайлау учаскесінде қандай да бір ресми функцияларды орындамайтын бөгде адамдар бар ма?
- Дауыс беру процесіне тиісті өкілеттігі жоқ қандай да бір адамдар араласпай ма?
- Сайлаушыларға дауыс беру процесі түсінікті ме немесе сайлаушыларға көмек қажет емес пе? Дауыс беруге арналған бюллетеньдердің тілі ұғынықты ма және олар жеңіл оқылады ма?
- Сайлаушылар басқа адамдардың атынан («сенімхат бойынша дауыс беру») дауыс беруге әрекет жасап жатқан жоқ па? Егер ондай әрекеттер болып жатса, сайлау учаскесінің қызметкерлері қандай шаралар қабылдауда?
- Егер сайлаушыларға сайлаушылар тізімінде қол қою қажет болатын болса, бұл тізімде біркелкі қолдар жоқ па (ұқсас қолтаңбалар, ұқсас бірнеше қолтаңба қатар және т.б.)?
- Сайлаушыларға көп бюллетень берілген жоқ па? Қандай да бір көп дауыс беру белгілері кездеспей ме?
- Бюллетеньдерді дауыс беру жәшігіне бос тасталған жағдайлары немесе белгілері кездесе ме (жәшікке пачкамен тасталған бюллетеньдер немесе жәшіктегі бюллетеньдер саны сайлаушылар тізіміндегі қолтаңбалар санынан асып тұрған жоқ па)?
- Сайлаушыларға дауыс беру кабинкаларына топпен кіруге рұқсат етіле ме («топтық дауыс беру»)?
- Сайлаушылар дауыс беруге арналған кабинкалардан шығып дауыс беріп жатқан жоқ па («ашық дауыс беру»)?

2. Сайлау учаскесіндегі басқа да байланыстар

Жеке байқау нәтижелерінің жазбасынан және сайлау учаскесі қызметкерлерімен әңгімелесулерден басқа ҚБ ішкі байқаушылармен сөйлесуге әрекет жасау керек. Олардың арасында саяси партиялардан байқаушылар, азаматтық қоғам ұйымдарының кандидаттарының және ұйым мүшелерінің өкілдері болуы мүмкін. ЕҚЫҰ-ның 1990 жылғы Копенгаген құжатының қағидаттарына сәйкес сайлау учаскелеріне партиялық та, тәуелсіз де байқаушылар жіберілуге тиіс.

ҚБ сайлау учаскесінде ішкі байқаушылар бар ма, олардың байқау жүргізуіне қандай да бір шектеулер қойылады ма және оларға қандай да бір кедергілер келтірілуде ме? Мұндай мүмкіндіктер бар жерлердің бәрінде, ҚБ учаскедегі ішкі сайлаушылардың барлық санаттағы өкілдерімен сөйлесу қажет. Олардың комментарийлері сол учаскедегі дауыс беру шарттары және сайлау органдары қызметкерлерінің жұмыс туралы қосымша ақпарат беруі мүмкін.

Халықаралық байқаушылар ішкі бақылаушылар желісінің өкілдерінен маңызды ақпарат ала алатынына қарамастан, ДИАҚБ миссиясы ішкі байқаушылардың іс-әрекетінен тыс орындалады. Әңгіме барысында ҚБ олар тиісті іс-қимыл тәртіптерін бұзушылықтарды немесе ауытқушылықтарды түзетуге міндетті емес, олардың міндеті өз штабына мұндай проблемалардың орын алғаны туралы баяндаудан ғана тұрады. ҚБ тиісті іс-әрекет тәртібінен ауытқушылықтарды немесе бұзушылықтардың күәсі болған адамдарға хабарлап, аталған елдегі орын алған шағымдарды ресми арналарға беруге құқылы. ҚБ өздері сайлаушыларға немесе сайлау сайысына қатысушыларға шағым жасауда көмек көрсетуге тиісті емес.

ҚБ сондай-ақ сайлау процесін түсіну дәрежесін және олардың сенім дәрежесін анықтау үшін әңгіме жүргізіп көруге тиіс. Алайда ҚБ сайлаушылардың кімге дауыс бергенін ешқашан да сұрауға болмайды. Сайлаушылардан дауыс беретін жердің ішінде немесе сайлау учаскесіне кіреберісте сұрамау керек, себебі бұл әрекет басқалар тарапынан дұрыс түсінілмеуі мүмкін. Сайлаушыларға қойылатын сұрақтар мынадай болуы ықтимал:

- Сайлаушылар сайлау учаскесі жұмысының қолданыстағы тәртібі дауыс берудің құпиясын қамтамасыз ете алады деп есептейді ме (бұл сұрақ ҚБ құпия дауыс беру қағидаты бұзылған жағдайда қойылады)?
- Сайлаушылар сайланып жатқан адамдар туралы жақсы хабардар ма және дауыс беру тәртібін біледі ме?
- Сайлаушыларды дауыс беруге арналған түрлі бюллетеньдер санының көптігі немесе дауыс берудің жаңа тәртібі қиындық келтірмей ме (егер енгізілген болса)?
- Егер қандай да бір сайлаушыға аталған сайлау учаскесінде дауыс беруге рұқсат етілмесе, бұл әрекет негізді болды ма?

Барлық әңгімелер барысында байқаушыларға кейбір адамдар өз мақсаты мен мүддесі үшін, ҚБ-ға айтылған пікірлерді білуге қызығушылық танытулары мүмкін екендігін есте сақтаған жөн. Сондықтан, алынған ақпаратты бағалай отырып, ҚБ өз пікірлеріне сүйенген дұрыс. Есеп жасау кезінде ҚБ әрқашан өз байқауына негізделген ақпаратты басқа адамдардан алынған ақпаратпен шатыстырмағаны жөн. Егер ҚБ өз есебінде басқа адамдардан алынған ақпаратты хабарлайтын болса, оларға қаншалықты бұл ақпаратқа сенетінін және қандай негізде екенін түсіндіруге тырысулары керек.

д. Байқаушы анкетасын толтыру

Өз анкеталарын толтыру кезінде байқаушыларға барынша мұқият болғандары дұрыс. Анкетада байқаушылар тобын және сайлау учаскесінің

нөмірін көрсету керек. Байқаушылар СБМ дайындайтын дауыс беру барысын жалпы бағалауда тиісті түрде көрсетілу үшін анкетаның анық және толық толтырылғанына көз жеткізуге тиіс. Байқаушылар анкетаны негізгі миссия тобы мүшелерінің нұсқауларына сүйене отырып толтыруға тиісті. Бұл ретте, түрлі түсінулерді болдырмау үшін анкеталардың мазмұнын ҚБ тобының екі байқаушысы тексеруі керек. Байқаушылар қосымша жазбаша комментарийлерді қажет болған жағдайда немесе арнайы өтініш бойынша ғана беру керек, бұл комментарийлер қысқаша және түсінікті жазылған болуға тиіс.

Әдетте байқаушылар анкетасының төменгі жағында сайлау учаскесінің жұмысына төрт баллдық шкала («өте жақсы», «жақсы», «қанағаттанарлықсыз», «өте қанағаттанарлықсыз») бойынша жалпы баға қоюды сұрайды. Бұл мәселенің мақсаты – дауыс беру күні учаскенің жалпы жұмысына баға беру. Бұған қоса, статистика мәселелері жөніндегі сарапшы толтырылған анкетаның басқа да бөлімдерінде көрсетілген бағамен сәйкеседі ме – соны тексеру үшін аталған ақпаратты пайдаланады. Мысалы, егер ҚБ тобы бюллетеньдердің тасталғанын анықтаған болса, статистика мәселелері жөніндегі сарапшы осы фактінің жалпы бағалауға қалай әсер еткенін тексеруі мүмкін.

8.3 Дауыс берудің ерекше тәртібі

Көптеген елдерде дауыс беру тәртібін жеңілдету немесе оны сайлау учаскесіне қандай да бір себептермен келе алмайтын адамдарға қолжетімді ету үшін арнайы шаралар көзделген. Дауыс берудің ерекше тәртібі науқас адамдардың немесе егде азаматтардың үйіне жеткізіліп беретін; ауруханалар мен түрмелерде дауыс беру; мерзімінен бұрын дауыс беру (сайлау күніне дейін); почтамен дауыс беру; есептен шығару талондары бойынша дауыс беру; елшіліктерде дауыс беруге арналған тасымалданатын жәшікті пайдалануды, сондай-ақ қарулы күштерде дауыс берудің арнайы шараларын енгізуге болады.

Дауыс берудің ерекше тәртібі дауыс бере алмай қалуы мүмкін сайлаушыларға дауыс беру құқығын қамтамасыз ету басымдығына ие. Сонымен қатар, арнайы шаралар қабылдамай, оны бақылау қиын болады деп қарайтын болсақ, ерекше дауыс беруге сенім аз және де бұл теріс пайдалануға жол ашуы ықтимал. Дауыс беру құпиясын қамтамасыз ету сондай-ақ қиынырақ болады. Осылайша, ерекше дауыс беру тәртібінің артықшылықтарын бағалау кезінде осы рәсімді тиісті бақылау және қорғауды қамтамасыз ету мүмкіндігін, ашықтық қағидатының сақталуын, сондай-ақ жалпы сайлау процесіне қоғамның сенімі тұрғысынан ерекше дауыс беруді қолданудың салдарын ескеру керек.

ҚБ өз функцияларының шеңберінде ерекше дауыс беру нысандарын бақылауды жүзеге асыру жөнінде нұсқа алуы мүмкін. Егер осылай болатын болса, оларға бағалауды, дауыс берудің аталған түрі есептілік, қорғалу және шынайылығы критерийлеріне жауап беретінін байқап көру керек.

ҚАРУЛЫ КҮШТЕРДЕГІ ДАУЫС БЕРУ. Қалыпты жағдайларда әскери қызметшілер бейбіт тұрғындармен бірге дауыс беру мүмкіндігіне ие болуға тиіс (бұл олардың дауыс беру құпиясына құқығын қорғауға мүмкіндік береді). Тиісті өкілеттіктер алынған жағдайларда кейбір ҚБ қатардағы құрамның қорқытуға ыңғайлы болуына байланысты, қарулы күштерде дауыс беруге байқау жүргізу керек. Мәселен, оларға офицерлері бар жерде дауыс беру жөнінде, кейбір жағдайларда офицерлер өз солдаттарына кімге дауыс беруіне бұйрық беруі де мүмкін.

АУРУХАНАЛАРДА, ҚАРТТАР ҮЙЛЕРІНДЕ ЖӘНЕ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНДА ДАУЫС БЕРУ. Егер дауыс беруге арналған арнайы пункттер ауруханаларда, қарттар үйлерінде және түрмелерде (бас бостандығынан айырудың басқа да орындары) жабдықталатын болса, байқаушыларды осындай арнайы сайлау учаскелеріне де жіберу керек. Бірқатар елдерде ауыр қылмыстар үшін сотталған адамдар дауыс беру құқығынан айрылады, алайда алдын-ала қамауға алу орындарындағы адамдар дауыс беру құқығын сақтайды. Ауруханалардың пациенттері, егде азаматтар мен қамалғандар – қорқытуға ыңғайлы электорат сегменті болып табылады.

ДАУЫС БЕРУГЕ АРНАЛҒАН ЖЫЛЖЫМАЛЫ ЖӘШІКТЕР. Көптеген елдерде дауыс беруге арналған жылжымалы жәшіктер қарт адамдарға, науқастарға немесе қандай да бір себептер бойынша сайлау учаскесіне келе алмайтын адамдарға сайлаушылардың талабы бойынша жеткізіледі. Әдетте дауыс беруге арналған жылжымалы жәшікпен сайлау округты кемінде екі адамнан тұратын сайлау учаскесінің қызметкерлері аралап шығады. Дұрысы олар түрлі саяси күштердің (тиісті жағдайларда) өкілдері болуға тиіс. Сайлау учаскесіне арналған барлық бақылау шараларын жылжымалы жәшікке қатысты қолдану мүмкін емес. Бұған қоса, жылжымалы жәшікті қолданған сайлаушылар дауыс беру кабинкасында қамтамасыз етілетін оңаша қалу мүмкіндігіне ие болмайды. Кейбір ҚБ осы процеске бағалау жүргізу үшін сайлау учаскелерін аралау кезінде жылжымалы жәшіктерге еріп жүрулері керек. Жылжымалы жәшікке тапсырыс берген сайлаушылардың тізімінде адамдардың тектері көп емес пе, сондай-ақ жылжымалы жәшіктің көмегімен дауыс беретін сайлаушылар дауыс беру құпиясын сақтай отырып дауыс беруге мүмкіндігі болды ма – соны тексеру керек.

МЕРЗІМІНЕН БҰРЫН ДАУЫС БЕРУ ЖӘНЕ ПОЧТАМЕН ДАУЫС БЕРУ. Жалпы, ҚБ-ның мерзімінен бұрын дауыс беру немесе почтамен дауыс беру процесін байқауға мүмкіндігі бола бермейді. Бірақ, ондай рәсімдер рұқсат етілген жерлерде байқаушылардың почтамен жіберілген және мерзімінен бұрын дауыс беру шеңберінде толтырылған, дауыс берген күнге дейінгі кезеңде бюллетеньдер қалай сақталатынын тексергендері жөн. Оларға сондай-ақ осы процесс туралы жалпы түсінік алу үшін мұндай бюллетеньдерді ашу және есептеу кезінде қатысулары керек. Мерзімінен бұрын дауыс берген жағдайда сондай-ақ байқаушылар аталған сайлау учаскесі бойынша дауыс беру нәтижелерінің хаттамасында сайлаушылардың күн сайын келуі туралы деректер қалай ескеріледі және дауыс беруге арналған жәшіктердің бүтіндігін қамтамасыз ету үшін қандай қорғау шаралары көзделгенін тексергендері жөн.

ЕСЕПТЕН ШЫҒАРУ ТАЛОНЫ БОЙЫНША ДАУЫС БЕРУ – бұл сайлаушыларға өзінің тіркелмеген жері бойынша дауыс беруге мүмкіндік беретін рәсім. Әдетте сайлаушылар тіркелген жері бойынша сайлау учаскесінде есептен шығару талонын алады. Мұндай талон оларға сайлау күні басқа сайлау учаскесінен дауыс беруге құқық береді. Есептен шығару талоны бойынша дауыс беру азаматтардың дауыс беру процесіне қолжетімділігін арттыруы мүмкін. Сонымен қатар, есептен шығару талондарын теріс пайдалану мүмкіндіктерін қысқарту және осындай талондардың көмегімен көп рет дауыс берудің алдын алу үшін қорғау шараларын қабылдау қажет. Байқаушылар есептен шығару талоны бойынша дауыс беру құқығын алу үшін қандай критерийлерге жауап беретінін; сайлаушы есептен шығару талоны бойынша қай жерде дауыс бере алатынын (өз сайлау округы шегінде ме немесе одан да кең аумақта ма); сайлау учаскесі дауыс берудің осы түріне құқық беретін критерийлерге сәйкестігін қалай айқындайтынын анықтау керек.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- күш жұмсау немесе тәртіпсіздіктердің орын алуы;
- сайлаушыларды қорқыту;
- сайлау учаскелеріндегі түсініспеушілік немесе олардың жұмысының нашар ұйымдастырылуы;
- қандай да бір өкілетті жоқ адамдардың сайлау учаскесінде болуы;
- дауыс беру процесіне уәкілетті емес адамдардың араласуы;
- полицияның және/немесе қауіпсіздік күштері қызметкерлерінің орынсыз іс-әрекеттері, мәселен, келгендер туралы немесе дауыс беру туралы деректерді жазу немесе телефонмен хабарлау;
- «тыныштық күні» сайлауалды насихаттау жүргізу;
- сайлау учаскесінде сайлауалды материалдардың болуы;

- сайлау учаскелерінің кешігіп ашылуы;
- сайлау учаскесі қызметкерлерінің тиісті іс-әрекет тәртібін сақтамауы;
- сайлаушылардың аталған учаскеде дауыс беруден заңсыз бас тартуы;
- сайлаушылардың жеке басын анықтау шараларының қабылданбауы;
- дауыс беруге арналған кабинкалар мен ширмалардың сапасының нашарлығы немесе нашар жарықтануы, бұл құпия дауыс беру қағидатын сақтауды қамтамасыз етпейді;
- сайлаушылардың тізімдеріндегі қателіктер;
- топтық (отбасылық) дауыс беру;
- сенімхат бойынша (заңда көзделген жағдайларды қоспағанда) дауыс беру;
- көп рет дауыс беру;
- дауыс беруге арналған жәшіктерге бюллетеньдерді тастау;
- дауыс беруге арналған жабық жәшіктердің тиісті түрде жабылмауы;
- бюллетеньдердің алдын-ала қойылған белгісімен келуі;
- дауыс беруге арналған жылжымалы жәшіктердің қолданылуын бақылауды болмауы;
- дауыс беруге арналған қажетті материалдардың болмауы;
- дауыс беру процесінде кідірістердің көп болуы;
- саяси партиялардың өкілдері немесе жекелеген кандидаттар тарапынан орынсыз іс-әрекеттер;
- сайлау комиссиясының немесе байқаушылардың жұмысына араласу.

8.4 Миссияның негізгі тобының қызметі

ҚБ-ға қолдау көрсетуге мүмкін болу, сондай-ақ сайлау күні бойы мен келесі түннің ішінде олардың есептерін алу және өңдеу үшін миссияның негізгі тобы жақсы ұйымдастырылуға және тиімді жұмыс істеуге тиіс. Бүкіл күн мен бүкіл түн бойы қажетті қызметкерлердің жеткілікті санында кезекшілікті және миссияның алдын ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы мәлімдемесін дайындау мақсатында ақпаратты уақтылы өңдеуді қамтамасыз ететін кесте болуға тиіс. Бұл ретте мыналарды назарға алу қажет:

- Статистика тобында қызметкерлердің жеткілікті саны мен ҚБ-ның бүкіл сауалнамасын уақтылы өңдеу үшін жабдықтары болуға тиіс (алдын ала статистикалық есептер тұрақты негізде жасалады).
- Миссияның негізгі тобының мүшелері ҚБ сауалнамаларындағы барлық түсіндірмелерді оқуға және үрдістерге шолу және неғұрлым ерекше фактілерді жасауға тиіс.
- ҰБ үйлестіруші немесе ҰБ-ға байланысты жүзеге асыруға жауап беретін негізгі топқа басқа қатысушы сайлаудың бүкіл күнінің және келесі түннің ішінде өзінің бекетінде болуға тиіс. ҰБ үйлестіруші тұрақты уақыт аралығында негізгі үрдістер мен ҰБ-ға хабарлайтын барлық

проблемаларды сипаттай отырып, қысқаша қорытынды есептер дайындауға тиіс.

- Бұқаралық ақпарат құралдары мониторингінің тобы сайлаудың бүкіл күні мен келесі түні жұмыс істеуге тиіс; оның міндеті – СБМ БАҚ хабарлайтын барлық негізгі оқиғалар мен үрдістерден хабардар болуын қамтамасыз ету. Топ белгілі бір кесте бойынша барлық қорытындылар туралы хабарлауға дайын болуға тиіс.
- Сайлау мәселелері жөніндегі сарапшы сайлаудан кейінгі түні орталық сайлау комиссиясы жұмысының нәтижелерін байқау үшін қанша қажет болса сонша жұмыс істеуге тиіс және барлық жаңа оқиғалар туралы хабарлауға тиіс.
- Телефон байланысының операторы мен қабылдау миссиясының хатшысы үнемі жұмыс орындарында болуға тиіс; олар сауалдар, ақпараттар мен шағымдар қабылдаудың қағидаларына оқытылуы қажет.
- Кезекші қызметкер СБМ-ға сайлау учаскелері ашылған кезден бастап және ең болмағанда миссияның алдын ала мәлімдемесін жариялағанға дейін, мүмкін одан да көп уақытқа келіп түскен барлық шағымдардың есебін жүргізуге тиіс.
- Автомобиль, жүргізуші мен аудармашы сайлаудың бүкіл күні бойы және келесі түні туындауы мүмкін кез келген шұғыл жағдайларды зерделеу немесе шешу үшін баратын миссияның негізгі тобымен бірге ілесіп жүруге дайын болуға тиіс.
- Қауіпсіздік мәселелері жөніндегі маман және оның тобы пункттің сайлаудан кейінгі түнді қоса алғанда, ҚБ-ның елде болуының бүкіл кезеңі ішінде қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету жөніндегі жұмысын тәулік бойы сақтауға тиіс. Олар туындауы мүмкін кез келген төтенше жағдайға жылдам және тиімді ден қоюға дайын болуға тиіс.

9. Дауыстарды санауды және дауыс беру қорытындыларын шығаруды байқау

Дауыстарды санау – сайлау процесінің маңызды кезеңі, оны мұқият байқаған және қадағалаған жөн. Дауыс беру аяқталғаннан кейін барлық ҚБ осы процестің басынан бастап дауыстарды санауды байқауға кірісу қажет. Оған басқа тапсырмалар – мысалы, нәтижелерді өңдеу процесін байқауды алған ҚБ жатпайды. Әдетте дауыстарды санау сайлау учаскелерінде жүргізіледі⁴², сондықтан ҚБ-ның өздеріне тағайындалған қандай да бір учаскелерді таңдағаны жөн, оған олар дауыс беруді жабу рәсімін байқау үшін келеді, содан кейін дауыстарды санау аяқталғанға дейін қалады. Негізінен, дауыстарды санауды байқауға арналған сайлау учаскесі еркінше таңдалады. ҚБ сайлау учаскесінің жабылу және дауыстарды санау процесі туралы нақты мәселелер бар арнайы бланкілерді толтыруға тиіс.

Дауыстарды санауды байқау оның қаншалықты әділ әрі нақты өтіп жатқандығын және, ізінше, ол сайлаушылардың еркін білдіретіндігін бағалауға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, сайлауды бұрмалау көбінесе дауыс беру процесінің өзінен гөрі дауыстарды санау және нәтижелерді өңдеу кезеңінде болады. Осылайша, дауыстарды санау және нәтижелерді өңдеу барысында ҚБ ерекше мұқияттылық танытуға тиіс.

Тұтастай алғанда, сайлау учаскесін жабудың және дауыстарды санаудың егжей-тегжейлі өңделген стандартты тәртібі болуға тиіс. Дауыстарды санау, әдетте, дауыс беру жабылғаннан кейін бірден бюллетеньдер салынған жәшіктердің тесігіне сүргі салудан басталады; жәшік сайлау учаскесінің қызметкерлері барлық бюллетеньдер мен дауыс беруге арналған басқа да материалдарды есепке алу бланкілерін толтырғанға дейін барлық уақытта сүргі салынған күйінде қалуға тиіс. Мұндай материалдарға бөлек сүргі салынған жөн. Дауыс беруге арналған жәшік ашылардың алдында барлық пайдаланылмаған бюллетеньдерді жарамсыз ететін жағдай жиі болып тұрады. Бұдан кейін жәшікті ашады және белгіленген тәртіппен дауыстарды санауды жүргізеді. Сайлау учаскесінің қызметкерлері жәшіктегі бюллетеньдер санының сайлаушылар тізіміндегі қолтаңбалардың санына сәйкес келуін тексереді. Дауыстарды санау рәсімі туралы нақты ақпаратты

---

⁴² Көптеген елдерде дауыстарды санау тікелей сайлау учаскесінде жүргізіледі. Егер бюллетеньдерді дауыстарды санаудың орталық пунктіне әкелсе, бұл байқау және бақылау тұрғысынан қосымша проблемалар тудырады. Дауыстарды санауды орталыққа тасымалдау барысында байқаушылар тобы бюллетеньдер бар барлық жәшікпен бірге ілесіп жүруге тиіс, ол жәшіктердің қорғалуын қамтамасыз ету және бюллетеньдерді тасымалдау процесінде араластырулардың алдын алу тәртібін бағалайды.

ҚБ жергілікті жерлерде таратар алдында нұсқаулы жиналыс барысында алады.

Егер осы сайлау учаскесі дауыс беру үшін тасымалданатын жәшікті пайдаланса, дауыстарды санауды тасымалданатын және орнықты жәшіктегі барлық бюллетеньдерді бөлек санағаннан кейін ғана бастаған жөн. Барлық бюллетень саналғаннан кейін, тасымалданатын жәшіктегі бюллетеньдер қалған берілген бюллетендермен араластырылады және осыдан кейін ғана дауыстарды санауға кірісуге болады. Көрсетілген қауіпсіздік шаралары тасымалданатын жәшікке салынған бюллетеньдерге қатысты дауыс берудің құпиясын сақтау үшін қажет.

Дауыс беру нәтижелері сайлау учаскелерінің деңгейінде жарияланғаны жөн. Мысалы, әрбір сайлау учаскесінің сыртына деректерді іліп қою жақсы практика болып табылады. Сайлау учаскесі өздерінің дауыстарды санау хаттамасының ресми көшірмелерін барлық партиялар мен кандидаттардың өкілдеріне беретін практика сайлау процесінің ашықтығын және әділдігін арттыруға ықпал етеді. Ішкі және халықаралық байқаушылардың да сайлау учаскелеріндегі дауыстарды санау нәтижелерінің көшірмелерін алғаны жөн, ал ҚБ-нің дауыс беру нәтижелері бар толтырылған хаттаманың көшірмелерін алуға өтініш бергені жөн. Егер осындай мүмкіндік берілетін болса, онда дауыс беру нәтижелерінің ресми хаттамасын немесе көшірмесін дауыстарды есептеу рәсімін байқау жөніндегі толтырылған сауалнамамен бірге миссияның негізгі тобына дереу жіберу қажет. Егер осы сайлау учаскесі нәтижелерінің ресми хаттамасын алу мүмкін болмаса, ҚБ-ның солай бола тұрса да дауыстарды есептеуді байқаған учаске дауыс беру нәтижелері туралы толық ақпаратты мұқият көшіріп алғаны жөн. Қандай жағдай болмасын ҚБ, егер заң байқаушыларға осыны жасауға мүмкіндік берсе де хаттамаларға қол қоймауға тиіс.

9.1 Дауыстарды санаған кезде назар аударлуы қажет мәселелер

Дауыстарды санаған кезде ҚБ олар туралы мәселелер, ең дұрысы, ҚБ толтыруға тиіс байқаушының сауалнамаларына енгізілетін рәсімдердің орындалуын байқауы қажет.

- Дауыстарды санауға кім қатысады – сайлау учаскесінің қызметкерлері ғана немесе оған өкілеттіктері жоқ басқа да адамдар да?
- Сайлау учаскесінің қызметкерлеріне тиісті іс-әрекет тәртібі белгілі сияқты пікір туа ма және олар оны сақтай ма?
- Дауыстарды санау ұйымдасқан түрде және қауіпсіздік шараларын сақтап жүре ме?

- Дауыстарды санау ашықтық қағидатын сақтап және ішкі байқаушылар үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз етіп жүргізіле ме? Байқаушылардың дауыстарды санаудың барлық қырын, оның ішінде бюллетеньдердегі белгілерді анық көруге мүмкіндігі бар ма?
- Дауыс бергендер ретінде тіркелген сайлаушылардың саны салынған бюллетеньдердің санымен сәйкес келе ме?
- Пайдаланылмаған бюллетеньдерді не істейді – оларға сүргі салады, қайта санағаннан кейін өшіреді немесе жояды?
- Егер осы сайлаушының таңдауы анық болса, дауыстарды санау оған сәйкес бюллетень жарамды деп саналатын қағидатты сақтай отырып жүргізіле ме?
- Бюллетеньдер қаншалықты негізді және дәйекті түрде жарамсыз болып танылады? Жарамсыз бюллетеньдер қалған бюллетеньдерден тиісті түрде бөліне ме және олар келесі тексеру үшін сақтала ма?
- Жарамсыз бюллетеньдердің саны өте көп болып көрініп тұрған жоқ па?
- Бюллетеньдерде дауыс беру құпиясын қасақана бұзатын қандай да болмасын өзгеше белгілер жоқ па?
- Әр партияға немесе әр кандидатқа берілген дауыстар бар бюллетеньдер дұрыс топтастырыла ма және оларды санау жеке-жеке жүргізіле ме?
- Сайлау учаскесінің қызметкерлері дауыстарды санаудың осы тәртібіне және санау нәтижелеріне қатысты келісімге келді ме? Егер келмеген болса, осы дауды шешу үшін қандай іс-әрекет жасалды?
- Егер қандай да болмасын дау немесе шағым орын алса, олар қанағаттанарлық түрде шешілді ме?
- Дауыстарды санаудың түпкілікті ресми хаттамалары дұрыс ресімделе ме және оларға барлық уәкілетті органдар қол қоя ма?
- Партиялар/кандидаттар өкілдерінің немесе ішкі байқаушылардың осы сайлау учаскесі бойынша хаттаманың ресми көшірмелерін алуға мүмкіндігі бар ма?
- Осы сайлау учаскесінде дауыстарды санау нәтижелері жаппай көру үшін іліне ме?
- Полиция және/немесе қауіпсіздік қызмет қызметкерлерінің тарапынан жазба жүргізу және цифрларды немесе нәтижелерді телефон арқылы беру сияқты лайықсыз іс-әрекет орын алды ма?

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- бюллетеньдерді дауыс беруге арналған жәшікке лақтыру
- белгілер қойылған бюллетеньдерді жәшікті ашқаннан кейін қосу;
- бюллетеньдерді жарамсыз жасау әрекеттері;
- дауыстарды санауды қанағаттанарлықсыз түрде ұйымдастыру;

- салыстыру кезінде анықталған деректердің сәйкес келмеуі, – мысалы, дауыс беруге арналған жәшіктерде табылған бюллетеньдердің саны сайлаушылардың тізіміндегі қолтаңбалардың санынан асып түседі;
- сайлаушылардың тізімінде бірдей қолтаңбалардың көптігі;
- дауыстарды санауға жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметкерлері, нысанды немесе азаматтық киімдегі қауіпсіздік қызметтерінің қызметкерлері немесе өзге де белгісіз адамдар сияқты уәкілетті емес адамдардың қатысуы;
- дауыстарды санауға қызметкерлердің және олардың басшыларының жеткілікті емес саны қатысады;
- сайлау учаскесінің қызметкерлерін немесе байқаушыларды жібермеу;
- дауыстарды санауға кедергі келтіретін немесе бөгет болатын электр энергиясымен жабдықтаудағы іркілістер;
- байқаушыларға бюллетеньдердегі белгілерді де, оларды қалай сұрыптап жатқандығын да көру мүмкін емес болатын бюллетеньдерден қашық орын беру;
- салынған бюллетеньдерді жарамсыз деп тануға негізсіз немесе дәйексіз амал;
- дауыстарды санаған кезде немесе есептілік жасаған кезде бұрмалау;
- пайдаланылмаған бюллетеньдерді тиісінше сақтамау;
- осы сайлау учаскесі нәтижелерінің хаттамасы осы учаскеде түпкілікті ресімделмейді;
- хаттама қаламмен емес, қарандашпен толтырылады;
- осы сайлау учаскесінде ресми нәтижелерді жария етудің болмауы;
- кандидаттардың өкілдеріне немесе байқаушыларға дауыстарды санау нәтижелерінің ресми көшірмелерін беруден бас тарту.

9.2 Дауыс беру нәтижелерін жинақтау

Ең соңында, сайлау учаскелерінің есептерінде берілген дауыс беру нәтижелері қаншалықты әділ әрі дәл келтірілгенін тексеру қажет. Дауыс беруге арналған осы учаскедегі дауыстарды санау нәтижелері, әдетте, неғұрлым жоғары деңгейдегі сайлау комиссиясына беріледі, ол бүкіл округ ауқымында дауыс беру нәтижелерін өңдеуді жүргізеді, ал кейіннен оларды жоғарыға, ұлттық немесе өңірлік деңгейге береді. Нәтижелерді жинақтау процесі – сайлау процесінің байқауға жататын тағы бір маңызды кезеңі. ҚБ-ға ресми нәтижелерді және басқа да дауыс беру материалдарын сайлау учаскесінен нәтижелерді өңдеу орталығына тасымалдаған кезде олармен бірге ілесіп жүруді және кейіннен «олардың» учаскесінің нәтижелері нәтижелердің жиынтық кестесіне тиісінше түрде енгізілуін байқау үшін жиі тапсырады. ҚБ бюллетеньдерді және басқа да дауыс беру материалдарын тікелей жеткізу орнына тасымалдануы жүзеге асырылып, бұл ретте барлық

рәсімнің қауіпсіздігі мен ашықтығы қамтамасыз етіліп (яғни, ҚБ-ға және басқа байқаушыларға дауыс беру нәтижелерін оларды тасымалдаған кезде бірге ілесіп жүруге рұқсат берілген бе) жатқандығын байқауға тиіс.

Кейде ҚБ-ның арнайы топтарына дауыс беру нәтижелерін өңдеу орталықтарының жұмысын байқау тапсырылады. Оның мақсаты – байқаушылар осы процестің әр деңгейінде нәтижелердің мәліметтеріне мониторинг жасай алуы, сондай-ақ жекелеген сайлау учаскелерінде алынған нәтижелердің қозғалысын ұлттық деңгейге дейін бақылай алуы. Дауыс беру нәтижелерін жинақтау процесінің қаншалықты дұрыс ұйымдастырылғандығына өзіндік іріктеп тексеру осылайша жүзеге асырылады. Осы мақсатқа жету үшін СБМ өзінің жұмысын ауысымды ұйымдастыра немесе байқаушылардың арнайы топтарын пайдалана алады. Егер ҚБ нәтижелердің жинақталуын байқау жөніндегі арнайы топтардың құрамына тағайындалса, олар байқау әдістемесі бойынша арнайы нұсқаулықтар алады.

Сайлау органдары алдын ала нәтижелерді компьютерлік желілер арқылы жиі жібереді. СБМ-ның тиісті техникалық рәсімдермен танысқаны және нәтижелерді өңдеудің мұндай процесінің ашықтық дәрежесін, сондай-ақ ол байқаушылар тарапынан тексеруге көнетіндігін-көнбейтіндігін бағалағаны жөн. Бұдан басқа, мұндай жағдайларда байқаушыларға осы процесті іріктеу қажет және, мүмкіндігінше, компьютер желісімен жіберілген басып шығарылған нәтижелердің көшірмесін тиісті органның қолтаңбасымен және мөрімен алу қажет.

Нәтижелерді жинақтау процесі тексеруге көнетін және сайлау органдарының барлық деңгейінде ашық болғаны жөн. Ашықтық мүддесінде және сайлау процесіне сенімділікті нығайту мақсатында нәтижелерді жинақтаудың әрбір деңгейінің қорытындыларын осы процестің әр сатысында жылдам жариялаған жөн. Сондай-ақ сайлау алдындағы жарысқа қатысушылар мен байқаушылар сайлау учаскелерінде өздері жинаған хаттамалардың нәтижелері есепке әділ және дәл енгізілгендігіне көз жеткізу үшін әрбір жеке сайлау учаскесінен дауыстарды өңдеудің егжей-тегжейлі нәтижелерін Интернетте жариялау ұсынылады.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- сайлау материалдарын дауыстардың нәтижелерін өңдеу орталығына тасымалдау үшін тиісті қауіпсіздік шараларын сақтамау;
- материалдарды дауыс беру нәтижелерін өңдеу орталығына берудің дәлелсіз кідіруі;

- нәтижелерді дауыс беру нәтижелерін өңдеу орталығына тікелей жеткізудің орнына жергілікті әкімшілік органдарының үй-жайлары арқылы беру;
- талаптарға сай келмейтін, дауыс беру нәтижелерін жинақтаған кезде таршылық ететін және ығы-жығы үй-жайлар;
- дауыс беру нәтижелері электронды формата берілетін үй-жайға қолжетімділіктің болмауы;
- дауыс беру нәтижелері бар хаттамаларды бұрмалау немесе ауыстыру;
- дауыс беру нәтижелерін өңдеу орталықтарында ашықтық қағидатын сақтамау немесе тиісті рәсімді бұзу.

10. Есептерді жасау, қорытынды жасау жөніндегі жиналыстар және мәлімдемелер

10.1 ҚБ есептері

ҚБ өзінің байқауларының нәтижелері туралы сайлау болған күні бойы және келесі түні олар байқау жүргізген әрбір сайлау учаскесі бойынша сауалнамалар толтыра отырып хабарлайды. Мұндай сауалнамалар есептілікті жинаудың белгіленген пункттеріне тапсырылуға немесе факспен СБМ штабына – миссияның негізгі тобының мүшелерінен және ҰБ-нан ҚБ алған нақты нұсқауларға қарай жөнелтілуге тиіс. ҚБ-ның өзіне жазылған кестені ұстануы маңызды: олардың есептері уақтылы өңделіп үлгерілуге, ал кейіннен олардағы бағалаулар миссияның алдын ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы мәлімдемесіне енгізілуге тиіс.

Сауалнамалар толтырудан басқа ҚБ өздерінің ҰБ-ына дауыс беру күні орын алған кез келген аз ғана проблема немесе елеулі бұзушылық туралы дереу баяндағаны жөн. Бұл зорлық-зомбылық жағдайы, бюллетеньдерді дауыс беруге арналған жәшіктерге салу немесе сайлау нәтижелерін бұрмалаудың өзге де әдістері, сондай-ақ байқаушыларды дауыс беруге арналған учаскеге жіберуден бас тарту болуы мүмкін. ҰБ мұндай ақпаратты миссияның негізгі тобының мүшелеріне дереу беруге тиіс. Бұдан басқа, мұндай оқиғаларды осындай мақсатқа арнайы арналған бланкіде жазбаша нысанда тіркеген жөн.

10.2 ҚБ-мен қорытындылар жасау жөніндегі жиналыстар

ҚБ-ның қорытындылар жасау жөніндегі жиналысқа қатысуы міндетті. Мұндай жиналыстар әдетте өздерінің өңірі үшін ҰБ-ның әрбір тобы ұйымдастырады. Алдын ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы мәлімдеме жасау үшін ақпарат жинауға өте аз уақыт бөлінетіндігіне байланысты қорытындылар жасау жөніндегі жиналыс, ең дұрысы сайлаудан кейінгі келесі күні таңертең ерте өткізіледі. ҚБ түн ауғанша дауыстарды санау және нәтижелерді өңдеу процесін бақылағандығына қарамастан, қорытындыларды жасау жөніндегі жиналыс – маңызды іс-шара, ол барлық байқаушылардың бірге жиналуына, осы сайлау процесі бойынша тұжырымдармен бөлісуге және осы тұжырымдарды өзара салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл ақпарат СБМ-ның осы сайлаудың ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне және басқа халқаралық стандарттарға, сондай-ақ ұлттық заңнаманың ережелеріне сәйкестігі дәрежесі туралы қорытындысына кіреді. Қорытындыларды жасау жөніндегі жиналыс баспасөз үшін де,

жұртшылық үшін де жабық. Өңірлер бойынша қорытындылар жасауға қосымшаға миссияның негізгі тобы әдетте барлық байқаушылар шыққан аудандардан оралғаннан кейін бірден ел ауқымында қорытындылар жасау үшін жиналыс шақырады. Берілген уақыттың шектелгендігіне байланысты бұл қорытынды жиналыс әдетте миссияның алдын ала мәлімдемесі берілгеннен кейін сайлауды байқау нәтижелері бойынша пресс-конференцияда өткізіледі. Солай бола тұрса да, қорытынды жиналыста берілген барлық ақпарат миссияның қорытынды есебін дайындау үшін пайдаланылатын болады.

Қорытынды жиналыстың барысында ҚБ бланк толтыруды сұрайды, онда олар СБМ құрамындағы өзінің жұмыс тәжірибесін бағалауы керек. Бұл ақпаратты ДИАҚБ болашақта СБМ жұмысын жетілдіру үшін пайдаланады. Әдетте ҚБ қабылдаушы тараптан келесі күні кетеді.

10.3 Байқаушының ҚБ толтырған сауалнамаларын сандық және сапалық талдау

СБМ жүргізетін дауыс беру, дауыстарды санау процесін және нәтижелердің жинақтауды бағалау негізінде дауыс беру күні толтырылған ҚБ сауалнамаларын сандық және сапалық талдау жатыр. Сайлау болған күні және келесі түні статистика тобы статистика мәселелері жөніндегі сарапшының басшылығымен дерекқорға бүкіл елдегі сайлау учаскелерінде ҚБ толтырған байқаушылардың мыңдаған сауалнамасынан ақпарат енгізеді⁴³. Бұл деректер дауыс беру күні ұлттық та, және өңірлік деңгейлерде де сайлаулар барысын толық талдау үшін пайдаланылады. Сайлау күнінен кейін таңертең ерте статистика жөніндегі сарапшы осы ақпарат негізінде жасалған өзінің шолуын береді. Бұл кезде миссияның негізгі тобының мүшелері сайлау күнгі оқиғалар туралы (оның ішінде елеулі бұзушылықтар туралы) қосымша ақпарат іздестіріп, байқаушылардың түсініктемелеріне сапалы талдау жүргізеді. Дауыс беру күні туралы тұжырымдардың шынайылығы ҚБ топтарының өздерінің есептерін қаншалықты мұқият, дәл әрі толық жасағандығына, сондай-ақ осы есептерді статистика тобына ұсынудың уақтылылығына байланысты болады.

Алынған деректерді біріктіріп сенімді және жұмысқа ыңғайлы форматқа жинақтау үшін статистика мәселелері жөніндегі сарапшы деректерді Excel немесе Access базасына енгізу бағдарламасын жасайды. Енгізілген деректер SPSS (Statistical Package for the Social Sciences – Әлеуметтік

---

⁴³ Қазіргі уақытта ДИАҚБ мұндай сауалнамаларды өңдеу үшін оптикалық тану технологияларын қолдануды өңдеуде. Бұл сайлаудан кейінгі түні сауалнамаларды өңдеуді жеделдетуге мүмкіндік береді және ұзақ мерзімді перспективада шығасыларды, сондай-ақ ҚБ жұмыс уақытының шығындарын азайтуға көмектеседі деп сенеміз. Осы жүйені алғашқы сынап тексеруді СБМ 2010 жылғы мамырда Грузиядағы сайлауда өткізді.

ғылымдарға арналған статистикалық пакет) сияқты тереңдетілген статистикалық талдаудың дайын бағдарламасын пайдаланып зерделеуге ұшырайды. Бұл бағдарламалар статистика мәселелері жөніндегі сарапшыға ықтимал қателер нысанасына (мысалы, байқаушының сол немесе өзге мәселені дұрыс түсінбеуі салдарынан туындаған) деректерді тоғыспалы тексеруді жүргізуге және әртүрлі сипаттамалар арасындағы қатынастарды анықтауға; сол немесе өзге бұзушылықтар біржолғы жағдайларға жататындығын немесе өңірлік немесе ұлттық ауқымда қандай да бір үрдісті көрсететіндігін тексеруге; әртүрлі айнымалар арасындағы байланыстарды анықтау мақсатында жауаптарға тоғыспалы сілтемелер жасауға мүмкіндік береді. Әртүрлі сұрақтарға жауаптарды салыстыру қағидалардан ауытқулардың белгілі бір түрлері арасындағы байланыстарды орнатуға немесе сол немесе өзге бұзушылықтар оларға тән сайлау учаскелерінің белгілі бір типін анықтауға көмектесе алады. Әдістерді, сол сияқты регрессиялық және ковариациялық талдау әдістерін пайдалануға және олардың көмегімен жекелеген бұзушылықтарды байқаушы «қанағаттанарлықсыз» немесе «өте қанағаттанарлықсыз» деген баға қоюға мәжбүр болатындай қандай проблемалар қаншалықты өткір көрінгендігін анықтап, сайлау учаскесіндегі оқиғалардың барысын байқаушылардың жалпы бағалауымен байланыстыруға болады.

Көптеген СБМ байқаушылары байқалатын проблемалар мен бұзушылықтарға қатысты сенімді сандық деректерді алуға мүмкіндік беретін дауыс беру процесі бойынша сауалнамалардың жеткілікті санын толтырады. Байқаушыларды күшейту бүкіл ел бойынша еркін схемамен жүзеге асырылатындықтан, олардың тұжырымдарын бұл ел үшін репрезентативті деп санауға болады. Бұл СБМ-ға статистика тұрғысынан бүкіл елдегі дауыс беру туралы сенімділікпен айтуға мүмкіндік береді.

Сайлау учаскелерін ашу, дауыстарды санау рәсімі туралы есептер және нәтижелерді жинақтау сондай сансыз емес, себебі байқаушылар бұл процесті өздерінің сайлау учаскелерінің бірінде ғана байқай алады. Осыған байланысты байқаушылардың әрбір тобы сайлау процесінің осы құрауыштары туралы жалғыз есепті толтырады. Тиісінше, сайлаудың осы қырлары бойынша алуға болатын статистикалық деректердің көлемі де неғұрлым шектеулі. Нәтижесінде байқаушының мұндай сауалнамаларының негізінде алынған цифрлар бүкіл елдің аумағындағы жалпы үрдістерді анықтауға, сондай-ақ бұзушылықтардың нақты жағдайларын анықтауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, байқаушының мұндай сауалнамалары сайлау рәсімдерін сақтау туралы және бұзушылықтардың нақты түрлері туралы маңызды сапалы ақпаратты қамтиды. Осы себеппен бұл талдау сандық ақпараттан гөрі, көп жағдайда сапалы ақпаратқа сүйенеді.

Статистикалық деректерді СБМ-ның алдын ала тұжырымдары мен қорытындыларындағы сол немесе өзге сәттерді көрсету үшін пайдалануға болатын болса да, әдетте оларды үрдістерді анықтау құралы ретінде пайдаланады. Қорытынды есепте статистика дауыс беру процесінің, дауыстарды санаудың және нәтижелерді жинақтаудың нақты көріністері бойынша қорытындыларды суретпен көрсету үшін пайдаланылуы мүмкін. Есептерді дайындау кезінде миссияның негізгі тобының мүшелері статистикалық деректерді қолдануда қателіктерге жол бермеу үшін статистика мәселелері жөніндегі сарапшымен егжей-тегжейлі консультация алады.

10.4 Алдын ала тұжырымдар мен қорытындылар туралы мәлімдеме

Әдетте СБМ сайлау күнінен кейінгі келесі күннің екінші жартысында өткізілетін баспасөз-конференциясының барысында өздерінің алдын ала тұжырымдары мен қорытындылары туралы ресми мәлімдеме жасайды. Бұл мәлімдеме тұтастай алғанда, ұзақ мерзімді, сол сияқты қысқа мерзімді байқау деректерін қоса алғанда, СБМ жұмысының нәтижелеріне негізделген. Бұл тәсіл шындығында кез келген сайлау бір күндік іс-шара емес, ұзақ мерзімді процесс екендігі фактісін көрсетеді. Тиісті жағдайларда алдын ала мәлімдеме парламенттерден байқаушылармен бірлесіп дайындалады. Мұндай жағдайда оны бірлескен баспасөз-конференциясына ұсынады (ДИАҚБ серіктестері туралы 13-бөлімді қараңыз).

Алдын ала мәлімдеме – бұл сайлаудың заңнамалық базасы, сайлау органдарының, сайлауалды науқанның жұмысы, бұқаралық ақпарат құралдары, әйелдер мен ұлттық азшылықтың қатысуы, ішкі байқаушылардың жұмысы және сайлауға байланысты дауларды шешу жөніндегі, сондай-ақ дауыс беру, дауыстарды санау және сайлау күнгі нәтижелерді өңдеу процестері бойынша негізгі тұжырымдар мен қорытындылардың қысқаша жазылуы. Мәлімдеме ЕҚЫҰ міндеттемелерін сақтау деңгейін алдын ала бағалауды және осы сайлау барысындағы демократиялық сайлаулардың басқа да халықаралық стандарттарын, сондай-ақ сайлауға қатысты ішкі сайлау заңнамасының және нормативтік-құқықтық құжаттардың орындалу дәрежесін қамтиды. Алдын ала мәлімдеме өз тұжырымдарын фактілермен бекітуге тиіс болса да, ол шектен тыс созылмауы немесе кең аудиторияға арналғандықтан егжей-тегжейлі болмауға тиіс.

Мәлімдеме алдын ала деп аталады, себебі ол сайлау процесін толық аяқтағанға дейін, ал кейбір жағдайларда тіпті дауыстарды түпкілікті санау және нәтижелерді жинақтау аяқталғанға дейін жасалады. Іс жүзінде бұл мәлімдеме әрқашан сайлаудың түпкілікті нәтижелерін ресми жариялағанға

дейін, сондай-ақ сайлау күніне дейін және одан кейін берілген барлық шағымдар мен апелляциялар бойынша шешімдер қабылдағанға дейін жасалады. Осы себеппен алдын ала мәлімдемеде СБМ әлі аяқталмаған сайлау процесін мониторингілеуді жалғастырып жатқандығын анық көрсетіледі.

Ұсынымдар әдетте ДИАҚБ-ның қорытынды есебіне енгізіледі. Алайда сайлаудың екінші раунды болатын жағдайларда немесе өзге де айрықша мән-жайларда ұсынымдарды алдын ала мәлімдеге қосу сайлау процесінің қалған кезеңдерінің сапасын арттыруға ықпал ете алады.

11. Сайлаудан кейінгі кезеңде байқау

Бұдан бұрын көрсеткендей, сайлаудың өзі неғұрлым ұзаққа созылған сайлау циклінің бір бөлігін құрайтындығына байланысты ДИАҚБ мандаты сайлауды сайлау күніне дейін, сайлау кезінде және келесі кезеңде байқауды көздейді. Нақты мән-жайларға байланысты сайлау рәсімдерінің көпшілігі дауыс бергеннен кейінгі келесі күні-ақ іс жүзінде аяқталуы мүмкін немесе назар аударуды талап ететін бірқатар проблемалар әлі де қалуы мүмкін. Осылайша, сайлаудан кейінгі оқиғалардың дамуын байқау әдістері туралы шешім едәуір дәрежеде нақты мән-жайлар мен шарттарға байланысты. Байқаудың осы соңғы кезеңінде СБМ-ға қатысушыларға назар аудару мен қырағылықты әлсіретуге болмайды, себебі сайлау күнінен кейінгі оқиғалар тұтастай алғанда сайлау процесінің тазалығына шешуші түрде әсер етуі мүмкін.

Әдетте ҰБ елде сайлау күнінен кейін тағы бір апта ішінде, ал миссияның негізгі тобының мүшелері екі апта ішінде қалады. Осы барлық уақытта ҰБ да, миссияның негізгі тобы да сайлаудан кейін болып жатқан процестерді мұқият байқап отыруы қажет. Алайда, егер сайлау процесінің маңызды құрауыштары жоспарланған жолға шығу күнінен кейін ғана аяқталатындай болса немесе кейбір даулы мәселелер әлі де шешуді талап ететін болса, онда СБМ-ның ең болмағанда негізгі топтың кейбір мүшелері және/немесе ҰБ елде қала алатындай және сайлаудан кейінгі кезеңге байқауды жалғастыратын шаралар қабылдағаны жөн. Бұл ретте мұндай байқау тобының міндеттері өте дәл айқындалуға тиіс.

Сайлау процесінің соңғы кезеңдерін талдаудың барлық нәтижелері СБМ-ның қорытынды есебіне енгізілуге тиіс. Сонымен бірге, егер сайлаудан кейінгі кезеңде өтіп жатқан процестер туралы ең соңғы ақпаратты беру қажеттігі туындаса, СБМ олар туралы аралық есептер шығара алады.

Бұдан басқа, көптеген елдер сайлауды екі кезеңмен өткізеді: егер кандидаттардың бірде-бірі заң бойынша талап етілген дауыс санын жинамаса, онда сайлаудың бірінші турынан кейін бір немесе екі аптадан (немесе одан да көп) кейін екіншісі өткізіледі. Мұндай жағдайда СБМ күтпеген мән-жайлар жағдайына іс-қимыл жоспарларын алдын ала дайындауға және ол дауыс берудің ықтимал екінші туры байқауды жүргізе ме, егер жүргізсе, қандай әдістермен жүргізетіндігін шешуге тиіс.

11.1 Нәтижелерді жариялау

ДИАҚБ-ның СБМ сайлау нәтижелерін жарамды деп тануға немесе танымауға немесе осы нәтижелерді растауға уәкілеттігі жоқ. ДИАҚБ

миссиясы партиялардан тыс тұрғандықтан, ол ешқашан сайлаудың сол немесе өзге нәтижесінің саяси қырларын түсіндірмейді. Сайлау нәтижелеріне СБМ олар туралы қандай есептілік дәлдік, адалдық және уақтылылық критерийлеріне жауап беретіндігі дәрежесінде ғана қызығушылық білдіреді.

СБМ-ның алдын ала мәлімдемесі барлық уақытта сайлаудың түпкілікті нәтижелері белгілі болғанға дейін, ал кейде дауыс берудің алдын ала нәтижелері белгілі болғанға дейін жасалады. Солай бола тұрса да, түпкілікті нәтижелерді жариялау – сөзсіз, кез келген сайлау процесінің маңызды кезеңі және СБМ-ның, мүмкіндігінше оны байқауды қамтамасыз еткені жөн. Сонымен бірге, егер түпкілікті нәтижелерді жариялау сайлаудан кейінгі ұзақ уақыт аралығынан ерте болмай күтілетін болса, СБМ-да елде қалуға мүмкіндік болмауы мүмкін. Мұндай жағдайда осы процесті сырттан байқау үшін шаралар көздеген жөн.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- нәтижелерді жариялаудың ақталмаған созылуы;
- түпкілікті нәтижелерді жинақтауды біркелкі немесе жеткілікті бақыламау;
- байқаушыларды осы процеске жіберуден бас тарту;
- басқа уәкілетті адамдарды жіберуден бас тарту;
- сайлау округі және сайлау учаскесі деңгейінде сайлаудың түпкілікті нәтижелерін жариялаудың болмауы;
- сайлау күні тіркелген нәтижелер мен сайлау жүйесінің кез келген деңгейіндегі түпкілікті нәтижелер арасындағы сәйкессіздік.

11.2 Сайлау күнінен кейін шағымдар мен апелляцияларды қабылдау және қарау процесі

Шағымдар мен апелляциялар сайлау процесінің маңызды құрауышын құрайды және кез келген оның қырларына қатысты туындауы мүмкін. Әдетте, заңнама сайлауға байланысты шағымдар беру үшін дауыс беру күнінен кейін соңғы мерзімді белгілейді. Сайлау нәтижелеріне қатысты шағымдар айрықша назар аударуды талап етеді. Кейбір елдерде мұндай шағымдардың негізділігін таныған жағдайда және, егер даулы нәтижелер сайлаудың түпкілікті қорытындысына әсер етуі мүмкін болса, жауапты сот немесе әкімшілік органдары тиісті сайлау учаскелерінде немесе тиісті сайлау округтерінде қайта сайлау жүргізуді талап етуге құқылы. Сол сияқты жекелеген сайлау учаскелерінде немесе жекелеген сайлау округтерінде берілген дауыстарды қайта санау туралы өкім шығарылуы мүмкін.

Егер СБМ-ның жоспарланған сыртқа шығуы сәтінде елде қандай да болмасын маңызды шағымдарға немесе апелляцияларға қатысты шешімдер қабылданбаса, миссияның өзінің құқықтық мәселелер жөніндегі сарапшысын немесе басқа байқаушыларды сот отырыстарын немесе осы сайлауға байланысты шағымдарды қараудың өзге де процестерін бақылау мақсатында елде қалдырудың қаншалықты орындылығын немесе мүмкіндігін шешкені жөн. СБМ-ның осы уақытқа дейін апелляцияларды қарау процесі қаншалықты сенімді және сенімге ие болғандығы туралы, сондай-ақ байқаушылардың қатысуы осы процестің өтуіне оң әсер етуі мүмкіндігі туралы қаралып отырған апелляциялардың маңыздылығына қатысты шешім қабылдағаны жөн. Мысалы, егер алдағы дауыстарды қайта санау сайлаудың жалпы нәтижесіне әсер етуі мүмкін болса немесе егер конституциялық сот қазіргі уақытта қандай да болмасын маңызды істі қараса, СБМ-ның өзінің қызметкерлерін елде осындай процестерді байқауға қалдыруы үшін тиісті шаралар қабылдауға әрекет жасап көргені жөн.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- тым қиын немесе анық жазылмаған рәсімдер, олардан талаппен қандай органға жүгінген жөн екендігі анық болмауы мүмкін;
- сот немесе әкімшілік органдарының шағымдарды қарауға қабылдаудан немесе олардың шағымдар бойынша шешімдерді уақтылы қабылдамауынан бас тартуы;
- шағымдарды берудің және қараудың негізсіз қысқа мерзімдері, осыған байланысты шағымды уақтылы беру немесе олар бойынша шешімдер қабылдау қиын;
- шағымдарды қолайсыз деп тану жағдайлары немесе техникалық себептермен шағымдарды қарауға қабылдаудан бас тарту;
- шешімдер қабылдау процесін талапкер осымен құқықтық қорғаудың тиімді құралдарына қолжетімділіктен айырылатын дәрежеге дейін созу;
- сайлау комиссияларының дауыстарды қайта санаудан бас тартуы;
- тиісінше адал сот ісін жүргізу кепілдіктерін бермейтін сот ісін жүргізу;
- сот шешімдерін орындаудың болмауы.

11.3 Сайлаудан кейінгі жағдай

Тікелей сайлаудан кейінгі кезең саяси партиялар мен кандидаттар үшін, сондай-ақ қоғам үшін тұтастай алғанда, айрықша мәнге ие болуы мүмкін, себебі осы уақытта сайлау нәтижелері мен олардың салдары анық болады. Миссияның сайлауға байланысты адам құқықтарын бұзушылық туралы – сайлаудан кейінгі ығыстырулар, қорқытулар немесе күш қолдану туралы, сондай-ақ қамаққа алу мен ұстап алулар туралы барлық хабарларды

тексеру үшін шаралар қабылдағаны жөн. Егер саяси партиялар немесе өзге де мүдделі күштер сайлаудан кейінгі күндері қарсылықтар немесе шерулер ұйымдастырса, СБМ бұл ретте қызметкерлердің қауіпсіздігіне, сондай-ақ миссия ұстанымының қасақана еместігіне кепілдік беретін нұсқаулықтар шығаруды ұмытпай, осындай оқиғалардың мониторингін ұйымдастыруға тиіс.

11.4 Сайлау нәтижелерінің күшіне енуі

Сайланған адамның (адамдардың) лауазымына кірісуі – кез келген сайлаудың қорытынды кезеңі болып табылады. ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне сәйкес дауыстардың қажетті санын жинаған кандидаттар тиісінше түрде тиісті лауазымға кірісуге және онда белгіленген мерзім аяқталғанға дейін қалуға тиіс. Алайда көптеген елдерде сайлау күні мен сайланған кандидаттардың жаңа лауазымға кірісуі арасында белгілі бір тасымалданатын кезең көзделген. Осыған байланысты миссияның сайлау процесі толық аяқталғанға дейін елде қалуы орынсыз. Солай бола тұрса да, ДИАҚБ сайлау процесінің осы соңғы кезеңін де бақылауды жалғастырады. Егер осы кезеңде қандай да болмасын проблемалар туындаса, олар осы сайлау бойынша қорытынды есепте көрсетілуге тиіс.

Назар аударылуға тиіс ықтимал проблемалар:

- сайланған кандидаттарды лауазымға кірісу құқығынан айыру;
- адамдарды партия алған орындарға отыруға тиіс партиялық тізімнен таңдаған кезде қабылданған тәртіптен ауытқу немесе осыған байланысты түсініспеушіліктер;
- кандидаттарды сайлауды ұтқандарды олар лауазымға кіріскенге дейін немесе кейін саяси партиялармен ауыстыру;
- сайланған лауазымды адамдардың мандаттарын мерзімінен бұрын тоқтату мүмкіндігі.

12. Миссияның жұмысын аяқтау

ДИАҚБ СБМ жабу бірқатар техникалық және ұйымдастыру іс-шараларын орындауды көздейді. Өзінің елде болуының соңғы аптасында ҰБ сайлаудан кейін болатын процестің қалған кезеңін байқауды жүргізеді. Олардың бір мезгілде өңірлік деңгейдегі лауазымды адамдармен және өңірлердегі басқа да түйінді субъектілермен оларға ынтымақтастық үшін алғыс айтуға мүмкіндігі болуы және олардың миссияның алдын ала мәлімдемесі туралы пікірін білуі үшін қоштасу үшін кездесуді жоспарлағаны жөн. Бұдан кейін ҰБ астанаға оралады, онда миссияның негізгі тобының мүшелерімен қорытынды жиналысқа қатысады, онда олар сайлау процесін және сайлауды байқау жөніндегі болашақ миссиялардың жұмысын жетілдіруге бағытталған ықтимал шаралар бойынша өздерінің ойлары мен ұсыныстарын баяндай алады. Осы қорытынды жиналыстан кейін ҰБ елден кетеді.

Миссияның негізгі тобының мүшелері елде дауыс беру күнінен кейін шамамен тағы екі аптаға қалады. Бұл кезеңде олар сайлаудан кейінгі оқиғаларды бақылайды, қорытынды есептің өз бөліктерін жасайды және ұлттық деңгейдегі лауазымды адамдармен және басқа да мүдделі тараптармен қоштасу үшін кездесу өткізеді. Бұл кездесулерде негізгі топ мүшелерінің мүдделі тараптармен миссияның алдын ала мәлімдемесін, сондай-ақ сайлау процесін ықтимал жетілдіру жөніндегі ұсыныстарды талқылағаны жөн. Қоштасу үшін кездесу барысында миссия басшысының сол сияқты миссияның алдын ала мәлімдемесін және сайлау органдарының басшылығымен және басқа да лауазымды адамдармен ықтимал ұсынымдарды талқылағаны жөн. Мұндай әңгімелесулер сайлау өткізудің қорытындылары бойынша одан арғы қадамдардың негізіне жатуы мүмкін.

Өздері кеткенше негізгі топ мүшелерінің жалпы жиналыс өткізгені жөн, онда олар қорытынды есепке кіретін ұсынымдарды қалыптастырып, талқылайды. Мұндай ұсынымдар нақты және шынайы болуға тиіс және ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, халықаралық стандарттарға немесе демократиялық сайлау саласындағы тиісті практиканың басқа да мысалдарына сүйенуге тиіс.

Логистика тобы мен қаржы мәселелері жөніндегі маманның миссияның негізгі тобы кеткеннен кейін миссияны жабуға байланысты барлық ұйымдастыру және қаржы мәселелерін ЕҚЫҰ-ның қағидалары мен регламентіне сәйкес шешу үшін елде қалғаны жөн.

13. ДИАҚБ-ның әріптестері

1994 жылғы Будапешт кездесуінде ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер сайлауды байқау жөніндегі әртүрлі ұйымдар арасындағы үйлестіру деңгейін арттыруды ұсынды және ДИАҚБ-қа осы салада үйлестіру тетігін әзірлеу мақсатында барлық тиісті тараптармен бірге консультациялар жүргізуді тапсырды. Осыған байланысты Бюро тиісті үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдардан халықаралық байқаушылар топтарымен тығыз ынтымақтастықты жүзеге асырады. ДИАҚБ басқа ұйымдармен, әсіресе, байқау қорытындылары бойынша олардың тұжырымдары мен қорытындыларына қатысты диалогты қолдайды. Бұл қандай да болмасын сайлау процесі бойынша әртүрлі халықаралық ұйымдар жасаған қорытындыларда алшақтықтар болу ықтималдығын азайтады.

13.1 Парламенттерден байқаушылар

Сайлауға байқауды жүргізетін парламенттік органдармен ынтымақтастықтың құндылығын мойындай отырып, ДИАҚБ өздерінің басым міндеттерінің қатарында ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясымен (ЕҚЫҰ ПА), Еуропаның Парламенттік ассамблеясы Кеңесімен (ЕПАК)⁴⁴, Еуропалық парламентпен, НАТО-ның Парламенттік ассамблеясымен, сондай-ақ сайлауға дәл және әділ бағалау жүргізудің зор тәжірибесі бар басқа парламенттік делегациялармен әріптестік қатынастар жасауды көреді. Бюро парламенттік байқаушылармен ақпараттық жиналысты және ДИАҚБ СБМ сол елге келген жағдайда олардың жергілікті жерлерде таралуына материалдық-техникалық қолдау көрсетуді қоса алғанда, парламенттік органдармен бірлескен іс-қимылды қолдауға, ынтымақтастыққа және үйлестіруге бағытталған бірқатар тұрақты практикалық шаралар мен рәсімдерді әзірледі және жүзеге асырады. ДИАҚБ миссиясының негізгі тобына әдетте парламенттік делегацияға жәрдем көрсетуге сай келетін парламенттермен байланыстар жөніндегі үйлестіруші кіреді. Дауыс беру күнгі бірлескен байқаулар сайлауды байқау жөніндегі бірлескен халықаралық миссияның қамқоршылығымен тиісті ұйымдардың атынан өткізіледі.

ДИАҚБ-ның ЕҚЫҰ ПА-мен әріптестік қатынастары ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің № 19/06 шешіміне сәйкес 1997 жылы қол қойылған ынтымақтастық туралы шарт негізінде іске асырылады, ол сайлауды байқау ДИАҚБ, ЕҚЫҰ ПА және басқа парламенттік институттардың ортақ міндеті

---

⁴⁴ Сайлауды байқау барысында ДИАҚБ-ның жергілікті және өңірлік билік органдары Еуропа Кеңесі құрған Еуропаның жергілікті және өңірлік биліктерінің Конгресімен жиі ынтымақтасады.

болып табылатындығын атап көрсетеді. Сайлауды байқау жөніндегі халықаралық миссиялар шеңберінде ДИАҚБ ЕҚЫҰ ПА-мен айрықша тығыз әріптестікте жұмыс істейді. Екі әріптес сайлау процесінің бүкіл кезеңінде ақпарат алмасады, ал ДИАҚБ СБМ ЕҚЫҰ ПА-ға материалдық-техникалық және әкімшілік қолдау көрсете отырып, олардан қысқа мерзімді байқаушылардың жұмысына да жәрдемдеседі. Бұдан өзге, ЕҚЫҰ-ның қазіргі төрағасы қандай да болмасын саяси қайраткерді – әдетте, ЕҚЫҰ ПА Президентін немесе басқа жоғары қызметтегі лауазымды адам – ЕҚЫҰ ҚБ-ның қандай да болмасын сайлаудағы қызметін арнайы үйлестірушіні тағайындай алады. Мұндай жағдайда осы арнайы үйлестіруші басқа парламенттік делегациялардың басшыларымен және ДИАҚБ миссиясының басшысымен бірлесіп, баспасөз-конференциясында алдын ала мәлімдеме жасайды.

ДИАҚБ-ның СБМ сол сияқты Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) Парламентаралық ассамблеясынан және ТМД Атқарушы комитетінен сайлауды байқау жөніндегі миссиялармен ынтымақтасады. Тиісті миссиялар мерзімді кездесулер өткізеді, оларда сайлау процесін бағалау жөнінде ақпарат және өзіндік тұжырымдармен алмасады.

13.2 ЕҚЫҰ-ның жергілікті жерлердегі миссиялары және ЕҚЫҰ институттары

ДИАҚБ-ның сайлауды байқау жөніндегі миссиялары және ЕҚЫҰ-ның жергілікті жерлердегі тұрақты миссиялары (олар өріс алған жерлерде) өздерінің жеке мандаттары шеңберінде бір-біріне тәуелсіз әрекет етеді. Бұл айырманы әрқашан миссияны таныстыруға арналған алғашқы баспасөз-релизінен немесе баспасөз-конференциясынан бастап қабылдаушы елдің басшылығына және жұртшылығына жеткізген жөн. Осы уақытта ЕҚЫҰ-ның жергілікті жерлердегі миссиялары ДИАҚБ СБМ үшін бағалы ақпарат, сараптама білім, консультациялар мен қолдау көзі болып табылады.

Бұдан өзге, СБМ ДИАҚБ бөлімдерінің және осы елмен байланысты және сайлау процесіне қатысы бар ЕҚЫҰ институттарының бүкіл қызметімен танысуға тиіс. Атап айтқанда, СБМ жұмысы үшін ЕҚЫҰ-ның ұлттық азшылық істері жөніндегі Жоғарғы Комиссарының басқармасы және ЕҚЫҰ-ның бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы мәселелері жөніндегі өкілі қызметінің маңызы болуы мүмкін.

13.3 Басқа ұйымдар

Парламенттік байқаушылармен және басқа да халықаралық ұйымдармен әріптестік қатынастардан, сондай-ақ ЕҚЫҰ-ның басқа институттарымен және ЕҚЫҰ-ның жергілікті жерлердегі миссияларымен тығыз байланыстан

басқа, ДИАҚБ халықаралық ҰЕҰ-дан топты қоса алғанда, сайлауды байқау жөніндегі басқа топтармен ынтымақтасады.

Бюро сол сияқты сайлауды партияда жоқ ішкі байқаушылардың топтарымен ұлттық және өңірлік деңгейлерде диалогты және ақпарат алмасуды тұрақты жүзеге асыра отырып ынтымақтасады. Ішкі байқаушылардың қызметі адам құқықтарын қорғауға ықпал етеді және демократиялық сайлаулар процесінің ашықтығын, сондай-ақ оған қоғам тарапынан сенімділікті арттырады. ДИАҚБ ішкі байқаушылар топтарының Копенгаген құжатына және Халықаралық байқау қағидаттары декларациясына сәйкес сайлау процесінің барлық қырларын байқауды жүзеге асыруға арналған құқығын қолдайды. Сонымен бірге, ДИАҚБ саясаты халықаралық байқаушылардың жұмысы мен қорытындыларын ішкі күштер өткізетін сайлауды байқау жөніндегі барлық іс-шаралардан қатаң шектеуге бағытталған⁴⁵.

---

⁴⁵ 2003 жылы ДИАҚБ «Сайлауды ішкі байқаушыларға арналған басшылық құрал» жариялады, оны http://www.osce.org/publications/odihr/2003/10/12344_126_ru.pdf. мекенжайы бойынша ДИАҚБ веб-сайтынан табуға болады.

14. Қорытынды есеп

Қорытынды есеп нақты сайлау процесін жалпы бағалауды қамтиды. Атап айтқанда, есепке миссияның сайлау процесі туралы, осы процестің ЕҚЫҰ міндеттемелеріне, демократиялық сайлаулар саласындағы басқа халықаралық стандарттарға және ұлттық заңнама ережелеріне сәйкестік дәрежесі туралы қорытындысы тұтастай кіреді. Алайда, есеп те қабылдаушы елдің биліктеріне сайлау процесін жетілдіру жөніндегі немесе оны ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне көбірек сәйкес келтіру жөніндегі нақты және сындарлы ұсынымдар ұсынатындығы анағұрлым маңызды. Қорытынды есеп шамамен сайлау процесі аяқталғаннан кейін екі айдан кейін жарияланады. Ол сол елдің ресми тіліне (немесе тілдеріне) аударылады, елдің ауқымына, сондай-ақ ЕҚЫҰ-ның Венадағы Тұрақты кеңесінің штаб-пәтеріне және басқа халықаралық ұйымдардың арасына таралады. Бұдан өзге, ол ДИАҚБ веб-сайтында жарияланады және барлық үміткерлер үшін қолжетімді.

Қорытынды есеп бүкіл миссияның сайлауды байқау жөніндегі жиынтық тұжырымдарына, оның ішінде миссияның негізгі тобы жұмысының нәтижелеріне және, тиісті жағдайларда, ҰБ мен ҚБ жұмысының нәтижелеріне сүйенеді. Есептің бөлімдері саяси жағдайды, заңнамалық базаны, сайлау органдарының жұмысын, сайлаушылар мен кандидаттарды тіркеуді, сайлауалды науқанды, бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысын, әйелдер мен ұлттық азшылықтың қатысуын, азаматтық қоғамның рөлін және ішкі байқаушыларды сайлаудағы жұмысқа жіберуді, дауыс беру процестерін, дауыстарды санауды және нәтижелерді жинақтауды, сондай-ақ шағымдар мен апелляцияларды беру және қарау рәсімін егжей-тегжейлі баяндауға арналған. Қорытынды есепте, сол сияқты жекелеген эпизодтармен рәсімнен байқалған ауытқулар мен заң бұзушылықтар болғандығы туралы мәселе қаралады және бүкіл сайлау процесінің тазалығына күмән келтірілуі мүмкін. Қорытынды есеп сайлау өткізудің пайдаланылған әдістері қаншалықты кандидаттар мен сайлаушылардың сенімін тудырғандығын, сондай-ақ мемлекеттік билік көрсеткен нағыз демократиялық сайлауды өткізуге саяси ерік деңгейін көрсетеді.

Қажет болған кезде ДИАҚБ-ның Сайлау жөніндегі бөлімінің қызметкерлері (жиі жағдайда нақты СБМ басшысымен бірлесіп) қорытынды есеп ұсыну және оның билігіне, сондай-ақ басқа да мүдделі тараптарға ілеспе ұсынымдар беру мақсатында елге келеді. Бұдан өзге, ДИАҚБ мұндай сапарларды сайлау органдарының басшылығымен және басқа да лауазымды адамдармен одан арғы ықтимал қадамдарды немесе сайлау қорытындылары бойынша көмек көрсету шараларын талқылау үшін

пайдаланады. Кейде қорытынды есеп ұсынымдарын талқылау үшін саяси партиялардың өкілдері мен азаматтық қоғам топтарын қоса алғанда, мүдделі тараптардың тобымен дөңгелек үстел ұйымдастырған пайдалы.

15. Одан арғы қадамдар

Жоғарыда атап көрсетілгендей, 1999 жылғы Еуропалық қауіпсіздік хартиясында ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттердің барлығы ДИАҚБ бағалауы мен ұсынымдары негізінде сайлау қорытындылары бойынша одан арғы қадамдарды жедел қабылдауды міндеттенді. 2002 жылы бұл міндеттемелерді ЕҚЫҰ Министрлер кеңесі өзінің Порттағы кездесуінде қатысушы мемлекеттерге ДИАҚБ-ның сайлауды байқау қорытындылары бойынша ұсынымдарына неғұрлым пәрменді ден қоюға шақыруға жүгінip растады⁴⁶. Осы міндеттемелерді растау ЕҚЫҰ сайлау процестерін, сондай-ақ ДИАҚБ-ның көрсетілген ұсынымдарды орындауға жәрдемдесудегі рөлін жетілдіру мақсатында сайлау қорытындылары бойынша одан арғы қадамдарды жүзеге асыруға беретін мағынаны көрсетеді.

Қорытынды есептің негізгі бөліктерінің бірі қабылдаушы тараптың мемлекеттік органдары үшін сайлау процесін тұтастай немесе оның жекелеген құрауыштарын ықтимал жетілдіру мәселелері жөніндегі ұсынымдарына арналған бөлім болып табылады. Бұл ұсынымдар заңнамаға немесе сайлау органдарының жұмыс істеу әдістеріне ЕҚЫҰ міндеттемелерін, басқа халықаралық стандарттар мен алдыңғы қатарды практика мысалдарын ескере отырып, өзгерістер енгізуді көздеуі мүмкін. Бұл ұсынымдар келесі іс-шаралар мен диалогтың негізін құрайды. Қорытынды есепте ДИАҚБ билікке, сайлау органдарының өкілдеріне және басқа субъектілерге анықталған кемшіліктерді жою ісінде көмек көрсетуге өзінің дайын екендігін тағы да растайды.

Сайлауды байқау қара бастың қамы болып табылмайды. Оның міндеті – ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерге сайлауға байланысты олардың міндеттемелерін орындауда жәрдем көрсету. Сайлауды байқау жөніндегі іс-шаралардан түсетін пайда, егер олардың қорытындылары бойынша ұсынылған ұсынымдар байсалды қабылданған және тиімді орындалған жағдайда ғана барынша көп болуы мүмкін. Пәрменді одан арғы қадамдар сайлауды байқаудың маңызы мен құндылығын бірнеше рет арттырады.

ДИАҚБ-ның Сайлау жөніндегі бөлімінің шектеулі ресурстары әзірше оған сайлау өткізудің қорытындылары бойынша ауқымды күш-жігерді тұрақты қабылдауға мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты ДИАҚБ қызметкерлері сайлаудың заңнамалық базасын ЕҚЫҰ-ның міндеттемелеріне сәйкес келтіруге бағытталған құқықтық реформа мәселелеріне негізгі назар аударады. Заңнаманы талдаудан өзге ДИАҚБ сайлау өткізудің

---

⁴⁶ ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің № 7 шешімі «ЕҚЫҰ-ның сайлауға қатысты міндеттемелері» (Порту, 2002 ж.).

қорытындылары бойынша басқа қадамдарды да қабылдайды – жергілікті жерлерде ЕҚЫҰ миссияларына сайлау саласында нысаналы техникалық көмек көрсетеді, сайлау мәселелері жөніндегі сарапшылар тобын кеңейтеді, ДИАҚБ-ның сайлауға қатысты ұсынымдарын талқылау жөніндегі тиісті дөңгелек үстелдер мен семинарларға қатысады. Риясыздық қағидатын сақтау мақсатында Бюро сайлауды байқаудың тікелей алдыңғы кезеңінде немесе осындай байқау барысында сайлау мәселелері бойынша көмек көрсетпейді.

ДИАҚБ барлық уақытта сайлау нәтижелері бойынша өздерінің одан арғы күш-жігерінің тиімділігін арттыру және оларға неғұрлым пәрменді және жүйелі сипат беру тәсілдерін зерделейді – мысалы, ДИАҚБ бөлімдері арасындағы ішкі үйлестіруді және ынтымақтастықты жетілдіру жолымен, сондай-ақ жаңа әріптестік қатынастарын дамыту арқылы. Осы мақсатта Бюро сайлаушыларды және халықты тіркеу, әйелдердің сайлауға қатысуы, сайлау науқандарын қаржыландыру және сайлауға байланысты дауларды шешу мәселелері сияқты бағыттар бойынша өз бөлімдерінің әлеуетін кешенді пайдалануды күшейтеді. ДИАҚБ-ның сайлауды байқау жөніндегі есептері проблемаларды анықтайды, оларды шешу ДИАҚБ-ның адамның құқықтарын қорғауға, демократиялық институттарды нығайтуға, құқық үстемдігі қағидатын сақтауға және барлық қатысушы мемлекеттерде азаматтық қоғамды дамытуға жәрдемдесуге бағытталған ұзақ мерзімді бағдарламаларын жүзеге асыруды жиі талап етеді. Мұндай бағдарламаларды іске асыру ДИАҚБ-ның жиынтық ресурстарына және адам құқықтары мен демократияландыру саласындағы сарапшылық әлеуетіне сүйенеді.

Бұдан өзге, ДИАҚБ-ның сайлау нәтижелері бойынша күш-жігері тұтастай алғанда, ЕҚЫҰ-ның күш-жігерімен және, бірінші кезекте, ЕҚЫҰ-ның жергілікті жерлердегі миссияларының іс-шараларымен неғұрлым тиімді бірігуге тиіс. Ел ішіндегі әлеуетті ұйымдар – донорлармен немесе техникалық көмек көрсететін ұйымдармен әріптестік қатынастарды дамытқан жөн. Бұл Еуропа комиссиясы, Еуропа Кеңесі, БҰҰДБ және басқалары болуы мүмкін. Мұндай ынтымақтастықтың оң мысалдарының қатарында ДИАҚБ Венеция комиссиясымен бірлесіп жиі жүзеге асыратын әртүрлі елдердің заңнамасын талдауды атауға болады. Мұндай ынтымақтастық жобалары ДИАҚБ ресурстарын пайдаланудан барынша қайтарымды қамтамасыз етеді.

Бюро сайлауды байқауды өткізген қатысушы мемлекеттің билік органдарына ұсынылған ДИАҚБ-ның қорытынды есебі сайлаудан кейінгі қадамдар туралы диалогтың басы болуы мүмкін. Қорытынды есеп жарияланғаннан кейін көп кешікпей елге ДИАҚБ өкілдерінің келуі есептің

мазмұнын, ұсынылған ұсынымдарды және келесі іс-шараларды өткізу әдістерін талқылауға мүмкіндік береді. Мұндай сапарлар жақында шығарылған қорытынды есеп бойынша пікір алмасуға мүмкіндік береді. Мұндай түрдегі пікірталастарға ұлттық және халықаралық деңгейдегі субъектілер – оның ішінде донорлар мен техникалық көмек көрсетушілердің қатысуы қажет, олар неғұрлым маңызды ұсынымдар мен оларды орындау тәсілдерін қарау кезінде негізгі рөл атқарады. Сайлауды байқау қорытындылары бойынша мұндай сапарлар сайлау реформасының шабытын сақтауға және анықталған кемшіліктерді келесі сайлау болғанға дейін алдын ала жоюға бағытталған іс-қимылдарды үйлестіруге көмектеседі.

Сайлау қорытындылары бойынша одан арғы қадамдардың табысы, ең алдымен, тиісті қатысушы мемлекет билігінің сайлау процесін жетілдіруге дайындығы дәрежесіне және оларда шынайы сайлау реформасын жүргізу және ДИАҚБ ұсынымдарын орындау үшін нық саяси еріктің болуына байланысты.

Қосымшалар

I қосымша

ЕҚЫҰ-ның сайлау саласындағы міндеттемесі

Копенгаген, 1990 жыл (сайлауға қатысты міндеттеме)

(6) «Қатысушы мемлекеттер еркін және мерзімді әрі шынайы сайлаулар барысында білдірілетін халықтың ерік-жігері кез келген билік пен үкіметтің заңдылығының негізі болып табылады. Қатысушы мемлекеттер тиісінше өз азаматтарының құқықтарын тікелей немесе адал сайлау процесінің барысында еркін сайланатын өкілдері арқылы елді басқаруға қатысу құқығын құрметтейді. Олар өз заңдарына, адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық жөніндегі өз міндеттемелеріне және өздерінің халықаралық міндеттемелеріне сәйкес халықтың ерік-жігерін білдіру арқылы еркін орнатылған демократиялық тәртіпті немесе басқа қатысушы мемлекеттегі осындай тәртіпті құлатуға бағытталған, терроризмді немесе зорлық-зомбылықты пайдаланатын немесе оны жоюдан бас тартатын жекелеген адамдардың, топтардың немесе ұйымдардың қызметінен сақтау мен қорғау үшін өз жауапкершілігін мойындайды.

(7) халықтың ерік-жігері үкімет билігінің негізіне айналуы үшін қатысушы мемлекеттер

(7.1) - заңда белгіленгендей ақылға қонымды кезеңділікпен еркін сайлау өткізеді;

(7.2) – тым болмағанда ұлттық заң шығарушы органдағы бір палатаның барлық мандаттары жалпыхалықтық сайлау барысындағы кандидаттардың еркін жарысу объектісі болуына жол береді;

(7.3) – ересек азаматтарға жалпыға бірдей және тең сайлау құқығына кепілдік береді;

(7.4) - дауыс беру жасырын жүргізілуін немесе еркін дауыс беруге тең рәсім қолданылуын және дауыстарды санау мен ол туралы хабарлама әділ, ал ресми нәтижелердің жария етілуін қамтамасыз етеді;

(7.5) – азаматтардың саяси партиялардың немесе ұйымдардың өкілдері ретінде жеке басының тұрғысынан саяси немесе мемлекеттік лауазымдарға кемсітусіз қол жеткізу құқығын құрметтейді;

(7.6) – жекелеген адамдардың және адамдар топтарының толық бостандық жағдайында өз саяси партияларын немесе басқа саяси ұйымдар құру

құқығын құрметтейді және осындай саяси партиялар мен ұйымдарға заң және билік органдары алдында теңдік негізінде бір-бірімен жарысуға мүмкіндік беретін қажетті заң кепілдіктерін береді;

(7.7) - заң мен мемлекеттік саясат саяси кампаниялардың бостандық және шындық атмосферасында өткізілуін қамтамасыз етеді, онда ешқандай әкімшілік әрекеттер, зорлық-зомбылық немесе қорқыту партиялар мен кандидаттардың өз көзқарастары мен бағаларын еркін айтуына тосқауыл бола алмайды, сондай-ақ сайлаушыларға олармен танысуға және оларды талқылауға немесе жазадан қорықпай еркін дауыс беруге кедергі келтірмейді;

(7.8) - сайлау процесіне қатысқысы келетін барлық саяси топтар мен жекелеген адамдар үшін кемсітпеушілік негізде бұқаралық ақпарат құралдарына кедергісіз қол жеткізу үшін қандай да болмасын заңды немесе әкімшілік кедергілер белгіленбеуін қамтамасыз етеді;

(7.9) - заңда белгіленген қажетті дауыс санын алған кандидаттар тиісінше дәрежеде қызметке кірісуін және өз өкілеттіктерінің мерзімі біткенге дейін немесе демократиялық парламенттік және конституциялық рәсімдерге сәйкес заңда реттелетін өзгеше түрде тоқтатылғанға дейін қызметінде қалуын қамтамасыз етеді.

(8) Қатысушы мемлекеттер шетелдік, ұлттық байқаушылардың қатысуы сайлау өткізіліп отырған мемлекет үшін сайлау процесінің беделін арттыруы мүмкін деп санайды. Сондықтан олар байқаушыларды осыны қалайтын ЕҚЫҰ-ге қатысушы кез келген басқа мемлекеттен және кез келген тиісті жеке мекемелер мен ұйымдардан өзінің ұлттық сайлауының барысын заңда жол берілетін көлемде бақылау үшін шақырады. Мұндай байқаушылар өздеріне сайлау процесіне араласпауға міндеттеме алады.»

Копенгаген, 1990 жыл (басқа да тиісті міндеттемелер)

«Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуге және оларды жүзеге асыруға адамдар арасындағы байланыстарды дамытуға және осымен байланысты гуманитарлық сипаттағы басқа мәселелерді шешуге жәрдемдесу мақсатында қатысушы мемлекеттер мыналарға қатысты төмендегідей келісімге келді:

(...)

(3) Олар демократия құқықтық мемлекеттің ажырамас элементі болып табылатынын растайды. Олар саяси ұйымдарға қатысты плюрализмнің маңыздылығын мойындайды.

(4) Олар бір-бірінің еркін сайлау құқығын құрметтейтінін және өздерінің саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени жүйелерін адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес дамытатындықтарын растайды. Осы құқықты жүзеге асыра отырып, олар өз заңдарының, әкімшілік қағидаларының, практикасы мен саясатының өздерінің халықаралық құқық жөніндегі міндеттемелеріне қарай құрылуын және Принциптер декларациясының ережелерімен және ЕҚЫҰ бойынша басқа да міндеттемелеріне үйлесімді болуын қамтамасыз ететін болады.

(5) Олар адамның жеке басына тән қадір-қасиетін толық көрсету үшін айтарлықтай қажетті әділдік элементтерінің және барлық адамдардың тең әрі ажырамас құқықтарының қатарына мыналар жатады деп салтанатты түрде мәлімдейді:

(5.1) практикада сайлаушылардың өз өкілдерін таңдау кезінде пікірін еркін білдіруді қамтамасыз ететін жағдайда ақылға қонымды уақыт аралығында өткізілетін еркін сайлауда жасырын дауыс беру немесе еркін дауыс беруге тең рәсім арқылы өз пікірін білдіру;

(5.2) атқарушы билік сайланған заң шығарушы органдарға немесе сайлаушыларға есеп беретін басқару нысаны өз сипаты жағынан өкілді болады;

(5.3) үкімет пен мемлекеттік биліктің конституцияны сақтауы және заңмен сыйымды дәрежеде іс-қимыл жасауы міндетті;

(5.4) мемлекет пен саяси партиялар арасындағы нақты аражікті ажырату; атап айтқанда, саяси партиялар мемлекетпен қосылмайды;

(5.5) үкімет пен әкімшіліктің, сондай-ақ сот органдарының қызметі заңда белгіленген жүйеге сәйкес жүзеге асырылады. Мұндай жүйені құрметтеу қамтамасыз етілуге тиіс;

(5.6) қарулы күштер мен полиция азаматтық билік бақылауында болады және оларға есеп береді;

(5.7) адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары заңда қамтамасыз етіледі және халықаралық құқық жөніндегі міндеттемелерге сәйкес келеді;

(5.8) тиісті жария рәсім аяқталғаннан кейін қабылданған заңдар мен әкімшілік ережелер жарияланады, бұл оларды қолданудың шарты болып табылады. Бұл мәтіндер көпшілік үшін қолжетімді болады;

(5.9) заң алдында барлық адамдар тең және заң тарапынан қандай да болмасын кемсітушіліксіз тең қорғалуға құқығы бар. Осыған орай заң кез-келген кемсітушілікке тыйым салады және барлық адамдарға қандай да болмасын белгісі бойынша кемсітушіліктен тең әрі тиімді қорғауға кепілдік береді;

(5.10) әрбір адамның негізгі құқықтарын құрметтеуге кепілдік берілетіндей және құқықтық жүйеге нұқсан келтірілмейтіндей әкімшілік шешімдерге қарсы тиімді құқықтық қорғау құралдары бар болады;

(5.11) қандай да болмасын адамға қарсы бағытталған әкімшілік шешімдер толығымен негізді болады және әдетте, құқықтық қорғаудың қолда бар қарапайым құралдарына сілтемені қамтуға тиіс;

(...)

(10) жекелеген адамның адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын білу және оларға сәйкес өз бетінше немесе басқалармен бірлесіп іс-қимыл жасау құқығын тиімді қамтамасыз ету міндеттемесін, оларды дамыту мен қорғауға белсенді үлес қосуды растай отырып, қатысушы мемлекеттер өзінің мына міндеттемесі туралы мәлімдейді:

(10.1) осындай пікір мен ақпаратты тарату және жариялау құқығын қоса алғанда, әрбір адамның жеке немесе бірлесіп адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы еркін пікір және ақпарат сұратуға, алуға және беруге құқығын құрметтеу;

(...)

(10.3) адам құқықтарының сақталуын қадағалау жөніндегі кәсіподақтар мен топтарды қоса алғанда, адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын ынталандыруға және қорғауға ұмтылатын үкіметтік емес ұйымдарды құру, оларға қосылу және олардың қызметіне тиімді қатысу құқығын қоса алғанда, жекелеген адамдарға қауымдастыққа құқықты жүзеге асыруға рұқсат берілуін қамтамасыз ету;

(10.4) мұндай топтар мен ұйымдардың мүшелеріне өз елдерінде және олардан тыс жерлерде және халықаралық ұйымдарда осындай органдарға кедергісіз қолжеткізуге және олармен байланысып тұруға, пікір алмасуға,

байланыс ұстауға және адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын ынталандыру және қорғау мақсатында осындай топтармен, ұйымдармен ынтымақтасуға, заңда көзделгендей ұлттық және халықаралық көздерден еркін қаржы жарналарын сұратуға, алуға рұқсат беру.

(...)

(24) Қатысушы мемлекеттер адамның жоғарыда айтылған барлық құқықтары мен негізгі бостандықтарын жүзеге асыру заңда көзделгендерден басқа, ешқандай шектеулер объектісі бола алмайтындай етіп қамтамасыз етеді және олардың халықаралық құқық бойынша, атап айтқанда Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт бойынша міндеттемелеріне және олардың халықаралық міндеттемелеріне, атап айтқанда Жалпыға ортақ адам құқықтары декларациясы бойынша міндеттемелеріне сәйкес келуін қамтамасыз етеді. Бұл шектеулер алып тастаулар сипатына ие. Қатысушы мемлекеттер осы шектеулерді асыра пайдаланбауды қамтамасыз етеді және оларды еркін пайдаланбай, осы құқықтарды тиімді жүзеге асыру қамтамасыз етілетіндей етіп пайдаланады.

(...)

(26) Қатысушы мемлекеттер өміршең демократия демократиялық құндылықтар мен практиканың ұлттық өмірінің бір бөлігі ретінде өмір сүруіне, сондай-ақ демократиялық институттардың көп болуына байланысты екендігін мойындайды. Олар сондықтан бірлескен практикалық күш-жігер мен тікелей байланыстар шеңберінде олардың арасында ақпарат, пікір және тәжірибе алмасуды және мыналарды қамтитын салаларда жекелеген адамдардың, топтар мен ұйымдардың арасындағы ынтымақтастықты орынды жерде ынталандырады, жеңілдетеді:

- конституциялық құқықтар, реформалар және даму;
- сайлау және оларды байқау туралы заңнама;
- соттар мен құқықтық жүйелер құру және оларды басқару;
- риясыз және тиімді мемлекеттік қызметті дамыту, оның шеңберінде жұмысқа қабылдау және қызметте ілгерілеу қызметкерлердің жеке қадыр-қасиетін ескеру жүйесіне негізделеді;
- заңдарды өмірде қолдану;
- жергілікті басқару және орталықтан шығару;
- ақпаратқа қолжетімділік және құпиялылықты қамтамасыз ету;
- қалыптасушы саяси партиялар мен олардың плюралистік қоғамдағы рөлі;
- еркін және тәуелсіз кәсіподақтар;
- кооперациялық қозғалыстар;

- қоғамдық мүдделерді көздейтін еркін қауымдастықтың басқа нысандары мен топтарды дамыту;
- журналистика, тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары, интеллектуалдық және мәдени өмір;
- оқу орындарында демократиялық құндылықтар, институттар мен практика туралы үйрету, еркін пайымдау атмосферасын қамтамасыз ету білімін оқыту.

Мұндай күш-жігер, оқытуды, ақпарат, кітап және оқу материалдарымен алмасуды, бірлескен бағдарламалар мен жобаларды, ғылыми және кәсіби алмасулар мен конференцияларды, ғылыми зерттеулерге стипендияларды, субсидияларды, сарапшылық білім мен консультациялық қызметтер көрсетуді, іскерлік және ғылыми байланыстар мен бағдарламаларды қоса алғанда, СБСЕ адами өлшемі шеңберіндегі ынтымақтастық ауқымын қамтуы мүмкін.

Париж, 1990 жыл (жаңа Еуропаға арналған Париж хартиясы)

(...)

Адам құқықтары, демократия және заңның үстемдігі

Біз демократияны біздің елдердегі жалғыз басқару жүйесі ретінде құруға, шоғырландыруға және нығайтуға міндеттенеміз. Осы бағытта мынаны басшылыққа аламыз:

Адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары туғаннан бастап барлық адамдарға тиесілі, олар ажырамайды және оларға заңда кепілдік беріледі. Оларды қорғау және жәрдем ету – үкіметтің бірінші міндеті. Оларды құрметтеу – шамадан тыс билігі бар мемлекетке қарсы айтарлықтай кепілдік. Оларды сақтау және толығымен жүзеге асыру – бостандық, әділдік пе бейбітшілік негізі.

Демократиялық басқару халықтың ерік-жігеріне негізделеді, ол еркін әрі әділ сайлаулар барысында тұрақты танылып тұрады. Демократияның негізінде адамның жеке басын құрметтеу және заңның төрешілдігі жатыр. Демократия өз пікірін білдіру бостандығының, қоғамдағы барлық топтарға қатысты төзімділіктің және әрбір адам үшін мүмкіндіктер теңдігінің ең үздік кепілі болып табылады.

Өкілді және плюралистік сипатқа ие демократия сайлаушыларға есеп берушілікке, мемлекеттік биліктің заңдарды сақтауға міндеттемесіне және әділ сот төрелігін жүргізуге алып келеді. Ешкім де заңның үстінде қалмауға тиіс.

Біз қандай да болмасын кемсітушіліксіз мыналарды растаймыз,

- әрбір адамның ой-сана, ар-ұждан, дін мен наным-сенім бостандығына, өз пікірін білдіру бостандығына, қауымдастық пен бейбіт жиналыстар бостандығына, жүріп-тұру бостандығына құқығы бар;

ешкім:

- өз бетінше қамауға алынбайды немесе қамауда ұсталынбайды, күш көрсету немесе басқа да қатаң, адамға жат немесе адамның қадыр-қасиетін аяққа таптайтын әрекеттер мен жазалауларға тартылмайды;

әркімнің:

- өз құқықтарын білуге және оларға сәйкес әрекет етуге,
- еркін және әділ сайлауларға қатысуға,
- өзіне қылмыс жасады деп айып тағылған жағдайда әділ, ашық сот талқылауына,
- жеке-дара немесе басқалармен бірлесіп меншікке ие болуға және дара кәсіпкерлікпен айналысуға,
- өзінің экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын пайдалануға құқығы бар.

Біз ұлттық аз халықтардың этностық, мәдени, тілдік және діни өзіндік болмысына және ұлттық аз халықтарға жататын адамдардың ешқандай кемсітушіліксіз және заң алдында толық теңдік жағдайында осы өзіндік болмысын білдіруге, сақтауға және дамытуға құқығы бар екендігін мойындаймыз.

Біз әрбір адам өзінің құқықтарын кез-келген бұзушылықтарға қарсы ұлттық немесе халықаралық құқықтық қорғаудың тиімді құралдарына қолжетімділікті пайдалана алуын қамтамасыз етеміз.

Осы ережелерді толығымен сақтау біз жаңа Еуропаны құруға тырысатын іргетас болып табылады.

Біздің мемлекеттер демократиялық жетістіктерді кері кетпейтіндей ету мақсатында ынтымақтасып, бір-біріне қолдау көрсететін болады.

(...)

Біз қатысушы мемлекеттерде байланыстарға жәрдемдесу және сайлау туралы ақпарат алмасу үшін Варшавада Еркін сайлау жөніндегі бюро құру туралы шешім қабылдаймыз.

Мәскеу, 1991 жыл

(18.1) Заңнама халықтың ерік-жігерін не тікелей, не олар сайлаған өкілдер арқылы білдіретін ашық процесс нәтижесінде әзірленіп, қабылданады.

Лиссабон, 1996 жыл (Жоғары деңгейдегі кездесу декларациясы)

(9) (...) Адами өлшемнің өзекті проблемаларының ішінде ЕҚЫҰ өңіріндегі тұрақтылық үшін қауіп-қатер адам құқықтарының тыйылмай тұрған бұзылуы, атап айтқанда (...) сайлаудағы айла-шарғылар (...) болып қалып отыр. Біз осы проблемаларды шешудегі күш-жігерді одан әрі жалғастыруға берік бел будық.

Стамбул, 1999 жыл (Жоғары деңгейдегі кездесу декларациясы)

26. Біздің алдымызда тұған сайлаулар санының көптігін ескере отырып, біз олардың еркін әрі ашық сипатын, сондай-ақ олардың ЕҚЫҰ шеңберінде қабылданған принциптер мен міндеттемелерге сәйкес болуын қамтамасыз етуді шешіп отырмыз. Бұл демократиялық дамудың сенімді негізін қамтамасыз ететін жалғыз жол. Біз әртүрлі елдерге ЕҚЫҰ шеңберінде қабылданған принциптер мен міндеттемелерге жауап беретін сайлау туралы заңнаманы әзірлеудегі ДИАҚБ-нің жәрдем көрсетуін лайықты бағалаймыз, және сайлау өткізудің бағасы мен ұсынымдары бар олар ұсынатын қорытындыларға дереу ден қоямыз. Біз ДИАҚБ мен ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясының сайлауды өткізгенге дейінгі және кейінгі жұмысын бағалаймыз, ол демократиялық процеске қосымша үлес қосады. Біз аз халықтарға жататын адамдарға дауыс беру құқығын толық көлемде сенімді қамтамасыз етуге және босқындардың бастапқы тұрған елінде сайлауға қатысу құқықтарын жүзеге асыру үшін жағдай жасауға қатаң түрде ұмтыламыз. Біз кандидаттар арасында да, партиялар арасында да әділ бәсекелестікті қамтамасыз етуге, оның ішінде оларға бұқаралық ақпарат құралдарына қолжетімділік беру және жиналыс бостандығын құрметтеу арқылы қамтамасыз етуге міндеттенеміз.

Стамбул, 1999 жыл (Еуропалық қауіпсіздік хартиясы)

25. Біз ЕҚЫҰ шеңберінде қабылданған міндеттемелерге сай және атап айтқанда 1990 жылғы Копенгаген құжатына сай еркін және әділ сайлаулар өткізу міндеттемемізді тағы да растаймыз. Біз ДИАҚБ қатысушы

мемлекеттерге сайлау туралы заңнаманы әзірлеуде және жүзеге асыруда көмек көрсете алатынын мойындаймыз. Осы міндеттемелерді жиынтықтай отырып, біз өз елдерімізде өткізілетін сайлауларға сайлаудың өткізілуін байқағысы келетін ДИАҚБ қатысушы мемлекеттерден, ЕҚЫҰ-ның Парламенттік ассамблеясынан және тиісті институттар мен ұйымдардан байқаушылар шақырамыз. Біз сайлау өткізудің бағасы мен ұсынымдары бар ДИАҚБ қорытындысына дереу ден қоюға келісеміз.

ЕҚЫҰ Министрлер кеңесінің шешімдері

Рим, 1993 жыл (Шешімдер: IV. Адами өлшем)

4. Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро

Министрлер ДИАҚБ рөлін күшейту және қызметін жандандыру туралы шешім қабылдады. Атап айтқанда, ДИАҚБ өз мандатына сәйкес мына салаларда өз қызметін жандандырады:

(...)

Сайлау процесін жан-жақты байқаудағы ДИАҚБ рөлін нығайту

(...)

Будапешт, 1994 жыл (Шешімдер: VIII. Адами өлшем)

12. ДИАҚБ сайлау процесін ол басталғанға дейін, оның барысында және ол аяқталғаннан кейін байқауда айтарлықтай рөл атқарады. Осы тұрғадын ДИАҚБ бұқаралық ақпарат құралдарының еркін әрі тәуелсіз қызметі үшін жағдайлардың бар-жоғын бағалауға тиіс.

Қатысушы мемлекеттер сайлау процесін байқауды жүзеге асыратын әртүрлі ұйымдарға өз іс-қимылдарын үйлестіруді жақсартуды ұсынады және ДИАҚБ-ға осы саладағы үйлестіру үшін негіз қалауда барлық тиісті ұйымдармен консультациялар өткізуді тапсырады.

Будан басқа, ДИАҚБ сайлау процесін байқау рәсімін дайындауды жетілдіру мақсатында сайлауды байқаушылар үшін оқу құралын жасайды және үнемі жаңартылып отыратын алдағы сайлаулар күнтізбесін жүргізетін болады.

Порту, 2002 жыл (№7 шешім «Сайлауға қатысты міндеттемелер»)

Министрлер кеңесі,

(...)

Қатысушы мемлекеттерді сайлауды байқау қорытындылары бойынша жасалған ДИАҚБ ұсынымдарына неғұрлым пәрменді ден қоюға шақырады, Тұрақты кеңеске сайлауларға қатысты қосымша міндеттемелерді басқа халықаралық ұйымдармен, сондай-ақ қатысушы мемлекеттер арасындағы тығыз ынтымақтастық рухында тұжырымдау қажеттігі туралы мәселені

қарауды және Министрлер кеңесінің келесі кездесуіне тиісті баяндаманы табыс етуді ұсынады.

Маастрихт, 2003 жыл (№ 5/03 шешім «Сайлау»)

Министрлер кеңесі,

(...)

Демократиялық сайлаулар әртүрлі сайлау жүйелері мен заңдарының шеңберінде өткізілуі мүмкін екендігін мойындай отырып,

Қатысушы мемлекеттерге сайлауға байланысты міндеттемелер мен нормаларды орындауда көмек көрсету саласындағы ДИАҚБ-ның сарапшылық әлеуетін атап көрсете отырып,

ДИАҚБ мен ЕҚЫҰ Парламенттік Ассамблеясы арасындағы сайлауды байқау саласында жалғасып келе жатқан тиімді ынтымақтастықты қошеметтей отырып,

ДИАҚБ дайындаған және қатысушы мемлекеттерге осы жылдың маусымында ұсынылған «ЕҚЫҰ қатысушы мемлекеттердегі демократиялық сайлауларға қатысты қазіргі міндеттемелер: жұмыс барысы туралы баяндама» (ODIHR.GAL/39/03) құжатты қошеметтей отырып,

Тұтастай бүкіл процеске электорат сенімінің, сайлау рәсімдерінің транспаренттілігі мен сайлау өткізумен айналысатын органдардың есептілігінің қажеттігін мойындай отырып, қатысушы мемлекеттерді алдағы уақытта ДИАҚБ-мен осы саладағы ынтымақтастықты тереңдетуге шақырады,

ДИАҚБ-ға қатысушы мемлекеттерге ДИАҚБ-ның сайлауларды байқау туралы баяндамаларында келтірілген ұсынымдар бойынша шаралар қолдануға жәрдемдесуінің тиімділігін арттыру жолдарын қарастыруды және Тұрақты кеңесті осы міндеттің орындалу барысы туралы хабардар етуді тапсырады;

Тұрақты кеңеске ДИАҚБ-ның сарапшылық әлеуетін пайдалана отырып, сайлау саласындағы қазіргі бар міндеттемелерге қосымша міндеттемелерді қосу қажеттігі туралы мәселені қарауды және бұл туралы Министрлер кеңесінің келесі кездесуінде баяндауды ұсынады.

Брюссель, 2006 жыл (№ 19/06 шешім «ЕҚЫҰ тиімділігін арттыру»)

Министрлер кеңесі,

(...)

2-бөлім: ДИАҚБ баяндамасы

1. ДИАҚБ Министрлер кеңесінің № 17/05 шешімінің 2-тармағына сәйкес жасалған жұмыс үшін алғысын білдіреді және оның 2006 жылғы 10 қарашада шыққан баяндамасын назарға алады;

(...)

7. ДИАҚБ сайлау заңнамасына шолуды және сайлау барысына байқау жүргізуді қоса алғанда, электоральдық процеске байланысты қызмет түрлерінің көмегімен қатысушы мемлекеттерге көмек көрсету үшін сараптау тәжірибесіне ие екендігін мойындайды;

8. Бұдан әрі де ЕҚЫҰ-ның электоральдық процеске байланысты қызметін дамытуға міндеттенеді және осыған байланысты демократиялық сайлаулар өткізу үшін қажетті құқықтар мен бостандықты қоса алғанда, адамның құқықтары мен негізгі бостандығын қорғау мен қолдау мақсатында қатысушы мемлекеттер қабылдаған ЕҚЫҰ-ның жалпы міндеттемелерін іргетас ретінде ЕҚЫҰ-ның Адами өлшеу жөніндегі конференциясының Копенгаген кеңесі Құжатының ережелерін (1990 жыл) тағы да растайды;

9. Бұл міндеттемелер Жоғары деңгейдегі Будапешт кездесуі Декларациясының (1994 жыл), Жоғары деңгейдегі Лиссабон кездесуі Декларациясының (1996 жыл), Жоғары деңгейдегі Стамбул кездесуі Декларациясының (1999 жыл), Еуропа қауіпсіздік хартиясының (1999 жыл) тиісті ережелерімен және Министрлер кеңесінің Портудағы (2002 жыл) Маастрихтегі (2003 жыл) кездесулерінің осы міндеттемелерді толықтырған кейінгі шешімдерімен толықтырылғандығын атап өтеді;

10. Қатысушы мемлекеттердің сайлау мониторингі үшін басқа қатысушы мемлекеттерден байқаушылар, ДИАҚБ, ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясын және мұндай байқаушылар жіберуге ниет білдірген тиісті институттар мен ұйымдарды шақыру міндеттемелерін тағы растайды;

11. Қатысушы мемлекеттердің өздері өз байқаушыларын жіберу арқылы электоральдық процестің адалдығын нығайтуға тиімді ықпал ете алатындығын атап көрсетеді;

12. Сайлауды байқау процесінің есептілігін, объективтілігін, транспаренттігін және кәсібилігін қамтамасыз етудің қажеттігі бар екендігін мойындайды;

13. ДИАҚБ-ның практикаға сайлауға байланысты қызмет туралы ұсынымдарды, оның ішінде баяндамадағы ұсынымдарды және әсіресе төмендегі тізбеде келтірілген ұсынымдарды да барлық жетілдірулерді енгізгені және оларды жүзеге асыру туралы баяндамаларды мынадай жағдайға байланысты Тұрақты кеңес қарауы үшін өзінің Директоры арқылы ұдайы бергені жөн екендігімен келіседі:

- және бұдан әрі байқау әдістемесін және көмек көрсету бағдарламасын нығайту;

- ДИАҚБ-ның электоральдық қызметі шеңберінде барынша кең географиялық қамтуды қамтамасыз ету;

- және бұдан әрі қатысушы мемлекеттердің санын ұлғайту идеясын қолдауды кеңейту, қатысушы мемлекеттерді әртараптандыру қорына жарналар енгізуге ынталандыру, кадрларды даярлау және сайлаудың барысын байқау жөніндегі практик-мамандарды біріктіретін ЕҚЫҰ желілерін дамыту жөніндегі ұлттық күш-жігерді қолдау арқылы байқаушылардың қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және «негізгі» топтарының қатысуын әртараптандыру;

- ең жоғарғы кәсіби стандарттарды қолдаған кезде байқаушы топтарының құрамына кандидаттарды жинау транспаренттілігі деңгейін одан әрі арттыруды, оның ішінде белсенді жарнама науқандарын, оқу іс-шараларын, конкурстық рәсімдерді өткізу және сайлаудың барысын байқау жөніндегі миссиялардың басшылары мен «негізгі топ» мүшелері үшін қатысушы мемлекеттерге ұдайы жеткізілуге және көпшілікке қолжетімді дерекқор арқылы таралуға тиіс ашық тізімдер дайындау арқылы қамтамасыз ету;

- сайлаудың барысын байқауды жүзеге асыратын ДИАҚБ қызметкерлерінің тәуелсіздігі, риясыздығы және кәсібилігі мәселелеріне барынша назар аудару;

- лингвистикалық қамтымды кеңейту және қолданылатын тілдер байқаулардың тиімділігіне ешқандай әсер етпеуі үшін қамтамасыз ету;

14. Сайлаудың барысын байқау ЕҚЫҰ/ДИАҚБ, ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясы және басқа да парламенттік институттар үшін жалпы міндет болып табылатындығын көрсетеді;

15. ЕҚЫҰ Парламенттік ассамблеясымен тығыз ынтымақтастық ЕҚЫҰ-ның сайлаудың барысын байқауды қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігердің беделін елеулі арттыруды мойындайды және ДИАҚБ әріптестік шеңберінде Парламенттік ассамблеямен 1997 жылғы Ынтымақтастық туралы келісім негізінде миссиялардың сайлауды байқауды ұйымдастыру жөніндегі жұмысты жалғастыруға шақырады.

II Қосымша

Дауыс беру процесін байқау жөніндегі сауалнаманың үлгісі

International Election Observation Mission	Observation Report Form A – OPENING (1 Page)															
STO Team Number ____ ____ - ____ ____	DEC Number ____ ____	PEC Number ____ ____ ____														
A1 Time of Arrival (<i>Use 24 hr clock</i>): ____ ____ : ____ ____																
A2 Polling Station is: ☐ Urban ☐ Rural A3 Polling Station is: ☐ Regular ☐ Prison ☐ Military ☐ Hospital A4 PEC Chairperson is: ☐ Male ☐ Female																
B. Opening procedures																
<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 5%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> </tr> <tr> <td></td> <td style="text-align: center;">Y</td> <td style="text-align: center;">N</td> <td colspan="4" style="text-align: center;">n/a</td> </tr> </table>											Y	N	n/a			
	Y	N	n/a													
B1 Were all necessary election materials present ..... ☐ Y ☐ N																
B1.1 If NO to B1: ☐ PEC seal ☐ Polling booth/s ☐ Ballot papers ☐ Invisible ink ☐ Voters list ☐ PEC Record ☐ Ballot box seals ☐ Ballot box(es) ☐ Envelopes ☐ Protocols ☐ UV lamp ☐ Other ☐																
B2 Were the tasks/responsibilities of individual PEC members determined by drawing lots ..... ☐ Y ☐ N																
B3 Was the number of voters in the general VL announced and entered into the protocols (pt. 1) ..... ☐ Y ☐ N																
B4 Were the packages of ballots and envelopes intact ..... ☐ Y ☐ N																
B5 Was the number of ballot papers announced and entered into the protocols (pt. 5) ..... ☐ Y ☐ N																
B6 Was there a VL supplement (for mobile voting) in the polling station (PS) ..... ☐ Y ☐ N																
B7 Were the ballot boxes properly sealed (If NO , please comment in Form E)..... ☐ Y ☐ N																
B8 Were the serial numbers of the ballot box seals entered into the Record Book ..... ☐ Y ☐ N																
B9 Were control sheets inserted in every ballot box ..... ☐ Y ☐ N																
B10 Did the PS open for voting at 08:00 hrs ..... ☐ Y ☐ N																
B10.1 If NO to B10: ☐ 08:00-08:15 ☐ 08:16-08:30 ☐ 08:31-09:00 ☐ After 09:00 ☐																
C. Officials and (Un)authorized People																
<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 5%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td colspan="4" style="text-align: center;">n/a</td> </tr> <tr> <td></td> <td style="text-align: center;">Y</td> <td style="text-align: center;">N</td> <td colspan="4"></td> </tr> </table>						n/a					Y	N				
			n/a													
	Y	N														
C1 How many PEC members have been appointed ..... <table border="1" style="display: inline-table; width: 30px; height: 20px; vertical-align: middle;"></table>																
C2 How many appointed PEC members are women ..... <table border="1" style="display: inline-table; width: 30px; height: 20px; vertical-align: middle;"></table>																
C3 How many of the PEC members were present ..... <table border="1" style="display: inline-table; width: 30px; height: 20px; vertical-align: middle;"></table>																
C4 Were party/bloc proxies present at the opening of this PS ..... ☐ Y ☐ N																
C4.1 If YES to C4: ☐ Party A ☐ Party B ☐ Party C ☐ Bloc D ☐ Bloc E ☐ Bloc F ☐ Other ☐																
C5 Were domestic non-partisan observers present at the opening of this PS ..... ☐ Y ☐ N																
C5.1 If YES to C5: ☐ Group A ☐ Group B ☐ Group C ☐ Group D ☐ Other ☐																
C6 Were any unauthorized persons present at the opening of this PS ..... ☐ Y ☐ N																
C6.1 If YES to C6: ☐ Police, invited ☐ Local officials ☐ State officials ☐ Military ☐ Candidate(s) ☐ Party activist(s) ☐ Other ☐																
C6.2 If YES to C6: Were they directing/interfering in the work of the PEC ..... ☐ Y ☐ N																
D. Transparency																
<table border="0" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 5%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td style="width: 15%;"></td> <td colspan="4" style="text-align: center;">n/a</td> </tr> <tr> <td></td> <td style="text-align: center;">Y</td> <td style="text-align: center;">N</td> <td colspan="4"></td> </tr> </table>						n/a					Y	N				
			n/a													
	Y	N														
D1 Did all observers present have a clear view of the opening procedures..... ☐ Y ☐ N																
D2 Were you in any way restricted in your observation of the opening procedures..... ☐ Y ☐ N																
D3 Did any observers or party/bloc proxies inform you of problems at this PS during opening ..... ☐ Y ☐ N																
E. Evaluation																
E1 The overall conduct of the opening of this PS was: ☐ Very good ☐ Good ☐ Bad ☐ Very bad																
COMMENTS/EXCEPTIONAL OBSERVATIONS: Indicate [X] if you completed a Form E for OPENING at this PS ☐ Please now complete "Observation Report Form B – VOTING" for this PS																
When Faxing / Scanning: Page _____ out of a total of _____ pages.																

STO Team Number [ ] — [ ] DEC Number [ ] PEC Number [ ]

Time of arrival (24 hr clock): [ ] : [ ] : [ ] A2 Polling station is: Urban Rural
A1 Time of departure (24 hr clock): [ ] : [ ] : [ ] A3 Polling station is: Regular Prison Military Hospital
A4 PEC Chairperson is: Male Female

B. Circumstances outside the PS		Y	N	
B1	Are campaign activities taking place in the vicinity of the polling station (PS).....	☐	☐	
B2	Is there tension or unrest in the vicinity of the PS.....	☐	☐	
B3	Is there a large crowd waiting to vote.....	☐	☐	
B4	Any other problems in the vicinity of the PS.....	☐	☐	

C. Officials and (Un)authorized people		Y	N	n/a
C1	How many PEC members have been appointed.....	[ ]	[ ]	[ ]
C2	How many appointed PEC members are women.....	[ ]	[ ]	[ ]
C3	How many of the PEC members reported for work on election day.....	[ ]	[ ]	[ ]
C4	Were party/bloc proxies present at this PS.....	☐	☐	
C4.1	If YES to C4: ☐ Party A ☐ Party B ☐ Party C ☐ Bloc D ☐ Bloc E ☐ Bloc F ☐ Other			☐
C5	Were domestic non-partisan observers present at this PS.....	☐	☐	
C5.1	If YES to C5: ☐ Group A ☐ Group B ☐ Group C ☐ Group D ☐ Other			☐
C6	Were any unauthorized persons present at this PS.....	☐	☐	
C6.1	If YES to C6: ☐ Police, uninvited ☐ Local official(s) ☐ State official(s) ☐ Military ☐ Candidate(s) ☐ Party activist(s) ☐ Other			☐
C6.2	Were they directing/interfering in the work of the PEC.....	☐	☐	

D. Arrangements inside the PS		Y	N	n/a
D1	Was the PS layout adequate to conduct polling.....	☐	☐	
D2	Were the ballot box(es) sealed properly.....	☐	☐	
D3	Were video cameras installed in the polling station.....	☐	☐	
D3.1	If YES to D3: Did the placement of the cameras in any way undermine the secrecy of the vote.....	☐	☐	☐
D4	Were all phases of the voting process and ballot box visible to the PEC and observers.....	☐	☐	
D5	Were you prevented in your observation in any way.....	☐	☐	
D6	Were election materials available in the languages of national minorities	☐	☐	☐
D7	Were all necessary election materials present.....	☐	☐	
D7.1	If NO to D7: ☐ UV lamp ☐ Polling booth(s) ☐ Ballot papers ☐ Invisibile ink ☐ Protocols ☐ Voters list ☐ Envelopes ☐ PEC seal ☐ Other			☐

E. Circumstances inside the PS (Did you observe any of the following?)		Y	N	
E1	Overcrowding.....	☐	☐	
E2	Campaign material or campaign activity.....	☐	☐	
E3	Intimidation of voters.....	☐	☐	
E4	Tension / Unrest.....	☐	☐	
E5	Other problems.....	☐	☐	

F. Registered voters and turnout				n/k
F1	Ballots received by the PEC (for majoritarian elections).....	[ ]	[ ]	☐
F2	How many envelopes for ballots were received.....	[ ]	[ ]	☐
F3	Voters registered on the general voter list (VL).....	[ ]	[ ]	☐
F4	Voters registered on the special VL.....	[ ]	[ ]	☐
F5	Voters on the VL supplement for mobile voting.....	[ ]	[ ]	☐
F6	Voters who have voted in the polling station premises so far.....	[ ]	[ ]	☐

When Faxing / Scanning: Page _____ out of a total of _____ pages.

STO Team Number — DEC Number PEC Number

G. Voting procedures						n/k
<i>Were procedures followed (3 = always; 2 = mostly; 1 = sometimes; 0 = never)</i>						
G1	Did the PEC check the voters' IDs.....	☐	☐	☐	☐	☐
G2	Did the PEC sign and stamp the ballots.....	☐	☐	☐	☐	☐
G3	Did the voters sign the voter list.....	☐	☐	☐	☐	☐
G4	Did voters mark their ballots in secrecy.....	☐	☐	☐	☐	☐
G5	Were voters checked for traces of invisible ink before being allowed into the PS.....	☐	☐	☐	☐	☐
G6	Were voters' fingers marked with invisible ink upon receiving the ballots(s).....	☐	☐	☐	☐	☐

Did you observe any of the following problems or irregularities						Y	N	n/k	n/a
G7	Were voters refused the right to vote.....	☐	☐	☐	☐				
G7.1	If YES to G7: ☐ No proper ID ☐ Not on VL ☐ Already voted ☐ Other								☐
G8	Voters denied the right to vote at this PS for inappropriate reasons.....	☐	☐	☐	☐				
G9	Voters without proper ID allowed to vote.....	☐	☐	☐	☐				
G10	Series of seemingly identical signatures on the voter list.....	☐	☐	☐	☐				
G11	Voters voting together in the booth (group voting).....	☐	☐	☐	☐				
G12	Anyone voting, or attempting to vote, more than once (multiple voting).....	☐	☐	☐	☐				
G13	Cases of anyone voting on behalf of someone else, absent or present (proxy voting).....	☐	☐	☐	☐				
G14	Anyone voting with a pre-marked ballot paper (carousel voting).....	☐	☐	☐	☐				
G15	Indications of ballot box stuffing (e.g. ballots in stacks inside box).....	☐	☐	☐	☐				
G16	Same person "assisting" numerous voters.....	☐	☐	☐	☐				
G17	Any PEC member or party/bloc proxy being dismissed.....	☐	☐	☐	☐				
G18	Voters who already had traces of ink still allowed to vote.....	☐	☐	☐	☐				
G19	Were there any other procedural problems.....	☐	☐	☐	☐				

H. Transparency				Y	N	n/k
H1	Did all observers present have a clear view of the voting procedures.....	☐	☐			
H2	Did the PEC cooperate with you fully during your observation.....	☐	☐			
H3	Were you in any way restricted in your observation of the voting procedures.....	☐	☐			
H4	Did any observers or party/bloc proxies inform you of problems at this PS.....	☐	☐			
H5	Was any official complaint filed at this PS.....	☐	☐			☐

I. Number of voters during observation	
II	How many people voted while you were observing the voting at this PS
☐	0
☐	1 - 5
☐	6 - 10
☐	11 - 50
☐	More than 50

J. Evaluation							
J1	The overall conduct of the voting of this PS was:						
☐	Very good	☐	Good	☐	Bad	☐	Very bad
J2	Please indicate your opinion according to the range of 5 = very good to 1 = very bad:						
J2.1	General environment / circumstances.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐
J2.2	Procedures followed.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐
J2.3	PEC's understanding of voting procedures.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐
J2.4	Voters' understanding of voting procedures.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐
J2.5	Performance of PEC.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐
J2.6	Transparency of the voting process.....	☐	☐	☐	☐	☐	☐

COMMENTS/EXCEPTIONAL OBSERVATIONS: Check the box to the right if you completed a Form E for VOTING at this PS

When Faxing / Scanning: Page ____ out of a total of ____ pages.

STO Team Number - DEC Number PEC Number

A1 Time of Arrival (Use 24 hr clock): :: : A2 Polling Station is: Urban Rural
Time of Departure (Use 24 hr clock): :: : A3 PEC Chairperson is: Male Female

B. Closing of the PS		Y	N	n/a
B1	Were voters waiting to vote inside the PS at 20:00 hours	☐	☐	
B1.1	If YES to B1, were they allowed to vote	☐	☐	☐
B2	Did the PS close on time	☐	☐	
B2.1	If NO to B2: ☐ 20:00-20:15 ☐ 20:16-20:30 ☐ 20:31-21:00 ☐ After 21:00			☐
B3	Were members tasked with counting procedures (counting officers) appointed by drawing lots	☐	☐	
B3.1	If NO to B3, who selected them ☐ PEC chairperson ☐ PEC (by a vote) ☐ Other			☐

C. Officials and (Un)authorized people		Y	N	n/a
C1	How many PEC members have been appointed	____	____	
C2	How many appointed PEC members are women	____	____	
C3	How many of the PEC members were present at the time of closing	____	____	
C4	Were party/bloc proxies present at this PS	☐	☐	
C4.1	If YES to C4: ☐ Party A ☐ Party B ☐ Party C ☐ Bloc D ☐ Bloc E ☐ Bloc F ☐ Other			☐
C5	Were domestic non-partisan observers present at this PS	☐	☐	
C5.1	If YES to C5: ☐ Group A ☐ Group B ☐ Group C ☐ Group D ☐ Other			☐
C6	Were any unauthorized persons present at this PS	☐	☐	
C6.1	If YES to C6: ☐ Police, uninvited ☐ Local officials ☐ State officials ☐ Military ☐ Candidate(s) ☐ Party activist(s) ☐ Other			☐
C6.2	If YES to C6: Were they directing/interfering in the work of the PEC	☐	☐	☐

D. Steps to be completed before the ballot boxes are opened		Y	N	n/k	n/a
D1	Was the number of voters in the special VL announced and entered into the protocols (pt. 2)	☐	☐	☐	
D2	Was the number of voters who participated in voting counted and entered in protocols (pt. 4)	☐	☐	☐	
D3	Was the number of unused ballots counted and entered in protocols (pt. 6)	☐	☐	☐	
D4	Was the number of spoiled ballot papers counted and entered in protocols (pt. 7)	☐	☐	☐	
D5	Were VLs, unused and spoiled ballot papers packed in separate envelopes and sealed	☐	☐	☐	☐

E. Opening of the ballot boxes		Y	N	n/k	n/a
E1	Were the seals of the ballot boxes intact/undamaged	☐	☐	☐	
E2	Were the serial numbers of ballot box seals the same as those entered in the Record Book	☐	☐	☐	
E3	Was the mobile ballot box opened first	☐	☐	☐	☐
E4	Were control sheets found in every ballot box	☐	☐	☐	
E5	Were the control sheets found in the ballot boxes identical with the one kept by the PEC	☐	☐	☐	

F. Counting of votes by party/bloc/candidate and invalid		Y	N	n/k
F1	Indication of ballot box stuffing	☐	☐	☐
F2	Was the choice on every ballot announced aloud	☐	☐	☐
F3	Did the counting officer show each ballot to everybody present	☐	☐	☐
F4	Were at least two proxies/observers allowed to closely observe the counting of ballots	☐	☐	☐
F5	Was validity of contested ballots determined through a vote of the PEC	☐	☐	☐
F6	Was validity of contested ballots determined reasonably	☐	☐	☐
F7	Was validity of contested ballots determined consistently	☐	☐	☐
F8	Were all PEC members free to examine the ballot papers	☐	☐	☐
F9	Did the PEC announce the number of invalid ballots and enter it in pt. 8 of the protocols	☐	☐	☐
F10	Did PEC crosscheck the data after counting (valid votes + invalid ballots = signatures in VLs)	☐	☐	☐
F11	Did the PEC pack and seal the ballots for each election subject separately	☐	☐	☐

When Faxing / Scanning: Page ____ out of a total of ____ pages.

STO Team
Number

DEC
Number

PEC
Number

G. Completion of the PEC protocol		Y	N	n/k	n/a
G1	Did the PEC have difficulties filling in the protocols.....	☐	☐	☐	
G2	Did the PEC revise any figures established and entered in the protocols earlier	☐	☐	☐	
G2.1	If YES to G2: Were any correction protocols filled in	☐	☐	☐	☐
G3	Have official complaints related to counting process been filed.....	☐	☐	☐	☐
G4	Was any dissenting opinion of PEC member on the count entered into the protocols.....	☐	☐	☐	☐
G5	Was any PEC member refused the right to enter a dissenting opinion	☐	☐	☐	☐
G6	Did any present PEC member refuse to sign the protocols.....	☐	☐	☐	☐
G7	Were copies of the protocols posted at the polling station for public familiarization.....	☐	☐	☐	☐
G8	Did all entitled persons receive copies of the protocols upon request.....	☐	☐	☐	☐
G9	Did you receive a copy of the official protocol.....	☐	☐	☐	

H. Did you observe any of the following problems or irregularities		Y	N	n/k
H1	Have any observers, party/bloc proxies or PEC members been expelled from the PS.....	☐	☐	☐
H2	Is the PS overcrowded	☐	☐	☐
H3	Are non-PEC member/s participating in the count.....	☐	☐	☐
H4	Are observers or PEC members prevented from examining the ballots upon request.....	☐	☐	☐
H5	Is the official protocol forms pre-signed by PEC members.....	☐	☐	☐
H6	Are there any evidence of falsification of VL entries, results or protocols.....	☐	☐	☐
H7	Are there any significant procedural errors or omissions	☐	☐	☐
H8	Is there any tension or unrest in or around the PS.....	☐	☐	☐

I. Transparency		Y	N	n/k
I1	Did all observers present have a clear view of the counting procedures.....	☐	☐	
I2	Were you granted full co-operation from the PEC during your observation.....	☐	☐	
I3	Were you in any way restricted in your observation of the counting procedures.....	☐	☐	
I4	Did any observers or party/bloc proxies inform you of problems at this PS.....	☐	☐	☐
I5	Was any official complaint filed at this PS during your stay.....	☐	☐	☐

J. Evaluation

J1 The overall conduct of the count at this PS was

Very good   Good   Bad   Very bad

Please indicate an opinion as to (insert 'x'):

Very good-----Very bad					n/k	
5	4	3	2	1		
J2.1	Procedures followed.....					☐
J2.2	PEC's understanding of counting procedures.....					☐
J2.3	Voters' understanding of counting procedures.....					☐
J2.4	Performance of PEC.....					☐
J2.5	Transparency of the counting process.....					☐

K. Transfer of PEC protocols and handover at DEC's		Y	N	n/k
K1	Did the PEC transmit the protocols to the CEC by fax (or other means).....	☐	☐	☐
K2	Did any PEC members accompany the PEC chair and the election material.....	☐	☐	☐
K3	Was the election material directly transferred to the DEC	☐	☐	☐
K4	Did police escort the election material to the DEC.....	☐	☐	☐

COMMENTS/EXCEPTIONAL OBSERVATIONS: Indicate [X] if you completed a **Form E** for COUNTING at this PS

When Faxing / Scanning: Page ____ out of a total of ____ pages.

STO Team Number   -   DEC Number   Number of PS processed

A1 Start time of reporting (24 hr clock):   :
End time of reporting (24 hr clock):   :

B. Conditions at the DEC	Y	N	n/k
B1 Were the facilities adequate for reception and recording of PEC protocols.....	☐	☐	☐
B2 Were any observers/proxies expelled from the DEC	☐	☐	☐

C. Officials and (Un)authorized people	Y	N	n/a
C1 How many of the DEC members were present.....	____ ____		
C2 Were party/bloc proxies present at the DEC.....	☐	☐	
C2.1 If YES to C2: ☐ Party A ☐ Party B ☐ Party C ☐ Bloc D ☐ Bloc E ☐ Bloc F ☐ Other			☐
C3 Were domestic non-partisan observers present at the DEC.....	☐	☐	
C3.1 If YES to C3: ☐ Group A ☐ Group B ☐ Group C ☐ Group D ☐ Other			☐
C4 Were any unauthorized persons present at this PS	☐	☐	
C4.1 If YES to C4: ☐ Police, uninvited ☐ Local officials ☐ State officials ☐ Military ☐ Candidate(s) ☐ Party activist(s) ☐ Other			☐
C4.2 If YES to C4: Were they directing/interfering in the work of the DEC.....	☐	☐	☐

D. Receipt and tabulation of PEC protocols	Y	N	n/k
D1 Did you observe any significant procedural errors or omissions in the work of the DEC	☐	☐	☐
D2 Were PECs correcting protocols at the DEC without a formal decision of the DEC.....	☐	☐	☐
D3 Did the figures in the PEC protocol reconcile correctly	☐	☐	☐
D4 Were PECs filling in protocols at DEC premises	☐	☐	☐
D5 Were the seals on the PEC material intact upon arrival	☐	☐	☐
D6 Did PECs deliver all required documentation to the DEC	☐	☐	☐
D7 Did the DEC check that protocols were completed correctly and in full	☐	☐	☐
D8 Were all protocols that you saw completed correctly and in full	☐	☐	☐
D9 How many recounts did the DEC conduct	____ ____		
D10 How many PEC results were annulled	____ ____		

E. Transparency	Y	N	n/k
E1 Did all observers present have a clear view of the procedures	☐	☐	
E2 Were you in any way restricted in your observation	☐	☐	
E3 Were other observers/proxies prevented from observing in any way	☐	☐	☐
E4 Was any official complaint filed at this DEC during your stay.....	☐	☐	☐
E5 Were observers/proxies allowed to familiarize themselves with all aspects of the process	☐	☐	☐

F. Evaluation						n/k
F1 In general, the conduct of the results tabulation at this DEC was ☐ Very good ☐ Good ☐ Bad ☐ Very bad						
Please indicate an opinion as to (insert 'x'):	Very good-----Very bad					
	5	4	3	2	1	
F2.1 DEC members understanding of tabulation procedures						☐
F2.2 How the data entry was organized						☐
F2.3 Promptness/orderliness of protocol receipt at DEC						☐
F2.4 Transparency of tabulation process						☐
F2.5 DEC handling of problems/complaints						☐

COMMENTS/EXCEPTIONAL OBSERVATIONS: Indicate [X] if you completed a Form E at this DEC

When Faxing / Scanning: Page _____ out of a total of _____ pages.

III қосымша

Глоссарий

Төменде ДИАҚБ есептерде және сайлауға байланысты қызметті жүзеге асыру кезінде жиі қолданылатын терминдердің тізімі келтіріледі.

Дауыс беруге арналған бюллетень (Ballot Paper) – барлық тіркелген кандидаттардың тізімі немесе партиялардың немесе кандидаттардың тізімдері басылған ресми құжат. Сайлаушылар дауыс беруге арналған бюллетеньге белгі қойып, өзі таңдаған кандидатқа немесе партияға дауыс береді.

Бюллетеньдерді тастау (Ballot Stuffing) – бұл термин бір немесе бірнеше адам дауыс беруге арналған жәшікке бюллетеньдерді заңсыз тастайтын (салатын) жағдайды дәлме-дәл көрсетеді.

Ішкі байқаушы (Domestic Observer) – осы сайлау өтіп жатқан мемлекеттің қандай да болмасын сайлау комиссиясы дауыс беру процесін байқаушы ретінде тіркеген азамат. Ішкі байқаушылар ҰЕҰ-дан бейтарап байқаушылар немесе қандай да болмасын нақты партияның немесе кандидаттың жақтастары болуы мүмкін. Әдетте, егер сайлауға қатысушылар өздерінің өкілдерін сайлау комиссияларының «қосымша мүшелері» ретінде тағайындаса, олар учаскелерге өз жақтастары қатарынан ішкі байқаушыларды жібермейді.

Дауыс (Vote) – сол немесе өзге сайлаушының таңдауын көрсететін белгісі бар дауыс беру бюллетені. Егер сайлаушының таңдауы анық болмаса, онда мұндай бюллетень жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Дауыс беру (Polling) – жалпы термин, онымен дауыс беру және дауыстарды санау процесі белгіленеді.

Шетелде дауыс беру (Out-of-Country Voting) – бұл жалпы термин сайлаушылар осы сайлау өтіп жатқан елден тысқары жерде дауыс беретін жағдайды білдіреді. Әдетте бұл дауыс беру әдісі заңмен немесе арнайы нормативтік-құқықтық құжаттармен реттеледі және сайлау кезінде шетелде тұратын азаматтар үшін көзделген. Олар дипломатиялық миссияда немесе шетелде нақты сайлау үшін арнайы жабдықталған дауыс беруге арналған басқа үй-жайда немесе пошта арқылы (пошта арқылы дауыс беру) дауыс бере алады.

Сенімхатпен дауыс беру (Proxy Voting) – бұл термин қандай да болмасын адам басқа адамның атынан бюллетень алса немесе оның атынан және әдетте оның рұқсатымен дауыс берген жағдайды білдіреді. Кейбір құқықтық жүйелерде сенімхатпен дауыс беруге тиісті құжаттарды толтырғаннан кейін ғана рұқсат етіледі. Сенімхатпен дауыс беруге тыйым салынған елдер бар және заң әрбір азамат тек жеке өзі дауыс бере алатындығын көздейді.

Есептен шығару талондары бойынша дауыс беру (Absentee Voting) – сайлаушы өзінің тіркелмеген сайлау учаскесінде дауыс беруге мүмкіндік беретін дауыс беру тәртібі. Есептен шығару талонын әдетте тіркеу орны бойынша сайлау учаскесі береді және осы сайлау округінің басқа сайлау учаскесінде дауыс беру құқығын береді. Сайлаудың түріне қарай бұл муниципальдық округ, парламентке сайлау бойынша сайлау округы немесе ел аумағындағы кез келген округ болуы мүмкін.

Пошта арқылы дауыс беру (Postal Voting) – сайлаушылар өздерінің бюллетеньдерін почта арқылы беретін процесс. Ағылшын тілінде by-mail voting термині де пайдаланылады. Әдетте сайлаушылар пошта арқылы дауыс беру үшін бюллетеньдерге өздері тапсырыс береді, оларды тиісті уәкілетті орган оларға жібереді. Сайлаушы өзінің бюллетеніне белгіні үйде немесе сайлау учаскесі болып табылмайтын өзге жерде қояды. Әдетте бұл сайлау күніне дейін өтеді және мұндай бюллетеньді тиісті сайлау органына оны дауыстарды санаған кезде ескеру мүмкін болатын есеппен сайлау күні немесе одан кейін бірден жібереді.

Топтасып дауыс беру/ отбасылық дауыс беру (Group Voting / Family Voting) – бұл термин дауыс беруге арналған кабинкада немесе дауыс беруге арналған қалқаның артында бір мезгілде бір сайлаушыдан көп адам болатын жағдайды білдіреді. Кейде «отбасылық дауыс беру» термині тіпті сайлаушылардың мұндай тобы бір отбасының мүшелерінен тұрмайтын жағдайларда да пайдаланылады.

Сайлаушылардың қосымша тізімі (Supplementary Voter List) – кейбір елдерде дауыс беру күні дауыс беруге құқығы бар, бірақ осы сайлау учаскесінің сайлаушылар тізіміне енгізілмеген сайлаушыларды тіркеу үшін сайлаушылардың қосымша тізімі пайдаланылады. Кейде сайлаушылардың қосымша тізімі ұтқыр дауыс беру процесінде пайдаланылады. Кейде оны «сайлаушылардың қосымша тізбесі» (additional voter list) деп те атайды.

Мерзімінен бұрын дауыс беру (Early voting) – бұл термин сайлаушыларға дауыс беру күніне дейін – әдетте жеке және осы үшін арнайы бөлінген сайлау учаскесінде дауыс беру мүмкіндігін беретін сайлаудың нормативтік

құжаттарында көзделген сайлау рәсімін білдіреді. Әдетте мерзімінен бұрын дауыс беру сайлау күніне дейін қандай да болмасын нақты уақыт кезеңі ішінде өткізіледі.

Сайлаушы (Voter) – дауыс беруге құқығы бар және осы сайлауды өткізетін елдің сайлаушылар тіркеу тізілімінде тіркелген адам. Кейде «сайлаушы» (elector) деген термин де пайдаланылады.

Үйде дауыс беретін сайлаушы (Homebound Voter) – сайлау учаскесіне өзінің баруына мүмкіндігі жоқ және оған одан тысқары жерде – әдетте өзінің үйінде дауыс беретін сайлаушы. Осы санатқа ауруханада жатқан адамдар жиі кіреді.

Сайлау комиссиялары (Election Commissions) – осы жалпы терминмен сайлаудың өткізілуіне басшылық ететін органдарды атайды. Кейде оларды «сайлау органдары» (election administration) немесе «сайлау өткізу жөніндегі органдар» (electoral management bodies) деп те атайды. Әдетте елдің сайлау органдары бірнеше деңгейден тұрады: орталық сайлау комиссиясы, ол сайлау процесіне жалпы басшылықты жүзеге асырады; өңірлік сайлау комиссиялары (кейде оларды муниципальдық, аудандық, аумақтық немесе аймақтық сайлау комиссиялары деп те атайды), олар осы өңірдегі, аудандағы немесе округтегі сайлау процесін басқарады; учаскелік сайлау комиссиялары (кейде оларды сайлау учаскелерінің комиссиялары (polling-station commissions) немесе дауыс беру жөніндегі комиссиялар (polling boards) деп те атайды), олар осы сайлау учаскесіндегі немесе дауыс беруге арналған пункттегі сайлау процесін басқарады.

Сайлау учаскесі немесе дауыс беруге арналған пункт (Polling Station or Precinct) – дауыс беру өтетін орын.

Дауыс беруге арналған кабинка (Polling Booth) – сайлаушылар барлығынан жасырын түрде бюллетеньдерге белгілер қоятын орын. Сайлаушылар өздерінің бюллетеньдеріне құпия белгі қоя алатындай етіп жабдықталған дауыс беруге арналған қалқа дауыс беруге арналған кабинка ретінде қызмет етуі мүмкін.

Конверт (Envelope) – сайлаушы дауыс беруге арналған жәшікке салар алдында белгі қойылған бюллетеньді салатын конверт. Конверттер көп жағдайда дауыс беру құпиясын қамтамасыз етудің қосымша құралы ретінде қолданылады. Кейбір елдердің нормалары бойынша бюллетень, егер ол конвертте болса ғана жарамды деп саналады. Пошта арқылы дауыс берген кезде қос конверт жүйесі жиі қолданылады, бұл кезде белгі қойылған бюллетень бір конвертке салынады, одан кейін бұл конверт

желімделіп, екінші конвертке салынады, онда осы сайлаушының дауыс беруге қатысуға құқығын растау үшін ол туралы ақпарат болады. Бюллетень бар конверт осы сайлаушының дауыс беруге қатысуға арналған құқығын растағаннан кейін ғана дауыстарды санауға арналған басқа бюллетеньдермен бірге орналастырылады.

Бақылау талоны (Control Coupon) – кейбір елдердегі дауыс беруге арналған бюллетеньнің жырtpпалы бөлігі, оны сайлау комиссиясы сайлаушы оны дауыс беруге арналған жәшікке салардың алдында бюллетеньнен бөлектейді. Бақылау талондары сайлау комиссиясында қалады.

Бақылау карточкасы (Control Slip) – дауыс беру алдында сайлау комиссиясы, ал кейде бірінші болып келген сайлаушы қол қоятын құжат. Бақылау карточкасы дауыс беруге арналған жәшікке салынады және одан дауыс беру аяқталғаннан кейін алынады.

Бірнеше рет дауыс беру (Multiple Voting) – бұл термин сол бір адам сол бір немесе бірнеше сайлау учаскесінде бірден артық дауыс беретін жағдайды білдіреді. Бұл терминді «бюллетеньдерді тастап жіберу» және «сенімхатпен дауыс беру» терминдерімен шатастырмаған жөн.

Ұтқыр дауыс беру (Mobile Voting), тасымалданатын жәшіктің көмегімен дауыс беру – бұл тәсіл үйден шығуға мүмкіндігі жоқ адамдарға дауыс беруге мүмкіндік береді. Әдетте ұтқыр дауыс беруді учаскелік сайлау комиссиясының (дауыс беруге арналған пункт комиссиясының) мүшелері ұйымдастырады. Берілген дауыстарды жинау үшін ерекше тасымалданатын жәшік пайдаланылады, оның көмегімен дауыс беретін адамдар үйде дауыс беретін сайлаушылардың арнайы тізімінде қол қоюға тиіс.

Ашық дауыс беру (Open Voting) – бұл термин сайлаушылар барлық адамдардың көзінше бюллетеньдерге белгі қоятын жағдайды білдіреді (яғни, дауыс беруге арналған кабинкаларда емес және дауыс беруге арналған қалқалардың артында емес). Ашық дауыс беру абайсыз (мысалы, егер ұйымдастырушыларда дауыс беруге арналған кабинкалар немесе қалқалар болмай қалса), әдейі (кабинкаларды немесе қалқаларды пайдаланбауды сайлаушылардың өздері шешеді) болуы мүмкін немесе нұсқаулыққа сәйкес өткізіледі. Байқаушылардың осы жағдайлардың қайсысы болып жатқандығын түсінуге әрекет еткені жөн, алайда олар сайлаушылар өзінің құпия дауыс беру құқығынан бас тарта алмайтындығын ұмытпауы керек.

Қайта дауыс беру (Repeat voting) – дауыс берудің қосымша раунды осылайша аталады, ол сол немесе өзге сайлау учаскесіндегі, сол немесе

өзге жердегі немесе кейде ел ауқымындағы дауыс беру нәтижелерін анықталған бұзушылықтар салдарынан немесе заңда көзделген өзге де жағдайларға байланысты жойған жағдайда өткізіледі. Қайта дауыс беруді сайлаудың екінші айналымындағы даусы берумен шатастырмаған жөн.

Тасымалдау (Bussing) – заңсыз схема, онда сайлаушылардың әрқайсысы бірнеше рет дауыс бере алуы үшін оларды кезекпен бірнеше сайлау учаскесіне ұйымдастырылған тасиды. Бұл термин қандай да болмасын партия немесе билік органы сайлаушылардың әрқайсысы заңға сәйкес бір рет дауыс бере алуы үшін сайлау учаскесіне келуге оларға көлік беретін жағдайға жатпайды.

Дауыс беруге арналған үй-жай (Voting Room) – сайлау учаскесіндегі дауыс беру өтетін үй-жай.

Хаттама (Protocol) – «жұмыс туралы (сайлау учаскесінің) есеп құжаты» (record of work (of the polling board)) немесе «нәтижелердің (жиынтық) кестесі» ((aggregated) table of results) деп те аталады. Осы сайлау учаскесі жұмысының қорытындылары туралы ақпаратты қамтитын ресми құжат болатын мөр басылған нысанды білдіреді. Хаттамада сайлау комиссиясы мүшелерінің тектері үшін, олардың қолтаңбалары үшін, сондай-ақ сайлау нәтижелері үшін және ескертпелер (яғни, түсініктемелер, оқиғалардың немесе шағымдардың сипаттамасы) үшін жиектер көзделген. Мұндай құжат барлық сайлауларда пайдаланылады. Кейде ағылшынша оны minutes деп атайды. Хаттамалар дауыс беру нәтижелерін де қамтиды, оларды кейіннен келесі деңгейдегі сайлау комиссиясы береді.

Сайлаушылардың тіркеу тізілімі (Voter Register) – осы сайлауда дауыс беруге құқығы бар барлық адамның тіркеу тізілімі. Кейде «таңдаушылардың тіркеу тізілімі» (Register of Electors) деген термин де пайдаланылады.

Сайлаушылардың тізімі (Voter List) – жиі қағаз жеткізгіштегі немесе баспа нысанындағы, осы сайлау учаскесіне сәйкес келетін және осы учаскеде дауыс беруге құқығы бар барлық сайлаушының тегін қамтитын сайлаушылар тізілімінің бір бөлігі. Сайлаушылардың тізімі дауыс беру күні сайлау учаскесінде болуға тиіс және сайлаушылар әдетте өзінің жеке басын куәландырғаннан және сайлаушылар тізіміне қол қойғаннан кейін дауыс беруге арналған бюллетеньді алады.

Кандидаттардың тізімі (List of Candidates) – не осы сайлауға қатысатын барлық кандидат, не сайлауға қатысатын қандай да болмасын партиядан кандидаттар енгізілген тізім.

Дауыс беруге арналған жәшік (Ballot Box) – сенімді қорғалған, сүргі салынған жәшік, оған сайлаушылар дауыс беруге арналған бюллетеньдерді салады. Кейде мөлдір материалдан дайындалады.

Сия (Ink) – дауыс беру барысында сайлаушының саусағына жағатын сұйықтық. Бұл мөлдір сиялар болуы мүмкін, олар ультракүлгін түс көзімен ғана күрінетін болады немесе қара сия, олар өзіннен-өзі көрінеді. Мұндай сияларды сайлаушылардың саусағына осы сайлау өткізіп отырған елдің сайлау заңнамасының немесе нормативтік актілерінің ережелеріне сәйкес жағады. Бұл шара бірнеше рет дауыс беруден қорғаудың маңызды құралы болуы мүмкін.

IV қосымша

ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның сайлауға қатысты жарияланымдары

Сайлауды байқау жөніндегі нұсқаулық (6-шы басылым, 2010)

Сайлауды ұзақ мерзімді байқаушыларға арналған нұсқаулық (2007).

Сайлауды байқау. Сайлауды байқаудың 10 жылы: адамдар және практика. (2006)

Әйелдердің сайлауға қатысуының мониторингі жөніндегі нұсқаулық (2005).

ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттерде демократиялық сайлау өткізу жөніндегі бар міндеттемелер (2003)

Сайлауды ішкі байқаушыларға арналған нұсқаулық (2004)

Сайлау процесіне ұлттық азшылықтың қатысуына ықпал ететін ұсынымдар (2001)

Сайлаудың заңнамалық базасын талдау жөніндегі ұсынымдар (2001)

Resolving Election Disputes in the OSCE Area: Towards a Standard Election Dispute Monitoring System (ЕҚЫҰ өңірінде сайлауға қатысты дауларды шешу: сайлауға қатысты даулар мониторингінің стандарты жүйесін әзірлеуге) – ағылшын тілінде (2000)

Жариялануға дайындалуда:

Сайлаудың заңнамалық базасын талдау жөніндегі ұсынымдар (толықтырылған басылым, 2010)

Сайлау процесіне аз ұлттардың қатысуын байқау жөніндегі нұсқаулық (2010)

Сайлауды байқау жөніндегі миссиялардың жұмысы барысында бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингі жөніндегі нұсқаулық (2010)

Сайлаушылардың тіркелуін байқау жөніндегі нұсқаулық (2010)

Сайлау науқандарын қаржыландырудың мониторингі жөніндегі нұсқаулық (2011)

